

ДЕРЖАВНА СЛУЖБА УКРАЇНИ З НАДЗВИЧАЙНИХ СИТУАЦІЙ

ЛЬВІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ БЕЗПЕКИ ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

ОЛЕКСІЄНКО НАТАЛІЯ ОЛЕГІВНА

Прим. № _____
УДК 377:37.034:351:378.1:81

ДИСЕРТАЦІЯ

**ФОРМУВАННЯ МОРАЛЬНОЇ КУЛЬТУРИ
У МАЙБУТНІХ БАКАЛАВРІВ ЦИВІЛЬНОГО ЗАХИСТУ
В ПРОЦЕСІ ВИВЧЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ**

13.00.04 – теорія і методика професійної освіти

13 Педагогічні науки

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело.

_____ Н. О. Олексієнко

Науковий керівник: Коваль Мирослав Стефанович, кандидат педагогічних наук, професор, перший проректор Львівського державного університету безпеки життєдіяльності з науково-педагогічної роботи

Львів – 2018

АНОТАЦІЯ

Олексієнко Н. О. Формування моральної культури у майбутніх бакалаврів цивільного захисту в процесі вивчення української мови. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук (доктора філософії) за спеціальністю 13.00.04 «Теорія і методика професійної освіти» (13 – Педагогічні науки). – Львівський державний університет безпеки життєдіяльності, Львів, 2018.

Дисертаційна робота присвячена дослідженню проблеми формування моральної культури у майбутніх бакалаврів цивільного захисту в процесі вивчення української мови.

Вітчизняний досвід виховання моральної культури є надзвичайно багатим, натомість в період економічних та соціокультурних змін в Україні визначають широку потребу у створенні нових або ж вдосконаленні старих моделей формування моральної культури, які будуть побудовані на єдності трьох начал: духовного, морального й інтелектуального.

Нині спостерігається моральна деградація серед молоді: егоїзм в особистих стосунках, мовне безкультур'я, бездуховність, безтактовність, аморальність тощо, а також багато країн, зокрема й Україна, переживає глобальні проблеми екологічного, демографічного, політичного характеру, міжетнічні та релігійні конфлікти, стихійні лиха. Це все стало каталізатором духовного падіння людини. Власне фахівець цивільного захисту – це людина, яка згідно з Кодексом цивільного захисту України повинна запобігати надзвичайним ситуаціям, вчасно на них реагувати. Це надскладні моральні завдання.

Отже, проблема формування моральної культури особистості, зокрема фахівців цивільного захисту, є актуальним для сучасного суспільства, оскільки у вихованні таких людей з високим рівнем моральних принципів, розумово-вольової активності, внутрішньою потребою у наданні допомоги іншим зацікавлена молода українська держава.

Вирішення цієї проблеми та її подібних є основним завданням освіти в Україні, яке вона вбачає не тільки в наданні основ знань, а й у формуванні всебічно розвиненої особистості, яка буде готова відповісти на виклики сучасного життя, що є так важливо для фахівців цивільного захисту.

Мова у житті людини є не лише інструментом впливу чи втілення людських потреб, а виступає одним із найважливіших чинників духовного, морально-культурного життя людини, оскільки ще здавна і мова, і культура є потужними вихователями моральних почуттів. Особистість, яка добре володіє знаннями й навичками рідної української мови, якраз і є національно свідомою мовною особистістю. А це, на нашу думку, є реальною запорукою становлення людини та нації із високим рівнем не тільки моральної, а й загальної культури.

Філософсько-етичні, психолого-педагогічні, культурологічні та соціологічні джерела вітчизняної та зарубіжної літератури дали змогу проаналізувати категоріально-понятійний апарат нашого дослідження. Ми виокремили та проаналізували такі категорії як «мораль», «культура», «моральна культура», «моральність», «виховання», «формування», «бакалавр цивільного захисту», а також подали авторське визначення основного поняття нашого дослідження: моральна культура майбутнього бакалавра цивільного захисту – це результат цілісного морального розвитку (свідомості, культури спілкування, моральних відносин, сформованості моральних рис), що відображає рівень моральності майбутнього фахівця цивільного захисту під час виконання службових завдань.

Важливим етапом нашої роботи було з'ясувати стан досліджуваної проблеми в сучасній гуманістиці, який можна характеризувати як початковий. Висхідні положення філософського аналізу моральної культури, як з'ясувалося, відносять ще до середини 80-х років ХХ ст., коли відбулися зміни у парадигмах духовно-культурного буття людини, пов'язані із гуманізацією і демократизацією суспільства. Саме тоді послідовно утвердилася думка, згідно з якою тривала втрата людиною в авторитарному суспільстві реальної свободи негативно позначилася на рівні її моральної культури. За сучасних умов суспільного розвитку пріоритетною залишається думка, що ідея гуманізму має пронизувати

всю культурну діяльність людини. Своїм аналізом ми довели, що саме моральна культура у цьому процесі відіграє провідну роль.

Теоретичне осмислення місця, ролі та функцій мови в розвитку загальної культури та у формуванні моральної культури кожної особистості бере початок з моменту виникнення мови як системи символів і знаків, у яких закодовані результати пізнання та соціальної діяльності. У нашому дослідженні ми з'ясували місце та роль української мови у формуванні моральної культури фахівців цивільного захисту; виокремили функції української мови: комунікативну, виховну, символічну, когнітивну, фатичну, експресивну, метамовну, естетичну, магічну, конативну, волюнтативну, номінативну, культуротвірну тощо, та проаналізували ті, які, на нашу думку, більшою мірою беруть участь у формуванні моральної культури саме в майбутніх бакалаврів цивільного захисту.

З метою з'ясування сучасного стану сформованості моральної культури у майбутніх бакалаврів цивільного захисту ми провели констатувальний експеримент серед викладачів та курсантів 1, 2 та 4 курсів. Експериментальною базою були такі навчальні заклади: Львівський державний університет безпеки життєдіяльності, Черкаський інститут пожежної безпеки імені Героїв Чорнобиля, Національний університет цивільного захисту України. Також ми здійснили контент-аналіз документів, що визначають зміст освіти майбутніх фахівців цивільного захисту, а саме навчальних та робочих програм названих навчальних закладів.

Дані цього експерименту засвідчують, що більша кількість викладачів не повною мірою усвідомлює необхідність моральної культури у професійній діяльності майбутнього фахівця цивільного захисту, що спричинює гальмування цього процесу. Серед курсантів ми провели анкетування та опитування на визначення рівня сформованості самооцінки, реактивної та особистісної тривожності, емпатії, волі, ступеня важливості професійно значущих рис для фахівців цивільного захисту, психологічних чинників, які впливають на формування моральної культури у майбутніх бакалаврів цивільного захисту,

показників важливості знань у галузі моральної культури особистості для професійної діяльності працівників служби цивільного захисту.

Організація і проведення педагогічного експерименту передбачала визначення критеріїв, показників і рівнів сформованості моральної культури у майбутніх бакалаврів цивільного захисту. З цією метою ми виокремили критерії (мотиваційно-ціннісний, особистісний, змістовий, практичний та рефлексивний) та рівні (високий, достатній, середній, низький) сформованості моральної культури у майбутніх бакалаврів цивільного захисту.

З метою удосконалення системи формування моральної культури у майбутніх бакалаврів цивільного захисту ми застосували метод педагогічного моделювання. Розроблена нами структурно-функціональна модель формування моральної культури у майбутніх бакалаврів цивільного захисту в процесі вивчення української мови включає такі основні блоки та їх складові: цільовий (мета, завдання, суб'єкти процесу формування моральної культури, вимоги до них); змістово-діяльнісний (зміст навчальної дисципліни, педагогічні засади та умови формування моральної культури, загальнодидактичні і лінгводидактичні принципи, методи і засоби формування моральної культури, загальнонаукові підходи); критеріально-рівневий (критерії, показники, рівні сформованості моральної культури); оцінно-результативний (оцінка і результат експерименту). Доведено, що кожний із цих блоків знаходиться у тісному взаємозв'язку з іншими, і саме цей взаємозв'язок посилює можливості впливу на формування моральної культури майбутніх фахівців окресленого профілю.

Розроблені методичні засади формування моральної культури у майбутніх бакалаврів цивільного захисту знайшли свій вияв у вигляді програмного забезпечення і розробці методичних вказівок та їх апробації.

Результати експерименту засвідчили ефективність упровадження авторської моделі. Репрезантивність вибірки та достовірність отриманих даних підтверджено за допомогою методів математичної статистики, зокрема, статистичного критерію Пірсона.

Ключові слова: моральна культура, цивільний захист, українська мова, культура, бакалавр цивільного захисту, педагогіка, формування моральної культури.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ
Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Капітан Н. Вплив словесної позитивної оцінки на формування моральної культури студентів. *Вісник Львівського державного університету безпеки життєдіяльності*. 2016. № 13. С. 175–180.
2. Капітан Н. Поняття «моральна культура»: зміст та сутність дефініції. *Вісник Львівського державного університету безпеки життєдіяльності*. 2016. № 14. С. 223–229.
3. Капітан Н. Мова як засіб формування культури особистості: функціональний аспект. *Педагогічні науки* : зб. наук. праць. Херсон, 2017. № 74. С. 41–45.
4. Капітан Н. Поняття «виховання моральної культури» у педагогічній думці». *Вісник гуманітарного наукового товариства*: наукові праці. Черкаси, 2017. Вип. 17. С. 57–59.
5. Капітан Н. Моральна культура: філософсько-педагогічний контент. *Естетика і етика педагогічної дії*. 2017. С. 35–45.
6. Олексієнко Н., Васянович Г. Моральна культура особистості у вимірі творчої спадщини Івана Огієнка. *Вісник Львівського державного університету безпеки життєдіяльності*. 2017. № 16. С. 158–165.
7. Олексієнко Н. Сучасний стан та діагностика сформованості моральної культури у майбутніх бакалаврів цивільного захисту. *Science and Educationa New Dimension. Pedagogy and Psychology*. 2018. VI (65). Issue: 155. С. 40–44.
8. Oleksiienko N. The notion of personal moral culture and its impact on Ukrainian language formation. *Journal of Vasyl Stefanyk Precarpathian National University*. Vol. 5, No. 1 (2018). P. 150–156.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

9. Капітан Н. Моральна культура: дослідження XXI століття. *Гуманітарний всесвіт: люди, ідеї, події*: матеріали Інтернет-конф., м. Львів, 24–30 квітня 2017 р. URL: http://ldubgd.edu.ua/sites/default/files/3_nauka/grantu/sekciya_4.pdf. (дата звернення: 20.12.2017).

10. Капітан Н. Вплив позитивного слова на формування моральної культури. *Соціальна робота в Україні: становлення, перспективи, розвиток*: зб. матеріалів III Всеукр. наук.-практ. конф., м. Львів, 26–27 травня 2016 р. Львів, 2016. С. 73–77.

11. Капітан Н. Меліоративна оцінка в процесі морального виховання. *Практична педагогіка та психологія: методи і технології*: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., м. Запоріжжя, 1–2 липня 2016 р. Запоріжжя, 2016. С. 16–18.

12. Капітан Н. Моральна зрілість майбутніх фахівців пожежно-рятувальної служби. *Пожежна та техногенна безпека. Теорія, практика, інновації*: зб. матеріалів Міжнар. наук.-практ. конф., м. Львів, 20–21 жовтня 2016 р. Львів, 2016. С. 541–544.

13. Капітан Н. Виховання почуття моральності як одного з аспектів безпеки життєдіяльності. *Проблеми та перспективи розвитку системи безпеки життєдіяльності*: зб. наук. праць XII Міжнар. наук.-практ. конф. молодих вчених, курсантів та студентів: у 2 ч., м. Львів, 23–24 березня 2017 р. Львів, 2017. Ч. 2. С. 273–275.

14. Капітан Н. Мовна культура як один з аспектів високоморального фахівця. *Нове та традиційне у дослідженнях сучасних представників психологічних та педагогічних наук*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. м. Львів, 24–25 березня 2017 р. Львів, 2017. С. 58–62.

15. Капітан Н. Духовно-моральні засади підготовки фахівців цивільного захисту до професійної діяльності. *Особистість в екстремальних умовах*: зб.

наук. праць VIII Всеукр. наук.-практ. конф., м. Львів, 12 травня 2017 р. Львів, 2017. С. 70–72.

16. Капітан Н. Формування моральної культури на заняттях української мови із застосуванням комп'ютерних технологій. *Інформаційно-комунікативні технології в сучасному світі: досвід, проблеми, перспективи*: зб. наук. праць V Міжнар. наук.-практ. конф., м. Львів, 18–20 жовтня 2017 р. Львів, 2017. Вип. 5. С. 224–228.

Опубліковані праці, які додатково відображають наукові результати дисертації:

17. Олексієнко Н. Методичні вказівки з дисципліни «Українська мова і культура» за напрямами підготовки 261 «Пожежна безпека», 275 «Транспортні технології» та інші. Львів: Львівський державний університет безпеки життєдіяльності, 2017. 48 с.

SUMMARY

Oleksiienko N. O. The formation of moral culture of future bachelors in civil protection while studying Ukrainian language. – Qualification scientific work on the rights of manuscripts.

Dissertation for the degree in Pedagogical sciences, specialty 13.00.04 – Theory and Methodology of Professional Education. Lviv State University of Life Safety, State Emergency Service of Ukraine, Lviv, 2018.

This thesis deals with the problem of formation of moral culture of future bachelors in civil protection while studying Ukrainian language.

Domestic experience of education of moral culture is very rich, but in a period of economic and socio-cultural changes in Ukraine we need to create new or improve old models of formation of moral culture, which will be built on the unity of three principles: the spiritual, moral and intellectual.

Now there is moral degradation among the youth: selfishness in personal relations, linguistic incivility, lack of spirituality, buttecounty, immorality etc. Many countries, including Ukraine, are experiencing a global environmental, demographic, political, ethnic and religious conflicts, natural disasters. All these problems became the catalyst for the spiritual fall of human. The specialist in civil protection is a person who has to prevent emergencies and swiftly react in accordance with Code of Civil Protection of Ukraine. This is a complicated moral task.

Therefore, the problem of formation of moral culture of personality, in particular, of specialists in civil protection, is relevant to modern society. Young Ukrainian state is interested in education of the people with a high level of moral principles, mental volitional activity, and ability to help others.

The solution to this problem and others like this is the main task of education in Ukraine, the aim of which is not only to give basic knowledge, but to form the comprehensively developed personality, ready to meet the challenges of modern life, which is so important for the specialists of civil protection.

Language in human life is not only a tool of influence or realization of human needs but it is one of the most important factors of spiritual, moral and cultural life, because language and culture have been powerful teachers of moral sentiments from the earliest times. A person who possesses the knowledge and skills of the native Ukrainian language, is the national conscious linguistic personality. And this, in our opinion, is the real foundation for the emergence of man and nation with a high level of not only moral, but also a common culture.

Philosophical, ethical, psychological-pedagogical, cultural and sociological sources of domestic and foreign literature has allowed to analyze the categorical-conceptual apparatus of our study. We have identified and analyzed such categories as «moral», «culture», «moral culture», «morality», «education», «formation», «bachelor of civil protection» and filed author's definition of the main concepts of our study: the moral culture of future bachelors of civil protection is the result of a holistic moral development, (consciousness, culture, communication and moral relations, moral character), reflecting the level of morality of the future expert of the civil protection in the line of duty.

An important step of our work was to find out the status of the investigated problems in modern humanistic, which can be characterized as initial. The original position of philosophical analysis of moral culture, as it turned out, dating back to the mid 80s of XX century, when there have been changes in the paradigms of spiritual and cultural life of a person related to the humanization and democratization of society. Just then the idea according to which the loss of real freedom of man in the society had a negative impact on the level of his moral culture had been successively established. In modern conditions of social development, the priority remains the view that the idea of humanism should permeate all human activities. Our research has proved that the moral culture plays the leading role in this process.

Theoretical understanding of the place, role and functions of language in the development of general and moral cultures of every person starts from the moment of emergence of language as a system of symbols and signs, in which the results of cognition and social activities have been encoded. In our study, we have found the place

and role of the Ukrainian language in the formation of moral culture of civil protection specialists; allocated functions of the Ukrainian language: communicative, educational, symbolic, cognitive, phatic, expressive, metalinguistic, aesthetic, magical, conative, voluntative, nominative, cultural etc., and analyzed those that, in our opinion, to a greater extent are involved in the formation of moral culture of future bachelors of civil protection.

To ascertain the current status of the development of moral culture of future bachelors of civil protection, we conducted the experiment among the teachers and first/second and fourth year students and cadets at Lviv State University of Life Safety, Cherkasy Institute of Fire Safety named Heroes of Chernobyl, National University of Civil Protection of Ukraine. We also carried out content analysis of the documents defining the content of training of future specialists of civil protection, namely educational and working programs at these educational establishments.

The data of this experiment show that a greater number of teachers are not fully aware of the need of moral culture in professional activity of future specialist of civil protection, which leads to inhibition of this process. Among the students we have conducted a survey to determine the level of development of self-esteem, reactive and personal anxiety, empathy, will, importance of professionally significant traits for specialists of civil protection, psychological factors that affect the formation of moral culture of future bachelors of civil protection, indicators of importance of knowledge in the field of moral culture of the individual for professional activity of workers of civil protection service.

Organization and conducting of pedagogical experiment suggests the determination of criteria, indicators and levels of formation of moral culture of future bachelors of civil protection. That is why, we have identified the criteria (motivational and valuable, personal, meaningful, practical and reflective) and levels (high, sufficient, medium, low) of formation of moral culture of future bachelors of civil protection.

With the aim of improving the system of formation of moral culture of future bachelors of civil protection, we have applied the method of pedagogical modelling. We have developed structural-functional model of formation of moral culture of future

bachelors of civil protection in the process of studying the Ukrainian language which includes the following main blocks and their components: the target (goal, tasks, object and subject of the process of formation of moral culture, requirements to them) meaningful activity (content of the discipline, pedagogical framework and the conditions of moral culture formation, linguodidactics principles, methods and means of formation, scientific approaches); criteria-level (criteria, indicators, levels of moral culture formation) productive (evaluation and experiment result). It is proved that each of these units is in close relationship with others, and it enhances the ability to influence the formation of moral culture of the future specialists.

Developed methodical bases of moral culture formation of future bachelors of civil protection have been found in the software, guidelines and their testing.

The experimental results confirmed the effectiveness of the implementation of the original model. Representivity of the sample and validity of the obtained data is confirmed by using the mathematical methods, including Pearson's statistical test.

Key words: moral culture, civil defense, Ukrainian language, culture, bachelor of civil defense, pedagogy, formation of moral culture.

ЗМІСТ

ВСТУП	15
РОЗДІЛ I. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ МОРАЛЬНОЇ КУЛЬТУРИ МАЙБУТНІХ БАКАЛАВРІВ ЦИВІЛЬНОГО ЗАХИСТУ В ПРОЦЕСІ ВИВЧЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ	23
1.1. Аналіз категоріально-термінологічної системи дослідження	23
1.2. Стан досліджуваної проблеми в сучасній гуманістиці	41
1.3. Роль, місце і функції української мови у формуванні моральної культури майбутніх фахівців цивільного захисту	57
Висновки до розділу I	80
РОЗДІЛ II. НАУКОВО-МЕТОДИЧНЕ ОБҐРУНТУВАННЯ СТРУКТУРНО- ФУНКЦІОНАЛЬНОЇ МОДЕЛІ ФОРМУВАННЯ МОРАЛЬНОЇ КУЛЬТУРИ У МАЙБУТНІХ БАКАЛАВРІВ ЦИВІЛЬНОГО ЗАХИСТУ В ПРОЦЕСІ ВИВЧЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ З ВИКОРИСТАННЯМ ДІАГНОСТИКИ	83
2.1. Сучасний стан сформованості моральної культури у майбутніх бакалаврів цивільного захисту	83
2.2. Критерії, рівні та показники сформованості моральної культури майбутніх бакалаврів цивільного захисту	106
2.3. Обґрунтування складових моделі формування моральної культури майбутніх бакалаврів цивільного захисту	117
Висновки до розділу II	145
РОЗДІЛ III. ОРГАНІЗАЦІЯ ТА РЕЗУЛЬТАТИ ПЕДАГОГІЧНОГО ЕКСПЕРИМЕНТУ	147
3.1. Методика формування моральної культури майбутніх бакалаврів цивільного захисту в процесі вивчення української мови	147
3.2. Аналіз ефективності експериментальної роботи з формування моральної культури у майбутніх бакалаврів цивільного захисту в процесі вивчення української мови	169

Висновки до розділу III	202
ВИСНОВКИ	204
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	209
ДОДАТКИ	235

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Сучасне українське суспільство характеризується динамічними змінами, в тому числі у галузі цивільного захисту. Якість і результативність цих змін залежить від багатьох чинників: соціальних, економічних, політичних тощо, але передусім від морально-духовного, культурного оновлення й відродження. Нині надважливо, щоб фахівець цивільного захисту був не лише компетентним у своїй справі, а й цілісною гуманістично спрямованою особистістю. Тому його підготовка в закладах вищої освіти Державної служби України з надзвичайних ситуацій (ЗВО ДСНС України) має відбуватися на засадах гуманізму та демократизму. У навчально-виховному процесі мають послідовно та наполегливо формуватися загальнолюдські й національні цінності, еталони моральності, культури, які незаперечно потрібні бакалаврам цивільного захисту. Майбутні фахівці ДСНС України часто діють у непередбачуваних, надзвичайних ситуаціях, які вимагають великого фізичного та духовного напруження. Отже, запобігати надзвичайним ситуаціям і вміти ефективно реагувати на них – це психологічно складне завдання, яке здатна виконати лише високоосвічена людина, важливою складовою підготовки якої є моральна культура.

Досягненню необхідної якості професійної освіти у ЗВО ДСНС України сприяють положення Законів України «Про освіту», «Про вищу освіту», Національної доктрини розвитку освіти України XXI ст., Національної стратегії розвитку освіти в Україні на 2012-2021 роки, Кодексу Цивільного захисту України, нормативно-правових актів ДСНС України, що регламентують її функціонування.

У вищій школі виховання студентів і формування в них моральних цінностей планується та реалізується на різних етапах навчання, за допомогою різних методів, форм, засобів і різних навчальних дисциплін. Найбільш потужними із них є українська мова і культура, які розвивають гуманізм, духовність, моральність, патріотизм, естетичні почуття тощо. Тому особливого

значення набуває дослідження процесу формування моральної культури в майбутніх бакалаврів цивільного захисту під час вивчення української мови.

Теоретичні засади сутності та змісту поняття «моральна культура» висвітлені в українських (В. Андрущенко, І. Бех, Г. Васянович, Г. Ващенко, Н. Заячківська, С. Крук, А. Макаренко, Л. Москальова, А. Печко, В. Сухомлинський, Н. Ткачова, К. Ушинський, Д. Чернілевський, Т. Шевченко та ін.) та закордонних (К. Аппель, Л. Архангельський, Є. Бабосов, В. Блюмкін, Г. Гегель, А. Гусейнов, В. Жямайтіс, І. Кант, Д. Карнегі, Р. Кемпбел, Я. Корчак, Ю. Согомонов, С. Франк, Е. Фромм, Дж. Фурс, І. Чернокозов, А. Швейцер та ін.) працях.

Аналіз психолого-педагогічних, соціально-педагогічних, лінгвістичних, методичних і філософських джерел свідчить про наявність досліджень, дотичних до проблеми формування моральної культури в аспектах розвитку загальної культури особистості (М. Бахтін, В. Біблер, Л. Бутенко, О. Воронцов, І. Зимня, І. Зязюн, І. Кант), професійної культури (М. Козяр, М. Коваль, А. Литвин, В. Орлов, О. Отич, О. Рудницька, В. Сластьонін), педагогічної культури (Є. Бондаревська, В. Гриньова), комунікативної культури (С. Герасименко, О. Овсейчик, Л. Руденко), діалогічної культури (М. Бахтін, В. Біблер, І. Чала), мовної культури (І. Огієнко, Л. Мацько, О. Миронюк, О. Потебня, О. Семенов, І. Франко та ін.).

Вивчення наукової літератури і досвіду роботи вищої школи з проблем формування моральної культури особистості дали змогу виявити низку *суперечностей* між :

- законодавчо визначеною необхідністю відповідального ставлення фахівців цивільного захисту до професійної діяльності та реальним станом сформованості моральної культури у випускників ЗВО;

- об'єктивною значущістю якісної моральної підготовки фахівців і недостатнім рівнем теоретичних та практичних розробок проблеми формування моральної культури в навчальному процесі;

– доцільністю системної організації процесу формування моральної культури в майбутніх бакалаврів цивільного захисту під час вивчення української мови і відсутністю ефективної методики його реалізації, низькою підготовленістю науково-педагогічних працівників.

Актуальність і доцільність вивчення проблеми, її недостатня розробленість для вдосконалення навчально-виховного процесу зумовили визначення теми дисертаційного дослідження «Формування моральної культури у майбутніх бакалаврів цивільного захисту в процесі вивчення української мови».

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дослідження виконано відповідно до плану науково-дослідної теми кафедри українознавства Львівського державного університету безпеки життєдіяльності «Формування культурологічної та комунікативної компетентності майбутніх офіцерів служби цивільного захисту» (РК №0117U003058).

Тему дисертації затверджено вченою радою Львівського державного університету безпеки життєдіяльності (протокол № 6 від 06.04.2016 р.).

Мета дослідження – теоретично обґрунтувати, розробити й експериментально перевірити структурно-функціональну модель і методику формування моральної культури у майбутніх бакалаврів цивільного захисту в процесі вивчення української мови.

Об'єкт дослідження: професійна підготовка майбутніх бакалаврів цивільного захисту у закладах вищої освіти Державної служби України з надзвичайних ситуацій.

Предмет дослідження: зміст, форми і методи формування моральної культури у майбутніх бакалаврів цивільного захисту в процесі вивчення української мови.

Гіпотеза дослідження ґрунтується на припущенні, що ефективність формування моральної культури у майбутніх бакалаврів цивільного захисту в процесі вивчення української мови у ЗВО ДСНС України підвищиться, якщо розробити і впровадити структурно-функціональну модель формування моральної культури, а також реалізувати такі взаємопов'язані педагогічні умови: створення

відповідного морально-культурного освітньо-виховного середовища; підготовка викладачів; рефлексивний саморозвиток і самовиховання; застосування інноваційних технологій, виховних методик тощо; зв'язок з іншими організаціями, закладами; урахування зовнішнього впливу на курсантів; розроблення та вдосконалення навчально-методичних матеріалів тощо.

Завдання дослідження:

1. Визначити теоретико-методологічні засади дослідження та обґрунтувати його категоріально-понятійний апарат.

2. Проаналізувати стан дослідження окресленої проблеми й охарактеризувати місце, роль, функції української мови у процесі формування моральної культури в майбутніх фахівців цивільного захисту.

3. Розробити критерії, рівні та показники сформованості досліджуваного феномена.

4. Побудувати структурно-функціональну модель формування моральної культури у майбутніх бакалаврів цивільного захисту в процесі вивчення української мови й експериментально перевірити її ефективність.

5. Удосконалити комплекс навчально-методичного забезпечення формування моральної культури у майбутніх бакалаврів цивільного захисту в процесі вивчення української мови.

Для досягнення поставленої мети, реалізації завдань використовувалися такі **методи дослідження:** *теоретичні* (вивчення, аналіз та узагальнення психолого-педагогічних, соціально-педагогічних, лінгвістичних, методичних і філософських джерел, а також нормативного та навчально-методичного забезпечення викладання української мови; аналіз, синтез, класифікація, порівняння, зіставлення зарубіжного й українського досвіду підготовки майбутніх бакалаврів цивільного захисту, контент-аналіз, теоретичне моделювання) з метою визначення стану дослідження проблеми формування моральної культури особистості, розкриття основних теоретичних положень дисертаційної роботи, виокремлення й обґрунтування ключових понять дослідження, виявлення структурних компонентів моральної культури, функцій мови у виховному процесі,

розроблення структурно-функціональної моделі формування моральної культури в майбутніх бакалаврів цивільного захисту; *емпіричні* (спостереження, опитування, анкетування, бесіда, педагогічний експеримент (констатувальний і формувальний етапи) для визначення стану сформованості моральної культури в майбутніх бакалаврів цивільного захисту, перевірки ефективності запропонованої моделі, кількісного та якісного аналізу (кваліметрія) експериментальних даних; *методи математичної статистики* для опрацювання результатів педагогічного експерименту.

Експериментальна база дослідження: Львівський державний університет безпеки життєдіяльності, Черкаський інститут пожежної безпеки імені Героїв Чорнобиля (м. Черкаси), Національний університет цивільного захисту України (м. Харків).

Теоретико-методологічну основу дослідження становлять концептуальні положення, що ґрунтуються на сучасних теоріях наукового пізнання (принципи діалектики, логіки, практики); герменевтики (проблема досягнення взаєморозуміння суб'єктами діяльності, оцінювання власного досвіду, саморефлексії); аксіології (визнання моральної культури як найбільшої загальнолюдської цінності); синергетики (ідеї самоорганізації, самовиховання та саморозвитку суб'єктів навчально-виховного процесу); ключові положення системного підходу як способу дослідження педагогічних явищ, діяльнісного й особистісно орієнтованого підходів у процесі вивчення української мови; діалогічної концепції культури.

Нормативна та наукова база дослідження. Вихідні концептуальні положення щодо виховання моральної особистості у вищій школі та службових і моральних обов'язків фахівців цивільного захисту викладені в Конституції України, Законах України «Про вищу освіту», «Про науково-технічну діяльність», Кодексі цивільного захисту України, Кваліфікаційних вимогах до осіб, які приймаються на службу цивільного захисту, та інших офіційних документах.

У процесі дослідження здійснювався теоретичний аналіз праць українських і закордонних дослідників із філософії та соціології освіти, культури, а також

довідково-енциклопедичної літератури, навчально-методичних видань, освітніх програм, навчальних планів, матеріалів спеціалізованих видань, журналів, збірників наукових праць та ін.; використовувалися наукові розвідки із сучасної педагогіки і психології,

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що: *вперше* визначено та розкрито специфіку моральної культури в системі професійної підготовки майбутніх бакалаврів цивільного захисту; обґрунтовано роль, місце та функції української мови у формуванні моральної культури фахівців цивільного захисту; розроблено структурно-функціональну модель формування моральної культури в майбутніх бакалаврів цивільного захисту, яка охоплює цільовий, змістово-діяльнісний, критеріально-рівневий та оцінно-результативний блоки; визначено критерії (мотиваційно-ціннісний; особистісний; змістовий; практичний; рефлексивний), рівні (низький, середній, достатній, високий) і показники сформованості моральної культури в майбутніх бакалаврів цивільного захисту; *удосконалено* методичні підходи до формування моральної культури; *подальшого розвитку отримали* положення щодо вивчення особливостей підготовки майбутніх бакалаврів цивільного захисту в контексті формування моральної культури під час вивчення української мови; організації процесу формування моральної культури в майбутніх бакалаврів цивільного захисту та відповідних принципів; *уточнено* наукові поняття «моральна культура», «особистість бакалавра цивільного захисту», «педагогічні засади», «педагогічні умови».

Практичне значення одержаних результатів полягає у реалізації структурно-функціональної моделі формування моральної культури в майбутніх бакалаврів цивільного захисту; впровадженні у практику діяльності ЗВО методичних вказівок із дисципліни «Українська мова і культура»; розробці тестових завдань та опитувальників щодо моніторингу сформованості моральної культури в майбутніх фахівців цивільного захисту; створенні та апробації комплексу навчально-методичного забезпечення формування моральної культури в майбутніх бакалаврів цивільного захисту (зміст, форми, методи професійної

підготовки майбутніх бакалаврів цивільного захисту в процесі вивчення української мови).

Основні результати і висновки дослідження можуть бути використані в навчально-виховному процесі ЗВО під час викладання української мови та інших культурологічних дисциплін, читання курсів з основних методик, спецкурсів, спецсемініарів, тренінгів тощо, а також для підвищення педагогічної майстерності викладачів у процесі розроблення нормативних і варіативних навчальних курсів.

Результати дослідження впроваджено в освітню діяльність Львівського державного університету безпеки життєдіяльності (акт впровадження № 1-18 від 05.01.2018 р.), Національного університету цивільного захисту України (довідка № 26-03/555 від 21.02.2018 р.), Черкаського інституту пожежної безпеки імені героїв Чорнобиля (довідка № 37-01-27/416 від 02.03.2018 р.).

Апробація результатів дослідження. Основні положення та результати дослідження обговорено на 8 науково-практичних конференціях, у тому числі: міжнародних – «Пожежна та техногенна безпека. Теорія, практика, інновації» (м. Львів, 20–21 жовтня 2016 р.), «Проблеми та перспективи розвитку системи безпеки життєдіяльності» (м. Львів, 23–24 березня 2017 р.), «Нове та традиційне у дослідженнях сучасних представників психологічних та педагогічних наук» (м. Львів, 24–25 березня 2017 р.), «Інформаційно-комунікаційні технології в сучасному світі: досвід, проблеми, перспективи» (м. Львів, 18–20 жовтня 2017 р.); всеукраїнських – «Соціальна робота в Україні: становлення, перспективи, розвиток» (м. Львів, 26–27 травня 2016 р.), «Практична педагогіка та психологія: методи і технології» (м. Запоріжжя, 1–2 липня 2016 р.), «Гуманітарний всесвіт: люди, ідеї, події» (м. Львів, 24–30 квітня 2017 р.), «Особистість в екстремальних умовах» (м. Львів, 12 травня 2017 р.); науково-методологічних семінарах – «Мова – кордон національної безпеки» (м. Львів, 23 лютого 2016 р., 21 лютого 2018 р.), «Нам пора для України жити!» (м. Львів, 30 листопада 2016 р.); засіданнях кафедри українознавства Львівського державного університету безпеки життєдіяльності.

Усі викладені в дисертації наукові результати одержані самостійно. У спільній статті з Г. П. Васяновичем [205] автору належить з'ясування сутності понять «культура», «мораль», місця та ролі моральної культури в житті суспільства.

Публікації та особистий внесок автора. Основні результати дослідження висвітлено в 17 одноосібних наукових публікаціях, у тому числі: 7 статей, з яких 6 опубліковані у провідних наукових фахових виданнях (із них 5 одноосібних), 1 у зарубіжному періодичному виданні; 1 методичні вказівки. Загальний обсяг особистого внеску становить 7,2 авт. арк.

Структура дисертації. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, висновків до розділів, загальних висновків, списку використаних джерел, 11 додатків. Загальний обсяг дисертації – 270 сторінок, із них – 192 сторінки основного тексту. Список використаних джерел охоплює 319 найменувань, у тому числі 108 – іноземними мовами. Робота містить 15 таблиць і 10 рисунків на 16,5 сторінках.

РОЗДІЛ І
ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ
ФОРМУВАННЯ МОРАЛЬНОЇ КУЛЬТУРИ
МАЙБУТНІХ БАКАЛАВРІВ ЦИВІЛЬНОГО ЗАХИСТУ
В ПРОЦЕСІ ВИВЧЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

1.1. Аналіз категоріально-термінологічної системи дослідження

Для розуміння значень основних термінів в педагогічній науці передусім необхідно ознайомитися із витоками та виникненням їх у процесі історично-наукового розвитку та з'ясувати їх значення як явищ, адже мораль та морально-етичні норми виникли задовго до визначення та фіксування їх у терміни. Протягом останніх років тема формування моральної культури привернула увагу багатьох науковців, які в епіцентр свого дослідження ставили саме означення витоків моралі. Завданням нашого дослідження є аналіз категоріально-термінологічної системи досліджуваної проблеми, а саме тлумачення таких понять на науково-теоретичному ґрунті.

Категоріально-термінологічний апарат досліджуваної проблеми входить у понятійну систему багатьох галузей науки (філологія, психологія, педагогіка, етика, філософія, культурологія, релігієзнавство, юриспруденція тощо). Застосування таких категорії як «мораль», «культура», «моральна культура», «моральність», «виховання», «формування» часто є стихійним, адже їх застосовують, навіть у рамках однієї дисципліни, на позначення різних сторін діяльності, процесів, явищ тощо.

Поняття «моральна культура» включає дві категорії: мораль і культура. Доктор педагогічних наук, професор Г. Васянович вважає «моральну культуру» інтегральною єдністю цих двох суспільних явищ, адже «з одного боку, вона є «культурою в моралі», з іншого – висвітлює моральний аспект (цінність) культури» [37, с. 6]. Сучасний мовознавець Л. Волченко також схиляється до думки, що культура і мораль є взаємопов'язаними й взаємозумовленими «єдністю цілей і основ свого буття феномени. Як немислима культура без моралі, так

немислима мораль без культури» [56, с. 37]. Тема взаємодії культури та моралі була і залишається актуальною донині. Ще у свій час німецький філософ, культуролог, історик та публіцист О. Шпенглер у праці «Захід Європи» писав про те, що мораль є частиною культури, але кожна культура має свою мораль [307, с. 359]. Це твердження поділяє сучасний науковець Н. Заячківська, доповнюючи про призначення цих обох категорій, які, на її думку, є тотожними – «олюднення людини, гуманізація її світосприймання і ставлення до світу, утвердження гуманності в ставленні до людини» [106, с. 13]. На нашу думку, розділити ці поняття можна лише в семасіологічному плані для того, щоб детальніше розкрити їх зміст та сутність.

Термін «мораль» і за змістом, і за історією виникнення є латинським аналогом терміна «етика». Хоч зачатки рефлексивно-філософського осмислення проблем моралі дослідники вбачають ще за часів життя давньогрецьких поетів Гомера та Гесіода, а це приблизно VIII ст. до н. е., проте спроби дати конкретне визначення аналізованому поняттю як сукупної характеристики моральних проявів з'являється дещо пізніше – IV ст. до н. е. Сьогодні цей термін є багатозначним, адже застосовується у різних галузях науки та на позначення різних явищ, процесів тощо.

Мораль у філософії науковці трактують у двох значеннях: широкому та вузькому. Так, сучасні вчені М. Горлач, В. Кремень, С. Ніколаєнко, М. Требін та інші визначають мораль як «складне суспільне явище, соціальний інститут, що виконує функцію нормування, регулювання поведінки, діяльності і взаємодії людей у всіх сферах суспільного життя» та мораль як «сукупність вимог, норм і принципів поведінки людини у взаємодії із суспільством, соціальними інститутами, суб'єктами» [72, с. 785]. Ще у V ст. до н. е. відомий давньогрецький мислитель Платон вбачав основне значення моралі і визначав її як систему, що «унормовує людське співіснування», «пов'язує, поєднує людей, робить спільне життя можливим» [216, с. 312]. А це означає, за визначенням Платона, що мораль як поняття – це вид суспільних відносин, який ґрунтується на таких рисах як гуманізм, повага та любов. Аналогічне визначення подають автори

«Філософського словника»: «мораль – форма суспільної свідомості, спрямованої на ствердження самооцінки особистості, рівності всіх людей в їх прагненні до щасливого й гідного життя, що виражає ідеал людяності, гуманістичну перспективу історії» [3, с. 270]. Про мораль як про шлях до щастя у свій час писав німецький філософ І. Кант, визначаючи аналізовану дефініцію як «сферу свободи» [120, с. 65], яка вчить людину не тому, як стати щасливою, а як стати гідною щастя [119].

У психології найчастіше під мораллю розуміють частину психологічної структури особистості, яка забезпечує ціннісну оцінку явищ у неусвідомлюваний для індивіда спосіб. Тобто мораль притаманна кожному, але її рівень є індивідуальним. Психологи пояснюють мораль на основі психологічних процесів, наприклад, тривалої дії страху. У «Словнику психолога-практика» поняття «мораль» визначають у двох аспектах – гетерономному та автономному. Згідно з першим мораль – «правила, які особистість вважає обов'язковими й «святими» встановлюється іншими людьми, спільнотами»; з другим – «правила, що встановлюються та змінюються особистістю» [253, с. 308]. Отже, прихильники цієї думки вирізняють мораль об'єктивну (колективну) та суб'єктивну (індивідуальну). Так, доктор психологічних наук, професор І. Бех у своєму авторефераті «Психологічні основи морального розвитку особистості» мораль трактує як «форму суспільної свідомості двох сфер – світу людей і світу речей» [20, с. 8], відповідно до чого мораль може виступати і як суб'єкт (гетерономне тлумачення), і як об'єкт (автономне тлумачення). Отже, мораль у психології – це складний психологічний процес поєднання потреб та контролю на основі об'єктивних чи суб'єктивних правил.

У юриспруденції термін «мораль» використовують дуже часто, оскільки і мораль, і право є засобами соціального регулювання. Незважаючи на відмінності, вони є соціальними явищами, існують в реальній поведінці людей та протидіють свавіллю, тому дослідження поняття «мораль» та його тлумачення у юриспруденції є досить актуальним. «Мораль» у юридичній сфері визначають як один з основних способів соціальної неформальної регуляції дій людини, і хоч

«існує окремо для кожного суспільства, класу, соціальної групи, але водночас має загальнолюдський характер» [83, с. 136]. Сучасні вчені В. Бачинін та В. Сальніков вважають, що аналізована дефініція – це «комплекс норм і цінностей, що дозволяють індивідам представляти себе, перш за все, представниками певних соціальних спільнот – країн, націй, державних утворень, класів, станів, партій, колективів, груп [18, с. 189], тобто регулювати такі відносини у державному житті, які здебільшого не регулюються правом.

Огляд літератури дозволив нам проаналізувати використання та тлумачення поняття «мораль» у педагогічній науці. Так, найчастіше науковці визначають цей термін як «систему норм і правил». Такої думки дотримуються сучасні автори навчальних підручників та посібників А. Кузьмінський, В. Омеляненко (мораль – це система поглядів і уявлень, норм, оцінок, що регулюють моральну поведінку людей у всіх сферах суспільного життя – у праці, побуті, політиці, науці, у сімейних, особистісних, колективних, міжнаціональних та міжнародних відносинах [151, с. 162]), М. Фіцула (мораль – система ідей, принципів, законів, норм і правил поведінки та діяльності, які регулюють гуманні стосунки між людьми за будь-якої ситуації на демократичних засадах [286, с. 250]), М. Пащенко (мораль як форма суспільної свідомості є зводом правил, норм, вимог, які регулюють відношення і взаємодію людей, їх поведінку [212, с. 69]) та інші. Такі вчені як В. Сластьонін, І. Ісаєв, А. Міщенко, Є. Шиянов [247, с. 252], М. Пащенко [212, с. 69], С. Гончаренко [70, с. 216] вважають, що «мораль» – це форма суспільної свідомості, більше того В. Сластьонін, І. Ісаєв, А. Міщенко, Є. Шиянов уточнюють, що не лише суспільної свідомості, а й індивідуальної моральної свідомості, адже людині притаманні власні особливості духовного складу, уявлення, чуття, хвилювання [247, с. 252]. Отже, доповнюючи визначення «моралі» «Українського педагогічного словника» [70, с. 216], можемо зробити висновок, що в педагогічній науці мораль – це одна з форм суспільної та індивідуальної моральної свідомості; система поглядів, уявлень, ідей, принципів, норм та оцінок, що регулюють поведінку людей.

У багатьох працях можна побачити твердження, що «етика є наукою про мораль» або «мораль є предметом вивчення етики». Таким визначенням керуються автори довідкової літератури, зокрема, «Словника з етики» за ред. І. Кона (мораль – предмет вивчення етики; форма суспільної свідомості, суспільний інститут, який виконує функцію регулювання поведінки людини [252, с. 182]), «Сучасного словника з педагогіки» за ред. Є. Рецапевича (мораль – предмет вивчення етики; форма суспільної свідомості, суспільний інститут, що виконує функції регулювання поведінки людини [261, с. 439]) та інші. Мораль як предмет етики визначав свого часу видатний український письменник, учений, громадський і політичний діяч, доктор філософії І. Франко: «Мораль є предметом етики і вчить людину жити по-людському – вона завжди і скрізь керує її кроками, переробляє її звірячу природу, робить її м'якшою, і таким чином робить її здібною до щастя не лише внутрішнього (задоволення собою), але і суспільного, яке спирається на поєднанні праці усіх людей і братерській взаємній любові» [289, с. 49]. Доктор філософських наук, професор А. Гусейнов вважає це визначення (етика – наука про мораль) неправильним, наводячи такі аргументи: безпідставна тавтологія (адже вважає мораль синонімом етики) та неможливість дійти істини через те, що зміст поняття «етика» розкривається через поняття «мораль», зміст якого також не відомий [89, с. 196].

Хоч термін «мораль» постійно є в епіцентрі досліджень етичних явищ, проте наше завдання полягає в тлумаченні саме дефініції «мораль» в етичній науці. У сучасних навчальних підручниках та посібниках з етики на визначення аналізованого поняття автори використовують означення «система». Так, Т. Чистіліна визначає мораль як «систему людських взаємодій на основі вироблених людством певних правил та норм» [301, с. 9], В. Мовчан як «систему норм, що відображають реально наявне та бажане в стосунках із позицій інтересів суспільства та людства» [181, с. 21], Л. Хоружа – «систему поглядів, уявлень, норм, оцінок, що регулюють поведінку» [295, с. 10] та інші [102, с. 49], [189, с. 27].

Опираючись на філософське вчення І. Канта, сучасні вчені Г. Чайка та Т. Чмут доводять думку, що мораль є формою громадської свідомості та спрямована на «утвердження самоцінності особистості, рівноправності всіх людей у їх прагненні до щасливого та гідного життя» [303, с. 48]. Деякі науковці у визначенні аналізованого поняття використовують означення «регулювання», тобто вважають, що основною функцією моралі є регулятивна. Наприклад, таку думку розділяють Л. Волченко [57, с. 63], Л. Хоружа [295, с. 10], А. Сембрат [237, с. 40], А. Кузьмін, В. Омеляненко, М. Фіцула, М. Пащенко, сучасні автори підручників з етики та естетики [102, с. 6] та інші, і визначають мораль як складний суспільний інструмент, що виконує функцію регулювання відносин і поведінки людей. Частково видозміненими, порівняно з історичними визначеннями, є тлумачення моралі у працях і дослідженнях ХХІ ст. Наприклад, «Енциклопедичний словник з етики» пропонує таке визначення: «поняття, за допомогою якого в розумовому і практичному досвіді людей вичленюються звичаї, закони, вчинки, характери, які виражають вищі цінності і потреби, через які людина проявляє себе як розумну, свідому і вільну істоту [103, с. 275]. Як бачимо, у визначенні не використовуються означення «система», «сукупність», «правила, норми, ідеї», «суспільна форма», «регулювання» тощо. Таке ж індивідуальне визначення подає доктор філософських наук, професор А. Зімбулі: «Мораль – це думки, почуття та справи, завдяки яким суб'єкт ціннісно співвідносить себе з дійсністю» [110, с. 61]. Отже, мораль в етичній науці є багатофункціональним терміном, який використовують на позначення різноманітних процесів та явищ, а саме: предмета вивчення етики; форми суспільної свідомості, суспільного інституту; системи поглядів, уявлень, норм, оцінок; форми громадської свідомості, що спрямована на утвердження рівноправності людей у їх прагненні до щасливого та гідного життя; інструменту, який виконує функцію регулювання поведінки, а також на позначення думок, почуттів та справ, завдяки яким суб'єкт ціннісно співвідносить себе з дійсністю.

У процесі усвідомлення звичаєвої моралі у свідомості людства виникає розуміння себе як суб'єкта моральної діяльності, оскільки мораль більшість

вважали об'єктивним явищем, тобто те, що виникло і знаходиться у самому суспільстві. Під час моральної діяльності відбувається вплив на індивіда, і як наслідок в останнього виникає моральність – суб'єктивне явище. У процесі виникнення понять «мораль» та «моральність» почали ототожнювати (і справа не лише у синонімічній спорідненості). Перш ніж аналізували ці два поняття на площині однієї категоріально-термінологічної системи необхідно ознайомитися із визначеннями безпосередньо поняття «моральність» та відокремити його від аналізу як явища. Відомий філософ, психолог, культуролог С. Анісімов вважає, що моральність (явище) це «першоцінність і першооснова життя людей» [9, с. 28], тобто це те, на чому ґрунтується вся людська духовність. Автор чисельних праць з педагогіки, професор О. Вишневський в основу свого визначення бере вічні абсолютні норми життя – добро, правда, справедливість, чесність тощо, додаючи твердження про те, що «моральність є результатом морального виховання» [44, с. 90]. «Моральність» (як дефініцію) деякі вчені трактують як практику поведінки (практика відносин, моральна практика). Цю думку розділяють В. Іванов, Н. Рибаківа [114, с. 10], М. Фіцула [284, с. 241] та інші [102, с. 57]. У філософії та психології поняття «моральність» трактують як вимір людської моралі, тобто «ступінь засвоєння прогресивних моральних цінностей та оволодіння навичками їх реалізації» [25, с. 167], що, в свою чергу, забезпечує індивіду «безперешкодне включення у соціальні взаємовідношення» [35, с. 84–85]. Отже, на основі проаналізованої літератури, можна сформулювати власне визначення поняття «моральності» (як дефініції) – суб'єктивне відображення зовнішньої моралі; реалізація індивідом моральних установок, принципів, норм в реальній поведінці.

Сучасна література вирізняє поняття «мораль» і «моральність», спираючись на німецького філософа Гегеля. У працях «Філософія духу» та «Філософія права» мислитель вперше робить спроби розділити поняття «мораль» та «моральність» та надає їм категоріального значення. За Гегелем, мораль характеризується суб'єктивністю та індивідуальністю, витягнутої зі суспільних норм та звичаїв, що історично сформувалися. Знайти відмінне в цих поняттях Гегель намагався в

аспекті проблеми свободи волі, вважаючи, що свободна воля є «рефлексованою в собі так, що вона має своє наявне буття в межах самої себе, і внаслідок цього визначена в той же час як приватна воля, – право суб'єктивної волі, – моральність» [63, с. 328]. Мораль і моральність Гегель ототожнює лише в значенні рівності саморозгортання свободи духу, а самі дефініції «мораль» і «моральність» тлумачить наступним чином:

– мораль, як форма суспільної свідомості, сукупність усвідомлених людьми принципів, норм, приписів, правил поведінки [62, с. 45]. За означенням Гегеля, мораль виступає явищем визначеної в собі волі суб'єкта. Оскільки воля притаманна людині, вона існує як у собі суцільна, розумна воля (і моральна). Отже, мораль – це те, якими бачить індивід в його суб'єктивних оцінках свої вчинки. І дійсною вона стає лише в діяльному вияві, тобто моральності;

– моральність – утілення цих принципів, правил і норм у реальній поведінці людини й стосунках з іншими людьми [62, с. 45]. Тобто це те, якими насправді є вчинки людини в реальному житті. За Гегелем, моральність – це певна конкретність, а саме «тотожність добра і суб'єктивної волі» [61, с. 176]. Під поняттям «суб'єктивна воля» Гегель розуміє «волю в її понятті і волю індивіда» [61, с. 58], поєднання яких виводить до моральності. Ґрунтуючись на моральній свободі, подібне визначення подає «Словник з етики» за ред. А. Гусейнова та І. Кона: «сфера моральної свободи, за умов якої суспільство та загальні людські вимоги співпадають із внутрішніми мотивами...» [251, с. 224].

Згодом аналізовані поняття почали розрізняти такі вчені як В. Іванов, Н. Рибаківа [113, с. 24], М. Фіцула [286, с. 250], М. Тофтул [275, с. 77], Я. Енгст [100, с. 27], Г. Гребеньков [74, с. 40], І. Потапова [218, с. 23], А. Гусейнов, І. Кон [251, с. 224], Л. Волченко [55, с. 76], О. Сухомлинська [267] тощо. Слушною є думка І. Потапової, яка стверджує, що «моральність» і «мораль» різняться тим, що перша, на відмінну від другої, характеризує внутрішній аспект поведінки, що регулюється зовнішнім соціальним впливом та

передбачає спрямованість чутливості особистості до внутрішнього конфлікту між загальнолюдськими та соціально-груповими напрямками її розвитку [218, с. 22].

Сучасний вчений Г. Гребеньков розрізняє аналізовані поняття в аспекті юридичної етики, таким чином у визначенні подає означення правового характеру і визначає мораль як форму, що характеризує «особистісний характер», а моральність – «мораль певного соціуму» [74, с. 40].

Загалом про те, що мораль – це система ідей, принципів, законів, норм, правил поведінки та діяльності, які регулюють поведінку людини, а моральність – практичний бік моралі, а саме утілення цих принципів, правил і норм у реальній поведінці людини й стосунках з іншими людьми йдеться у багатьох працях. Найчастіше таке визначення можна знайти у навчальних посібниках та підручниках: мораль – система ідей, принципів, законів, норм і правил поведінки та діяльності, які регулюють гуманні стосунки між людьми за будь-якої ситуації на демократичних засадах; моральність – охоплює моральні погляди, переконання, почуття, стосунки, поведінку людей [286, с. 250]; мораль – система поглядів, уявлень норм, оцінок, що регулюють поведінку людей; одна з форм суспільної свідомості; моральність – матеріальні явища моралі [275, с. 77]; мораль – форма суспільної свідомості, сукупність усвідомлених людьми принципів, норм, приписів, правил поведінки; моральність – втілення цих принципів, правил і норм у реальній поведінці людини й стосунках між нею та іншими людьми [102, с. 6] та в довідковій літературі: мораль – одна з форм суспільної свідомості, яка виконує певні завдання з забезпечення існування і розвитку суспільства, життя і діяльності окремих осіб та їх взаємовідносин в умовах даного суспільства; моральність визначається як сфера моральної свободи, за умов якої суспільство та загальні людські вимоги співпадають із внутрішніми мотивами, як галузь творчості людини, внутрішнього примусу в наслідок особистої свідомості, що перетворюється у власний мотив творити добро [251, с. 224]; мораль – одна з форм суспільної свідомості, система поглядів й уявлень, норм і та оцінок, що регулює поведінку людей і виконує пізнавальну, оцінну, виховну функції; моральність – характеристика особливого виду практичної діяльності людей, що

мотивується моральними ідеалами, переконаннями, нормами та принципами [214, с. 201] тощо.

Отже, спираючись на філософію Гегеля та наступні дослідження науковців можна зробити такий висновок: розрізнення понять «мораль» і «моральність» характеризує мораль як форму суспільної свідомості, сукупність принципів, норм тощо, які регулюють поведінку людини, а моральність – форму індивідуальної свідомості, практичне втілення усвідомлюваних індивідами приписів, правил тощо в реальній поведінці, тобто здатність творити добро не за зовнішнім примусом, а завдяки внутрішній свідомості й добровільності.

У науковому світі існує ряд вчених, які ототожнюють ці поняття («моральність» та «мораль»). До них належать А. Гусейнов [87], І. Зеленкова [108], В. Кондрашов [141], О. Скакун [244] тощо. Такі сучасні науковці як Е. Кашуба, А. Кашуба, Н. Гридина вважають, що і мораль, і моральність – це поняття, які означають «сукупність норм і правил поведінки, їх вияв у вчинках і діяльності людини» [134, с. 80]. Ототожнює ці поняття доктор педагогічних наук Л. Москальова, проте у визначенні подає уточнення, що «моральність» є синонімічним категорії «мораль» лише як «етичне поняття в широкому розумінні» [185, с. 14], тобто як етичні явища. Схоже визначення подають автори «Педагогічної енциклопедії»: «моральність – етичне поняття, яке в широкому розумінні є синонімом моралі» [213, с. 297]. Отже, огляд зарубіжної, вітчизняної та сучасної літератури дозволив нам зробити висновок, що категорії «мораль» і «моральність» формувались і фіксувались у терміни паралельно, але на сьогодні думки щодо тлумачення аналізованих дефініцій є різними. Варто зазначити, що поняття «моральність» часто вважають рівнозначенним й іншим категоріям, найчастіше – «духовності». Прихильниками такого означення є Л. Нечепоренко [192, с. 50], Б. Лихачьов [159] та інші. Попри це, за нашими дослідженнями, прихильників розрізнення цих понять є значно більше.

Як зазначалося вище, для розгляду та тлумачення поняття «моральна культура», необхідний аналіз категорій «мораль» і «культура». Слушною є думка польського дидакта В. Оконя, що «визначень культури існує стільки, скільки

авторів про неї пишуть» [202, с. 103] і вважаємо, що це твердження буде актуальним завжди. Аналізоване поняття є досить широким, до тлумачення якого, за словами Л. Волченко, відносять «все творіння розуму і рук людини, наслідок і результат його матеріальної і духовної діяльності, в процесі якої люди вступають у певні відносини» [55, с. 9].

Досить вдалою вважаємо класифікацію інтерпретації культури сучасного науковця В. Зелюк, яка аналізує проблемну дефініцію в трьох вимірах: 1) аксіологічному; 2) діяльнісному; 3) особистому [109, с. 14]. Згідно з першим підходом культура визначається як сукупність цінностей, досягнень. У такому аспекті подають визначення: А. Моль (охоплює сукупність інтелектуальних елементів, наявних у даної людини або групи людей, що володіють стабільністю, пов'язаної з тим, що можна назвати «пам'яттю світу» або пам'яттю суспільства, матеріалізованої в бібліотеках, пам'ятниках і мовах) [182, с. 83], М. Горlach, М. Кремень, С. Ніколаєнко, М. Требін (сукупність матеріальних і духовних цінностей, створення і створюваних людством у процесі суспільно-історичного практики, включаючи творчу і діяльність по їх виробництву, а також способи їх застосування і передачі) [72, с. 814], О. Денищик (сукупність досягнень суспільства в результаті його матеріального і духовного розвитку. Це не лише результат, а й сам процес свідомої діяльності людини, у ході якого змінюється не лише навколишнє середовище, але вона й сам) [94, с. 17], В. Оконь (сукупність створених людьми наукових, морально-соціальних, художніх і технічних цінностей, а також процеси взаємодії з цими цінностями та створення нових) [202, с. 103] та інші.

При діяльнісному підході враховуються процеси, способи та результат свідомої діяльності: культура – це специфічно характерний для людей спосіб діяльності, об'єктивований в різних продуктах результат цієї діяльності [172, с. 16], специфіка культури полягає в тому, що вона розкриває якісну сторону людської діяльності, показуючи, наскільки остання (в будь-якій сфері) виступає реалізацією сил людини, творчих потенцій людини, наскільки ця діяльність відповідає певним вимогам і нормам [137, с. 55], культура виявляється не просто

складовою частиною, а специфічним способом людської діяльності, який включає в себе надбіологічно відпрацьовані засоби вирішення людьми життєвих проблем, які перед ними виникають [173, с. 102], культура є особливим діяльним способом освоєння людиною світу, включаючи як весь зовнішній світ, природу, суспільство, так і внутрішній світ самої людини в смислі його формування і розвитку [139, с. 23], культура – специфічно людська діяльність, а також інституціональна об’єктивізація, яка має місце в самій людині та в створюваному нею світі культури. Культура є те, що робить людину людиною [201, с. 53–54]. При особистому враховуються риси особистості, найчастіше вияв людяності: культура – це людяність світу, яка зашифрована в усьому багатстві цінностей, норм, традицій, звичаїв тощо [303, с. 50], культура – вияв суті людини в її ставленні до навколишнього світу. Це матеріалізація духовного духу, гуманізація природи. Культура – людина в прояві своїх сутнісних сил та історичного призначення [139, с. 31], культура є особливим соціумом, в якому і формами якого індивіди цієї епохи і різних епох можуть спілкуватися між собою як особистості [24, с. 252], культура – риса, властива, перш за все, самій людині як суб’єкту історичного процесу [277, с. 175].

У нашому дослідженні поняття «культура» розглядаємо як «особистісну систему усвідомлюваних як цінності самим індивідом і цінованих в суспільстві рис розуму, характеру, уяви, пам’яті, отриманих в процесі виховання і навчання [146, с. 133]. У цьому визначенні розрізняємо культуру моральну, естетичну, політичну, побутову, професійну, гуманітарну, гуманітарну, науково-технічну.

Вище ми подали визначення основних понять «мораль» та «культура» та їх значення в різних сферах науки. Але їх функціонування в суспільному житті неможливе без наявності суб’єктів, у яких вимагається наявність відповідних знань про моральні цінності, а також почуттів, оцінок, емоцій та навичок поведінки, які б узгоджувались з вимогами моралі. Тобто йдеться про один з аспектів внутрішньої культури, яка базується на моралі та називається моральною культурою особи. Л. Волченко вважає, що поняття «моральна культура» є ще

одним підтвердженням того, що культура і мораль постійно перебувають у взаємозв'язку [55, с. 63–76].

У педагогічній науці аналізоване поняття трактують як усвідомлений суб'єктом процес. Так, М. Пащенко та І. Красноштан вважають, що «моральна культура – це засвоєння особистістю моральних норм, принципів, категорій, ідеалів суспільства на рівні власних переконань, дотримання їх як звичних форм особистої поведінки» [212, с. 69]. Найчастіше «моральну культуру» визначають як ступінь освоєння і привласнення пануючих у суспільстві моральних цінностей, ступінь реалізації їх у діяльності в різних сферах суспільного життя. Цю думку розділяють такі вчені: М. Горлач, В. Кремень, С. Ніколаєнко, М. Требін [72, с. 815], А. Адо [252, с. 213], В. Діулїна [96, с. 28], О. Денищик [94, с. 39] та інші. А. Гусейнов стверджує, що аналізоване поняття означає не ступінь засвоєння моральних цінностей, не процес, не моральний розвиток, а безпосередньо моральні цінності, які закріплені в суспільстві і «використовуються на практиці більшістю людей» [89, с. 196].

Ряд вчених вважають, що «моральна культура» є або окремою культурою, або частиною загальної культури. Так, Т. Чмут і Г. Чайка визначають це поняття як «культуру, пов'язану з утвердженням у суспільстві гуманістичних справедливих взаємин між людьми» [303, с. 40], А. Титаренко трактує як «ціннісно-імперативний зріз загальної культури» [274, с. 97]. Г. Васянович «моральну культуру» вважає духовною цінністю і визначає як «систему моральних знань і переконань, почуттів і навичок, норм і відносин, інтересів і потреб, культурно-морального досвіду і безпосередньої поведінки, спрямована на самовдосконалення, навчання і виховання особистості» [36, с. 21].

У філософській думці (М. Горлач, В. Кремень, С. Ніколаєнко, М. Требін) моральну культуру особи найчастіше характеризують як моральний розвиток та моральну зрілість, яка проявляється, «по-перше, у культурі моральних почуттів, що є вираженням здатності особистості до співчуття, співпереживання, милосердя, тобто відчувати чужі біль і радість як власні; по-друге, культурі етичного мислення як раціональній складовій моральної свідомості, виражається

у знанні моральних вимог суспільства, у здатності людини свідомо обґрунтувати мету і засоби діяльності» [72, с. 819].

Дослідники формування моральної культури надають аналізованому поняттю різних значень: наслідок морального розвитку людини [94, с. 19]; сплав знань, переконань і практичних дій [106, с. 21]; міра освоєння і присвоєння панівних у суспільстві моральних цінностей і ступінь залучення до моральних аспектів діяльності в різноманітних сферах суспільного життя [96, с. 28] тощо.

Як бачимо, є поширеною думка про те, що моральна культура акумулює знання моральних норм, почуття, переконання, потреби, моральні риси й навички поведінки, етичні норми, які виявляються у відносинах з іншими людьми та інші.

Отже, «моральна культура» характеризує особистість з погляду її цілісного морального розвитку, свідомості й поведінки, а також відображає сукупність моральних рис, притаманних людям певного суспільства, класу, професії, які свідчать про рівень їхньої моральної свідомості та поведінки.

У філософській літературі поняття «моральна культура» ототожнюють з «моральна вихованість», пояснюючи це тим, що «будь-який вид діяльності, щоб набути статусу культури, має бути морально спрямованим» [42, с. 17]. Таку думку висловлюють Г. Аболіна, В. Єфименко, О. Лінчук [1, с. 50] тощо. Так, сучасний вчений О. Вержиховська поняттю «моральна вихованість» надає значення «форми внутрішньої активності, що забезпечує можливість дотримання норм моралі та відповідного до них ставлення» [42, с. 24], що є співзвучним із визначеннями багатьох науковців «моральної культури» (див. вище). Такий термін також вживається в «Концепції національного виховання» і означає «стрижневе утворення особистості учня, яке будучи доведене до необхідного рівня, стає фундаментом для розвитку всіх інших її сторін» [143, с. 48]. Тема ототожнення цих понять, на нашу думку, є перспективною в майбутніх дослідженнях.

Вище ми вже згадували поняття «формування моральної культури». Автори навчальних посібників і підручників з педагогіки, а саме А. Кузьмінський, В. Омеляненко [151, с. 24], В. Лозова, Г. Троцько [164, с. 6], А. Алексюк, Є. Березняк, В. Білоусова [5, с. 38–39] та інші визначають його як складний

процес становлення людини як особистості, що відбувається в результаті розвитку й виховання; цілеспрямований процес соціалізації особистості, який характеризується завершеністю.

Н. Заячківська вважає, що «формуванню моральної культури сприяють різні засоби впливу: міжособистісні стосунки, ЗМІ, релігія, мистецтво та інші» [106, с. 25] і в його процесі обов'язково потрібно враховувати культурно-національні особливості українського менталітету, а саме «культ високої духовності, пильна увага до внутрішнього світу людини, пріоритет гуманістичних ідеалів над утилітарно-меркантильними цінностями та інтересами» [106, с. 17].

Поряд із терміном «формування» у педагогічній думці використовують термін «виховання». Відомий педагог К. Ушинський у свій час наголошував на тому, що виховання (і його процес) є дуже важливим елементом в педагогічній діяльності, адже воно «повинно просвітити свідомість людини, щоб перед очима лежав ясний шлях добра» [86, с. 99], а, за словами І. Канта, лише через виховання людина може стати людиною [40, с. 248], мистецтво якого полягає у створенні і використанні кожного сприятливого випадку для спонукання дитини до моральних вчинків [51, с. 157].

Великий внесок у теорію та методіку виховання, як і формування, зробили Г. Ващенко [40], О. Гугнін [82], В. Лозова [164], І Зязюн [111], В. Гладуш [66], В. Ортинський [208], М. Фіцула [286], Л. Хоружа [295] та інші.

Український правознавець, доктор юридичних наук, професор В. Ортинський вважає, що «виховання» у педагогічному значенні варто розуміти як «цілеспрямовану, організовану систему впливів на людей в інтересах формування в них певних світоглядних позицій, моральних ідеалів, норм і відносин, естетичного сприйняття, високих прагнень, а також потреби в систематичній праці» [208, с. 13]. Але варто зазначити, що вже протягом багатьох десятиліть поняття «виховання» тлумачать у широкому і вузькому значеннях [212, с. 38], [151, с. 17], [164, с. 5–6]. Так, В. Гладуш пише, що «виховання – це керівництво набуттям студентами знань, засвоєнням певних поглядів, виробленням правильних звичок, формуванням потреб, інтересів, мотивів. І якщо

цей процес упроваджують спеціально підготовлені педагоги, тоді це – виховання у вузькому значенні слова, якщо на особистість впливає вся сукупність життєвих умов, тоді це – широкий зміст поняття виховання» [66, с. 32].

Проте, розрізняють широке і вузьке соціальне значення поняття та широке і вузьке педагогічне значення. У широкому соціальному значенні виховання, зауважує В. Гладуш, – це «передавання соціального досвіду, накопиченого людством упродовж усієї історії, від старших поколінь молодшим. У вузькому соціальному значенні виховання – спрямований вплив на людину суспільних інститутів з метою передати їй певні знання, сформувати необхідні навички і вміння, гідну поведінку, наукові переконання, суспільні цінності, моральні та політичні орієнтири, життєві настанови і перспективи» [66, с. 137]. Такі визначення подають В. Ортинський [208, с. 13], В. Лозова [164, с. 5].

У широкому педагогічному значенні «виховання – цілеспрямований, організований і систематичний вплив вихователів, організованого соціального педагогічного середовища з метою сформувати всебічно розвинену особистість. Поняття «виховання» в такому разі охоплює весь навчально-виховний процес. У вузькому педагогічному значенні виховання – процес, спрямований на розв'язання конкретних виховних завдань щодо формування, розвитку і професійної підготовки особистості» [66, с. 138]. Таку ж думку мають А. Кузьмінський, В. Омеляненко [151, с. 17], В. Лозова [164, с. 5–6], В. Москаленко [183] та інші. Наприклад, сучасний науковець та автор багатьох праць з педагогіки В. Лозова визначає виховання і як передачу, організацію засвоєння накопиченого людством соціально-історичного досвіду, його духовної культури, і як цілеспрямовану організація діяльності та спілкування, що сприяє формуванню у вихованців певного ставлення до навколишнього світу, до самого себе, моральних норм і правил поведінки [164, с. 5].

У філософії (І. Надольний, В. Андрущенко, І. Бойченко та інші) «виховання» трактують як «процес підготовки людей до того, щоб вони могли виконувати необхідну, корисну діяльність» [190, с. 480].

У нашому дослідженні ми керуватимемось визначенням поняття «виховання» у педагогічному аспекті і визначатимемо як цілеспрямований, організований і систематичний вплив вихователів, організованого соціального педагогічного середовища з метою сформувати всебічно розвинену особистість; процес, спрямований на розв'язання конкретних виховних завдань щодо формування, розвитку і професійної підготовки особистості.

У педагогіці існує термін «моральне виховання», який є широкоживаним, але немає конкретної визначеності. Про це пише І. Бех: «...Виховну технологію подекуди ототожнюють з тим чи іншим вживаним виховним засобом. А то й взагалі вважають введення цього поняття даниною моди» [23, с. 14]. Не варто поняття «моральне виховання» синтезувати із «моральна вихованість», оскільки перший означає «систему цілеспрямованого впливу суспільства на особистість з метою формування необхідних моральних рис» [237, с. 40], а друге – внутрішні знання, переконання, що забезпечують можливість дотримання норм моралі (див. вище).

Здійснивши аналіз зарубіжної та вітчизняної літератури, ми дійшли висновку, що термін «моральна культура» розглядається як:

– ступінь сприйняття індивідом моральної свідомості і культури суспільства; показник того, наскільки глибоко і органічно вимоги моральності реалізувалися у вчинках людини через вплив на нього суспільства [252, с. 213], [94, с. 39], [72, с. 815], [96, с. 28];

– процес засвоєння особистістю моральних норм, принципів, категорій, ідеалів суспільства на рівні власних переконань, дотримання їх як звичних форм особистої поведінки [212, с. 69];

– якісна характеристика морального розвитку і моральної зрілості особи, яка проявляється: по-перше, у культурі моральних почуттів; по-друге, культурі етичного мислення, виражається у знанні моральних вимог суспільства, у здатності людини свідомо обґрунтувати мету і засоби діяльності [72, с. 819], [94, с. 19], [55, с. 63–76];

- сукупність знань, переконань і практичних дій [106, с. 21], [94, с. 39];
- культура або частина загальної культури, яка пов'язана з утвердженням у суспільстві гуманістичних справедливих взаємин між людьми [303, с. 97];
- моральні цінності, що використовуються на практиці [89, с. 196].

Проаналізовані нормативні документи, а саме Кодекс цивільного захисту України, Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку проведення навчання керівного складу та фахівців, діяльність яких пов'язана з організацією і здійсненням заходів з питань цивільного захисту», Закон України «Про вищу освіту», Кваліфікаційні вимоги до осіб, які приймаються на службу цивільного захисту, допомогли нам з'ясувати визначення *особистості бакалавра цивільного захисту*.

Особистість бакалавра цивільного захисту – громадянин, який в установленому порядку як курсант здобув вищу освіту за денною формою навчання у закладі вищої освіти ДСНС України; здобув освітній ступінь «бакалавр», який присуджується закладом вищої освіти у результаті успішного виконання здобувачем вищої освіти освітньо-професійної програми; особа, якій присвоєно спеціальне звання середнього начальницького складу лейтенант служби цивільного захисту; який відповідає кваліфікаційним вимогам до осіб, яких приймають на службу цивільного захисту, і здатний за своїми особистими, діловими та моральними рисами, освітнім й професійним рівнем, станом здоров'я приступати до виконання своїх службових обов'язків.

На основі теоретичного аналізу літератури, ґрунтовного вивчення останніх наукових досліджень, законодавчих актів та законів ми визначили поняття «моральна культура бакалавра цивільного захисту» як результат цілісного морального розвитку (свідомості, культури спілкування, моральних відносин, сформованості моральних рис), що відображає рівень моральності (практична діяльність, яка ґрунтується на усвідомленій бакалавром моралі – сукупності поглядів, уявлень, норм, оцінок, створених і задекларованих суспільством, що

позитивно регулюють поведінку з урахуванням особистісних, психологічних рис) майбутнього фахівця цивільного захисту під час виконання службових завдань та у стосунках з іншими суб'єктами діяльності.

1.2. Стан досліджуваної проблеми в сучасній гуманістиці

Здійснений нами аналіз свідчить про те, що у сучасній гуманітарній науці існують різноманітні підходи до трактування сутності та змісту моральної культури, структури і засобів, форм та методів її формування. Суміжні галузі знань – філософія, етика, психологія, педагогіка та інші – окреслили для свого аналізу те коло питань, яке найбільш повно відповідає змісту тієї чи іншої науки. Вважаємо доцільним звернутися передусім до загальнофілософських пошуків вивчення сучасного стану проблеми.

Сучасна вітчизняна філософія, починаючи з п'ятдесятих років ХХ століття, актуалізує питання аналізу моральної культури. Досліджується її сутність і зміст на двох рівнях: загальному (суспільному) й одиничному (особистісному). На загальному рівні особлива увага приділяється з'ясуванню умов виховання моральної культури існуючого суспільства в цілому. Метою дослідників, як правило, виступало прагнення обґрунтувати шляхи зміцнення тодішнього суспільного ладу, надання йому бодай формальних демократичних і гуманних ознак. Вітчизняні філософи В. Андрущенко, В. Давидович, І. Даниленко, В. Зоц, В. Кремень, І. Надольний, В. Шинкарук та інші зосереджували свою увагу на світоглядній і функціональній ролі моральної культури в житті суспільства, обґрунтовували взаємозв'язок загальнолюдського і національного в моральній культурі. У цьому сенсі, на думку вчених, моральна культура володіє потужною об'єднавчою силою: «Сьогодні стратегічним завданням є спасіння людської цивілізації від загибелі, воно є фактором єднання всіх людей, незалежно від їх соціальних, національних, вікових та інших відмінностей. Особливу роль у його розв'язанні покликаний здійснити моральний дух усіх людей планети, традиційні моральні загальнолюдські цінності. Саме вони здатні об'єднати людей навколо їх головної справи – запобіганню загибелі життя на Землі» [194, с. 27]. Натомість

варто зазначити, що для переважної більшості вчених зазначеного періоду характерною була абсолютизація класового підходу, а це значною мірою знецінювало наукову достовірність досліджень та їх практичну значущість, оскільки тут яскраво прослідковується ідеологічна заангажованість науковців.

Висхідним положенням філософського аналізу моральної культури періоду так званої «перебудови» (середина 80-х років ХХ ст.) є співвідношення свободи суспільства і свободи особистості. Отже, аналіз спрямовується й у сторону одиничного (особистості). Це стає характерним і для зарубіжної думки. Багатьма вченими (С. де Бовуар, Р. Арон, К. Поппер, Д. Лукач, М. Понті, А. Лефевр, Ф. Гаск та інші) послідовно утверджується думка, згідно з якою, тривала втрата людиною в авторитарному суспільстві реальної свободи негативно позначилася на рівні її моральної культури. Дійшло до того, що людина почала сутнісно втрачати власну ідентичність. Дослідники цього аспекту окресленої проблеми (І. Надольний, Н. Кириченко, В. Пазенок) наполягають на тому, що свобода лише тоді здатна бути джерелом і мірою моральної культури, коли суспільство керується принципом соціальної і моральної справедливості. Саме за таких умов для людини настає можливість вияву, реалізації її сутнісних потенційних сил. Отже, виправданим, на нашу думку, тут є те, що йдеться не просто про свободу і культуру, а про моральну свободу і моральну культуру. Такий підхід значною мірою гуманізує моральну культуру особистості.

Зокрема В. Лозовой наголошує, що гуманістичний аспект моральної культури пронизує всю культурну діяльність людини. Вчений пише: «Моральна культура особистості посідає важливе місце в структурі культури особистості і є часткою технологічного потенціалу і серцевиною світоглядного комплексу індивіда, оскільки моральна складова пронизує всі види культури й розкриває моральну цінність будь-якої діяльності людини» [165, с. 20–21].

Такий підхід, як відомо, притаманний філософському екзистенціалізму, де постулюється думка: свобода, сповнена гуманізму, вільного розвитку особистості – це основа людського буття, а бути – це діяти у духовному, культурно-моральному сенсі. Саме на цьому принципі наголошував Ж.-П. Сартр у відомих

працях: «Буття і ніщо» [235], «Проблеми метода» [236] та інші. Зокрема у відомій лекції «Екзистенціалізм – це гуманізм» філософ стверджував: «Людина – то передовсім проект, який переживається суб'єктивно, а не мох не пліснява і не цвітна капуста... Насамперед екзистенціалізм віддає у володіння кожній людині її буття і покладає на неї повну відповідальність за існування... Екзистенціалізм ніколи не розглядає людину як мету, бо людина завжди незавершена. І ми не повинні думати, що є якийсь людство, котрому треба поклонитися... Такий гуманізм нам не потрібен. Але гуманізм можна розуміти і в іншому сенсі... ми нагадуємо людині, що немає іншого законодавства, окрім неї самої... ми показуємо, що реалізувати себе по-людському людина може не шляхом занурення в саму себе але в пошукові мети назовні, і нею може бути звільнення чи якийсь конкретне самоздійснення» [27, с. 461].

Водночас вчені вважають, що надто важливим є і те, яким чином, за яких умов людина привласнює моральні, культурні, духовні цінності, отже, як вона «навчається бути людиною» (О. Леонтьєв). Потреба особистості у моральному, культурному зростанні залежить, передусім, від самої особистості, її життєвої позиції, моральних переконань, здатності до рефлексії та саморефлексії тощо.

У сучасних філософських дослідженнях значна увага приділяється з'ясуванню ролі моральної культури в системі людської комунікації та взаєморозуміння [226]. Ця позиція найяскравіше виражена у філософській герменевтиці. Її відомі представники: Г. Гадамер, Г. Дільтей, Е. Кассіер, П. Рікер, Ю. Хабермас, М. Хайдеггер, Ф. Шлейермахер та інші стверджують, що людина з високим рівнем моральної культури внутрішньо прагне зрозуміти іншу людину, оскільки на це спрямована не лише її свідомість, а й вольова, почуттєва сфери. Вона намагається сприйняти «іншого» таким, яким він реально є, з усіма позитивними і негативними рисами. «Той, хто не бажає віддавати собі звіт в судженнях, які владарюють над ним, – писав Г. Гадамер, – не здатний буде правильно зрозуміти те, що приходить до нього в контексті цих суджень. Справа тут відбувається так само, як у відносинах між «Я» і «Ти». Той, хто шляхом рефлексії виводить себе із двосторонності цих відносин, змінює їх, руйнуючи їх

моральну обов'язковість. В міжособистісних відносинах... йдеться про те, щоб дійсно пізнати інше «Ти» як справжнє «Ти», отже дозволити сказати нам щось і водночас бути спроможним почути те, про що він говорить... Отже, відкритість назустріч іншому включає в себе визнання того, що я маю рахуватися з чимось в мені самому, навіть якщо б не було нікого, хто вимагав би від мене прийняти це щось до уваги» [59, с. 424–425]. Оскільки людина є відкритою системою, то вона приречена набувати все нових і нових смислів, рівнів моральної культури за принципом доповнюваності, сформульованим Н. Бором. Як справедливо зазначає М. Гольберг, цей принцип є надзвичайно продуктивним у контактах між людьми, він є діалогічним й універсальним для зростання духовного світу людини, розкриття її потенційних можливостей, адекватного розуміння себе та інших [69, с. 359–360].

Принагідно зазначимо, що такої парадигми дотримувався ще геніальний Г. Сковорода, коли наголошував: «Пізнай себе, буде з тебе». В іншому місці філософ писав: «Хто думає про науку, той любить її, а хто її любить, той ніколи не перестає вчитися, хоча б зовні він і здавався бездіяльним... Серце насичується, коли освічується» [245, с. 165–174].

Цікаві здобутки у дослідженні сучасних проблем моральної культури належать релігійній філософії. Варто зазначити, що практично з перших років існування християнства в Київській Русі, ідеї культури, моралі були головними для українських релігійних, культурно-освітніх діячів. Величезна плеяда українських просвітителів, філософів: Ярослав Мудрий, Феодосій Печерський, Володимир Мономах, Герасим Смотрицький, Максим (Мелетій) Смотрицький, Петро Могила, Симеон (Стефан) Яворський, Феофан Прокопович, Григорій Сковорода, Григорій (Георгій) Кониський, Маркіян Шашкевич, Тарас Шевченко, Іван Франко, Андрій Шептицький, Іван Огієнко, Василь Зеньковський та багато-багато інших – закладали міцні підвалини духовно-морального, культурного життя нації. Ці підвалини виявилися настільки сильними, що навіть попри всі намагання агентів воєнничого атеїзму зруйнувати їх не вдалося, вони вистояли в жахливих умовах радянського авторитаризму. Із здобуттям незалежності, в

Україні релігійно-християнський рух почав відновлюватися з новою силою. Це не могло не позначитися позитивно й на дослідженнях проблеми моральної культури. Фундаментальними у цьому плані є праці І. Огієнка [199], Г. Ващенко [40], О. Вишневецького [46], В. Жуковського, Л. Москальової [105], Я. Яреми [315] та інші.

Невтомний дослідник української культури І. Огієнко постійно наголошував на демократичному змісті української культури. Вчений писав: «Я ще мушу зазначити, що українська культура завше означалась великою, справжньою демократичністю... Українці... завше були сіячами ліберальних думок, були передовими людьми, за що доводилося їм не раз й перетерпіти, а то й покласти життя. Все життя українське, увесь розпорядок дому, увесь державний наш лад – все це повсякчас було демократичним» [199, с. 72].

Ретельному аналізу піддавав І. Огієнко моральну проблематику. Вчений вважав, що поняття «мораль» у своїй інтегративній єдності охоплює моральну свідомість, моральну діяльність і відносини. Імперативність моралі передусім виявляється в тому, що на основі норм-заборон, норм-зразків, норм-рамок визначається належна поведінка особистості, яка є загальною для всіх членів суспільства. Звичайно, акцентував Іван Огієнко, ці норми критично переосмислюються, історично змінюються, наповнюються новим змістом.

Таким чином, досліджуючи сутність і зміст понять «культура» та «мораль», І. Огієнко робив висновок про їх значну однорідність, спорідненість, інтегративність. На думку мислителя, передусім це пов'язано з тим, що мораль у культурі, як і в суспільному житті, не має свого фіксованого положення, а є «зрізом» і одним з найважливіших аспектів усього суспільного існування людства. Чим вищим є рівень культури, вважав І. Огієнко, тим вищим є рівень моралі суспільства й особистості, і навпаки.

Отже, моральну культуру І. Огієнко розглядав як позитивну духовну цінність, як систему світогляду моральних і культурологічних знань, переконань, почуттів і навичок, норм і відносин, інтересів і потреб, культурно-морального

досвіду і безпосередньої поведінки, спрямованої на самовдосконалення й самореалізацію.

Для відомого українського мислителя, педагога Г. Ващенка сутність та зміст моральної культури пов'язані з двома головними феноменами: Бог і Батьківщина. У своїх працях «Загальні методи навчання», «Завдання виховання української молоді», «Виховання волі і характеру», «Виховний ідеал» та інші мислитель, педагог обстоював думку, згідно з якою моральна культура особистості набуває справжньої цінності і смислу тоді, коли вона усім своїм єством, думками, прагненнями, реальними справами доводить, що за будь-яких умов служитиме вірою і правдою рідному народові, при цьому неухильно дотримуючись християнських заповідей, принципів [40, с. 174–175]. Вчений з великим занепокоєнням писав, що і до цього часу є чимала кількість українців, які красномовно говорять про службу Батьківщині, а насправді діють лише на користь власним, егоїстичним інтересам. Отже, з погляду таких людей, Батьківщині має служити хтось інший, а не вони самі. У цьому, як у свідаді, зазначав Г. Ващенко, віддзеркалюється брак сформованості справжньої моральної культури людини.

Палкий послідовник і пропагандист ідей Г. Ващенка професор О. Вишневський гостро переймаючись цією проблемою не лише підготував значну кількість навчальних, методичних посібників із метою поліпшення ситуації, а й одним із перших обґрунтував «Концепцію демократизації українського виховання», де виклав і своє бачення удосконалення системи формування моральної культури у підростаючого покоління [44, с. 78–122].

Аналіз проблеми моральної культури доповнюється пошуками представників етичної думки. Серед тих, хто досліджує актуальні питання моральної культури суспільства, вирізняються такі вчені: Л. Архангельський, В. Бачинін, В. Біблер, В. Блюмкін, Г. Васянович, А. Каленський, А. Гусейнов, Є. Єфімов, А. Лаптьонок, В. Малахов, Л. Москальова, Ю. Согомонов, Л. Хоружа та інші. Так, Л. Архангельський найбільшу увагу у своїх дослідженнях приділяє обґрунтуванню методологічних засад моральної культури, місцю і ролі моральної

свідомості в поступальному розвитку суспільства, ціннісним аспектам моральної культури тощо [12].

А. Гусейнов присвятив свої праці соціальній природі моральної культури, її структурі, впливу суспільного середовища на формування моральної культури особистості, взаємозв'язку відповідальності, обов'язку і моральної культури та інші [88, с. 112–128].

В. Біблер у своїх наукових розвідках акцентує на суперечностях розвитку сучасного суспільства, яке часто-густо провокує особистість на нігілістичне ставлення до проблем буття, знецінення ролі моральної культури. Сьогодні, на думку вченого, філософський розум зустрічає багато такого, яке важко піддається логічному аналізу, оскільки це «таке» є абсурдним, незрозумілим, надто проблемним для людини. І саме тому «...філософська логіка, робота думки в ключі Сократа, Платона, Арістотеля ... є умовою без якої неможливе творче, вільне, історично значуще перетворення – в культуру – сучасні моральні перипетії» [26, с. 16].

В. Малахов розглядає моральну культуру особистості через призму головних категорій етики: обов'язок, відповідальність, честь і гідність людини, її совість, свідомість і самосвідомість, вчинок і діяльність тощо. Особливе місце у структурі моральної культури у науковому аналізі вчений надає поняттям «толерантність», «повага», «співчуття», «добро», «милосердя», «любов» та інші. Не менш важливим, на нашу думку, є і те, що учений-етик акцентує на винятково важливій ролі культури спілкування у відносинах між людьми. Він пише, що сьогодні ми маємо підстави говорити «...про своєрідний «комунікативний поворот» не лише у філософії ХХІ століття, а й у людській культурі загалом, поворот, котрий, як ми бачили, спонукає до поглиблення уявлень про людинотворчу роль спілкування в найрізноманітніших її проявах» [171, с. 313].

Академік І. Зязюн глибоко дослідивши науково-творчу спадщину відомого вченого-психолога Е. Фромма, зробив висновок про те, що сьогодні головною проблемою для людини є її байдужість до самої себе, до набуття високого рівня моральної культури. Як відомо, Е. Фромм виокремлював дві протилежні життєві

позиції – «мати» і «бути». Перша позиція є споживацькою, а друга – смисловою, оскільки вона орієнтує суб'єкта на активне, діяльне життя. Саме цей другий концепт Е. Фромм пов'язував із контекстом загальної і водночас моральної культури особистості [291]. З цього погляду, у процесі взаємодії людини з іншими людьми відбувається її «олюднення», набуття нею другої природи – культури, привласнення справжніх людських цінностей (інтеріоризація). Як справедливо зазначає І. Зязюн, «у педагогічному аспекті інтеріоризація соціокультурних цінностей забезпечується в межах культурологічного підходу через організацію педагогічно доцільного середовища (суспільна думка, традиції, колективні справи, події, свята тощо). Системний підхід дозволяє перетворити середовище у виховний простір, технологічно логізувати виховний процес, суттєво підвищивши рівень виховних впливів» [112, с. 26].

Психологічний аналіз сутності і змісту моральної культури також здійснюють вітчизняні та зарубіжні вчені. Серед вітчизняних вчених особливо активно у цьому напрямі працюють І. Бех, І. Булач, А. Демянський, М. Заліщак, В. Москалець, Р. Палевків, Е. Помиткін, В. Рибалка, М. Слюсаревський, Н. Чепелева та інші. Зокрема І. Бех акцентує увагу на провідній ролі свідомості й самосвідомості у структурі моральної культури, ціннісних аспектах в життєдіяльності особистості, розкриває психолого-педагогічні засади розв'язання соціально-морального «Я» людини, «...яке гармонійно вміщує у суб'єктивній формі сукупність суспільно значущих цінностей, що створюються в процесі розвитку її морально-духовної свідомості і самосвідомості. При цьому свідомість забезпечує розвиток ставлень до певних моральних норм, їх особистісного смислу, особистісних властивостей, а самосвідомість забезпечує їх емоційно ціннісну оцінку, тобто приводить до перетворення у відповідні особистісні цінності» [21, с. 240–241]. Академік І. Бех аналізує сутність і зміст моральної культури у світовому вимірі й наголошує: «Вихованець має усвідомити історичний шлях окультурення людини, труднощі, з якими вона стикалася в процесі морально-духовного розвитку, жертви, на які часто йшла заради своїх

моральних принципів, стратегію служіння людям і сенс життя, необхідність місії: бути повноцінним суб'єктом культури та її творцем» [21, с. 115].

Натомість вчений висловлює слушну думку про надзвичайно важливу роль вчителя у процесі виховання особистості в контексті моральної культури людства. Він пише: «Педагог мусить під кутом зору цих морально-світоглядних проблем людства вирішувати конкретні виховні завдання, так щоб вони пронизували одна одну і взаємовідображувалися на рівні свідомості й самосвідомості вихованця, наповнюючи його глибокими позитивними почуттями. Взаємовідображення – це такий психологічний феномен, коли вихованцеві важко розпізнати, чи морально-світоглядні проблеми проникнуті його виховними завданнями, чи ці завдання є зазначеними проблемами. За такого стану морально-світоглядні проблеми виявляються не відстороненими, а такими, що виступають, по-перше, інтимно близькими, справжніми активізаторами внутрішньої діяльності душі вихованця. По-друге, вони інтенсивно виконують смислоціннісну функцію у процесі привласнення ним певних соціально значущих цінностей. Тому морально-світоглядні проблеми створюють внутрішні умови для моральної діяльності, блокуючи суб'єктивні бар'єри, ведуть до виховних успіхів» (Там само).

Високий рівень науковості у дослідженні окресленої проблеми засвідчує професор М. Савчин. Вченого цікавлять передусім духовні витoki моральної культури суспільства й особистості, методологічні контексти виховання моральної культури, питання мотивації відповідальної діяльності індивіда, а також спадкові чинники розвитку особистості, зокрема її здатності набувати справжню моральну культуру. У цьому сенсі нам надзвичайно імпонує думка вченого про здатність особистості ідентифікувати себе не лише із представниками свого етносу, а й усього людства, оскільки сьогодні світ динамічно глобалізується, стає невідворотно «ближчим» для кожної людини. М. Савчин доводить, що сучасна людина не має права втратити свої автентичні здатності: віру, надію, любов, здатність творити добро, здатність до творчої діяльності.

З контексту праць науковця добре видно, що йому близькими є погляди А. Маслоу, К. Роджерса, С. Степанова та інші вчених-психологів, які обстоюють

ідею універсальності творчості не лише у формуванні моральної культури особистості, а й у її життєдіяльності в цілому. М. Савчин пише: «Здатність до творчості як творення нового, неповторного, красивого проявляється у конструктивному нестандартному мисленні, діяльності та поведінці; усвідомленні та поповненні знань про себе; генеруванні нових ідей; оригінальності як можливості знаходження нестандартних вирішень проблемних ситуацій; подоланні стереотипів у розв'язанні життєвих завдань; володінні особливими алгоритмами вирішення життєвих завдань; здатності бачити нове, цікаве у повсякденних ситуаціях та видах діяльності; вмінні відчувати інтерес до рутинних поточних завдань; творчій побудові життєвого шляху. Повноцінне самоздійснення суб'єкта передбачає використання можливостей, опанування необхідними ресурсами та подолання обмежень» [230, с. 177].

Надто важливим у набутті здатності до моральної культури є постійна праця особистості над собою. Це означає, що особистість має бути здатною до самовизначення (самоідентифікації), забезпечення особистісного зростання, саморегуляції та самореалізації. Крім того, рівень моральної культури особистості визначається і тим, наскільки вона здатна до внутрішніх переживань, мислення, рефлексивної дії тощо. «Завдяки рефлексивному ставленню до власного життя життєвий шлях людини перетворюється на об'єкт творчої діяльності, вона стає його суб'єктом, психологічно готовим до майбутніх подій. Рефлексія передбачає зацікавленість особистості в осягненні своїх особливостей, здатність знаходити психологічні причини своїх вчинків, самоствердження з метою самопізнання, осмислення своїх потреб мотивів, почуттів, ціннісних засад вчинків і життєвих виборів, смислу життя, життєвого самовизначення» (Там само).

Академік Н. Чепелева розглядає проблему моральної культури особистості на засадах постнекласичної психології. По-перше, постнекласичний підхід передбачає активне включення до розгляду та дослідження особистості соціально-історичного та культурного контексту. По-друге, він відкриває значні можливості щодо аналізу моральної діяльності особистості, її життєвого досвіду. По-третє, тут уможлиблюється аналіз розвитку особистості як культурного об'єкта і

суб'єкта одночасно, завдяки цьому і відбувається процес самотворення та самоідентифікації. Усе це сприяє формуванню особистості як дискурсивного суб'єкта, що, своєю чергою є однією з важливих умов її духовного зростання. Як наголошує вчена, «ми виходимо з того, що здатність інтерпретувати реальність за допомогою оповідальних структур є невід'ємною сутністю особистості, а використання специфічних наративних способів усвідомлення світу виступає як основний засіб осмислення власного життя або певної життєвої ситуації і, більше того, як особлива форма існування людини, властивий лише їй модус буття. Розуміння та інтерпретація соціокультурного й особистісного досвіду, закарбування результатів цих процесів у текстовій (наративній) формі відкривають психологічний простір для розвитку особистості, формування її персональної, соціальної та культурної ідентичності. Крім того, ці процеси ведуть до створення власного внутрішнього світу особистості, власної реальності, що вибудовується як неповторний особистісний твір за допомогою авторського ставлення як до навколишнього світу, так і до власної особистості, власної ідентичності» [300, с. 301].

Практично такий підхід значною мірою збігається з позиціями багатьох сучасних зарубіжних вчених. До прикладу, духовний світ особистості, її моральну культуру ґрунтовно досліджують російські вчені В. Слободчиков [250], І. Семенов [239, с. 154–182], С. Степанов [265] та інші.

Значну увагу психологічним аспектам моральної культури приділяють західноєвропейські вчені, зокрема Дж. Хілман [293], Г. Херханс [292], Е. Фромм [290], В. Франкл [288]. Ці та інші вчені одностайні в думці про те, що моральна культура – це інтегративне суспільно-індивідуальне, духовне явище, яке потребує фундаментальних методологічних досліджень. Головною вимогою до таких досліджень мають бути їх комплексний, гуманістичний характер, який би відповідав не лише дню сучасному, а й майбутньому. Переконливо про це писав В. Франкл. Вчений наголошував, що людина – це більше ніж психіка: людина – це дух. Натомість сучасна людина знаходячись під великим тягарем соціальних, психологічних проблем, а тому часто-густо втрачає силу духа, моральну

культуру, навіть сенс життя. Ці явища буття людини повинні осмислюватися вченими для того, щоб допомогти людині не втратити себе. Втім, не лише вчені мають перейматися цією проблемою, кожна людина має займатися пошуком сенсу власного життя. В. Франкл писав: «Смисл не лише повинен, а й може бути знайденим, і в пошуках смислу людину спрямовує його совість. Одним словом, совість – це орган смислу. Її можна визначити як здатність знаходити той єдиний й унікальний смисл, який приховується в будь-якій ситуації» [288, с. 38].

Аналіз сучасного стану окресленої проблеми був би не повним без з'ясування суто педагогічних здобутків.

Питання моральної культури привертало до себе увагу як у зарубіжній (П. Блонський, Л. Виготський, В. Водовозов, Й. Герbart, С. Гессен, А. Дістервег, Д. Дьюї, П. Каптерев, Л. Кольберг, Я. Коменський, Дж. Локк, Й. Песталоцці, Ж. Руссо, В. Стоюнін, А. Швейцар та інші), так у вітчизняній (С. Васильченко, Б. Грінченко, І. Зязюн, М. Корф, О. Красновський, А. Макаренко, С. Русова, Г. Сковорода, В. Сухомлинський, К. Ушинський та інші) педагогічній теорії та практиці.

Особливо плідними у царині дослідження сутності та змісту моральної культури, її виховання у вчителів і учнів були напрацювання геніального всесвітньо відомого вченого-педагога, неперевершеного практика освітянської справи Василя Олександровича Сухомлинського. У своїх багаточисельних наукових працях: «Проблеми виховання всебічно розвиненої особистості», «Духовний світ школяра», «Методика виховання колективу», «Як виховати справжню людину», «Сто порад учителям», «Серце віддаю дітям», «Народження громадянина», «Павлиська середня школа» та інших В. Сухомлинський вибудовує цілісну систему формування моральної культури особистості. Педагог наголошує на тому, що кожна людина, незалежно від статі, віку, фаху, національності повинна виховати в собі високу моральну культуру. Без неї вона втрачає людську сутність. Особливо високі вимоги до рівня моральної культури В. Сухомлинський ставив до вчителя, якому довірено найцінніше – дитячі душі. «Учитель стає вихователем лише тоді, коли оволодіє найтоншим інструментом

виховання - наукою про моральність, етикою. Етика в школі – це «практична філософія виховання» [268, с. 150]. Вчений пов'язував моральну культуру із щастям людини. Він писав: «Твоя моральна культура визначається тим, наскільки глибоко ти усвідомлюєш для всіх людей потреби, наскільки свідомо орієнтуєшся на них у своїй особистій діяльності. Те, що добре людям повинно стати твоєю моральною схильністю, твоєю потребою, прагненням, бажанням. Тільки за цієї умови ти станеш справді вільною, а отже, і щасливою людиною» [268, с. 266].

В. Сухомлинський, як це видно із контексту його праць, наголошував на інтегральній єдності двох суспільних явищ: культурі та моралі. З одного боку, вона є «культурою» в моралі, а з іншого – висвітлює моральний аспект (цінність культури).

На сучасному етапі вітчизняні науковці активно досліджують різні аспекти моральної культури особистості в різних галузях її діяльності.

Привертає на увагу монографічне видання Л. Москальової «Виховання у майбутніх учителів морально-етичної культури: теоретичний та методичний аспекти» [184]. Вчена простежує розвиток моральної культури в Україні і здійснює ґрунтовний аналіз виховання морально-етичної культури особистості в сучасних умовах роботи закладів вищої освіти. Надзвичайно ціннішим, на нашу думку, є і те, що автор розробила та зарепрезентувала систему виховання морально-етичної культури майбутнього учителя, вибудувала модель цього виховання, а також запропонувала умови впровадження авторської системи виховання.

Оскільки праця носить експериментальний характер, то це дозволяє вченій дійти висновків важливих для педагогічної практики, зокрема: а) необхідності більш активного протистояння професорсько-викладацького складу, адміністрації, громадськості різним проявам антикультури, агресії, як з боку студентів, так і педагогів; б) узгодити взаємовідношення між системою навчання і виховання. «У вищій освіті гіпертрофована навчальна функція, а, як відомо, навчання майбутніх педагогів має не тільки орієнтувати на підготовку до роботи в умовах сучасних технологій, на споживання великої кількості

інформації, але сприяти їхньому виходу на новий рівень морально-етичної культури, що відповідає розвитку цих технологій і поступовому відкриттю змісту тих або інших текстових повідомлень. Отже, зневага до впровадження культури, застосування науки, наукових досліджень без опори на етичні й моральні повчання призводить до глобальних катастроф, ставить існування людства під загрозу. Саме тому велика увага повинна приділятися освіті моральній, яка має започатковуватись у педагогічних вузах країни» [184, с. 422–423]; в) виховання моральної культури є специфічною діяльністю, алгоритм реалізації якої повинен бути не лише доцільним з практичної точки зору, а й засновуватися на загальнолюдських та загальнонаціональних цінностях [184, с. 423–424]; г) реалізація процесу виховання морально-етичної культури майбутніх учителів неможлива без розробки і впровадження їх у певну систему професійної підготовки, оскільки у подальшій практичній діяльності педагогові необхідно взаємодіяти з різними людьми при вирішенні різноманітних справ [184, с. 424].

Суттєвий внесок у розробку проблеми моральної культури здійснила М. Сітнікова, яка висвітлила методологічні засади формування моральної культури особистості, простежила її взаємозв'язок з професійно-педагогічною самореалізацією викладача сучасної вищої школи, обґрунтувала педагогічні умови продуктивного формування моральної культури педагога засобами сучасних інноваційних технологій. Вчена також дослідила основні суперечності, характерні для процесу виховання моральної культури викладача вищої школи та здійснила обґрунтування найбільш вірогідних шляхів їх розв'язання [242].

Заслуговує на увагу гуманістичний підхід А. Шемшуриної щодо виховання моральної культури в учнів різного віку (з першого до одинадцятого класів). Автор намагається обґрунтувати психолого-педагогічні умови системного підходу процесу виховання основ моральної культури дітей, здійснити структурування компонентів цієї системи, обґрунтувати умови її реалізації. Втім, певні аспекти викладу матеріалу, на нашу думку, носять дещо дискусійний характер, оскільки з самого початку автор не визначився чітко з поняттями.

Маємо на увазі поняття «моральна культура» й «етична культура», якими оперує автор. Складається враження, що подекуди ці категорії ототожнюються, а подекуди – мають певні відмінності. Проте в зазначеному вигляді це виглядає не зовсім переконливо. Натомість позитивним моментом, на нашу думку, є те, що дослідник детально розробляє зміст і наскрізну програму курсу «Моральна культура» (для дітей усіх класів), а також пропонує авторську методику проведення занять, спрямовану на духовний розвиток особистості [306].

Вартісною, на нашу думку, є наукова праця Н. Заячківської, яка дослідила стан і можливості формування моральної культури учнів професійно-технічних училищ засобами народних традицій [106]. Дослідниця здійснила аналіз не лише етико-педагогічних основ формування моральної культури учнів профтехучилищ на народних традиціях на теоретичному рівні, а й дослідила реальний стан цієї проблеми серед учнів системи ПТО України. Прикметно, що у процесі цього аналізу вона використала значну кількість не лише наукових праць, а й художньо-літературних творів. Автором також науково обґрунтовано критерії відбору творів української літератури для вивчення у професійно-технічних училищах.

Учні професійно-технічних навчальних закладів – це особливий контингент, їм притаманна своя субкультура, не завжди адекватні норми моральної поведінки тощо. Безумовно, що за таких обставин актуалізується проблема наукового пошуку доцільних шляхів формування моральної культури у професійному середовищі. На це спрямоване дисертаційне дослідження А. Павленко у якому розкриваються можливості формування моральної культури учнів ПТНЗ у процесі вивчення предметів суспільно-гуманітарного циклу [209].

Автор на основі системного, діяльнісного та культурологічного підходів доводить, що функції суспільно-гуманітарних дисциплін у формуванні загальнокультурної компетентності, у тому числі й моральної культури учнів, є визначальними. Натомість не всіма керівниками закладів ПТО на належному рівні це усвідомлюється. Вчена у своєму дослідженні визначає сутність, структуру, критерії та показники загальнокультурної компетентності учнів професійно-технічних навчальних закладів, а також обґрунтовує доцільні шляхи

впровадження структурно-функціональної авторської моделі формування цього феномену у навчально-виховний процес [209, с. 8–10].

Формування моральної культури молодших школярів засобами етнопедагогіки знайшло своє відображення у дисертаційній праці О. Гордійчук [71]. Вчена акцентує увагу на тому, що світогляд молодших школярів ще значною мірою не сформований, а тому вчитель має бути максимально уважним до кожного вихованця, він має добре знати сімейні традиції дитини, релігійні уподобання, враховувати не лише розумовий, а й почуттєвий розвиток дитини. Особливо слід звертати увагу на здатності школярів щодо сприйняття міфів, легенд, казок, оповідей, приказок, пісень, отже, різного роду фольклорних творів. З іншого боку, дослідниця науково доводить, що діти молодшого віку перебувають у тому сенситивному періоді, який є надзвичайно сприятливим для формування їх свідомості саме на засадах етнопедагогіки. З огляду на сучасний стан, коли широких масштабів набирає моральна розбещеність, жорстокість у відносинах між людьми, віковічні традиції добра, любові, совісті, сорому, справедливості, притаманні українському народові повинні сприяти вихованню гуманістичних почуттів, переконань, ідеалів учнів.

Сучасні українські вчені В. Гриньова [76], Д. Коваленко [136], О. Кривошеєва [147], В. Салко [233], О. Хорошайло [294] та інші досліджують різні структурні елементи моральної культури особистості, відповідно до головної своєї проблематики.

Серед дисертаційних досліджень, присвячених окресленій нами проблемі вирізняються і ті, що розкривають специфіку вияву моральної культури у різних сферах діяльності особистості: військова сфера; медична сфера; сфера права; торгово-економічна сфера та інші. До них відповідно відносимо: Л. Бурдейна [33], О. Денищик [94], Т. Ісаєнко [115], С. Крук [148], М. Левина [157], І. Марчук [175], Н. Тимченко [273].

На основі проведеного нами дослідження, є підстави стверджувати, що питання сутності і змісту моральної культури особистості та шляхів, засобів, форм і методів її виховання завжди було в полі зору, як вітчизняних так і

зарубіжних науковців. На основі цих та інших досліджень, а також на основі сучасної дійсності проаналізуємо роль, місце та функції української мови у формуванні моральної культури майбутніх фахівців цивільного захисту.

1.3. Роль, місце і функції української мови у формуванні моральної культури майбутніх фахівців цивільного захисту

Аналіз категоріально-термінологічної системи наукового пошуку та вивчення сучасного стану досліджуваної проблеми в гуманістиці зумовлюють визначення ролі, місця і функцій української мови у формуванні моральної культури майбутніх фахівців цивільного захисту.

Сьогодні очевидним є той факт, що потреби у цивільному захисті зростають на різних рівнях: загальному (глобальний світ), особливому (суспільство), одиничному (людина). Це пов'язано, передусім, із реальними загрозами життю людині та людству. Отже, з метою збереження такого унікального явища як життя на землі, кожна держава повинна створити і розвивати «Єдину загальнодержавну систему цивільного захисту (далі – ЦЗ)». Так, у «Кодексі ЦЗ України» (Р.2. «Єдина державна система ЦЗ») йдеться про те, що ця система забезпечує реалізацію державної політики, метою якої є зниження ризику і пом'якшення наслідків надзвичайних ситуацій (НС), підвищення гарантованого рівня безпеки особистості, суспільства та навколишнього середовища, ліквідації катастроф, що унеможливають або загрожують життю; забезпечення безпеки матеріальних і культурних цінностей від негативних наслідків тощо.

Основними нормативно-правовими документами з питань ЦЗ є Конституція України та Кодекс ЦЗ України, а також відповідні Укази Президента і Постанови Уряду. Згідно з названими документами, кожен громадянин має право на захист свого життя та здоров'я. Суб'єктами забезпечення ЦЗ є: Рада національної безпеки України, Кабінет Міністрів України, а також Державна, регіональні, місцеві, об'єктові комісії з техногенно-екологічної безпеки та надзвичайних ситуацій (Кодекс ЦЗ України, ст. 6), включаючи сили ЦЗ, до яких відносять

оперативно-рятувальні та аварійно-рятувальні служби, пожежно-рятувальні частини, спеціалізовані служби та добровільні формування ЦЗ.

Майбутні фахівці ЦЗ повинні оволодіти високими професійними знаннями, а також пройти належну підготовку, вдосконаливши спеціальні знання, навички й уміння, що стосуються їх участі у забезпеченні технологічної та пожежної безпеки, функціонування суб'єкта в різних режимах готовності до НС, оскільки перед ними стоятимуть великі моральні випробовування і завдання:

- гасіння пожеж;
- проведення аварійно-рятувальних та інших невідкладних робіт;
- проведення робіт та вжиття заходів щодо запобігання надзвичайним ситуаціям;
- ліквідація наслідків НС в екстремальних умовах;
- проведення піротехнічних робіт, пов'язаних із знешкодженням небезпечних предметів;
- проведення робіт щодо життєзабезпечення постраждалих, надання екстреної медичної допомоги тощо (Кодекс ЦЗ України, ст. 22).

Власне таким центром знань, школою практики та підготовки є заклад вищої освіти (ЗВО), де курсанти мають можливість отримати диплом фахівця ЦЗ. Добре засвоївши всі дисципліни у ЗВО, майбутні бакалаври повинні володіти сукупністю загальнокультурних та професійних навичок з питань безпеки життєдіяльності у відповідних напрямках підготовки для вирішення професійних завдань, пов'язаних із гарантуванням збереження життя та здоров'я в умовах небезпечних і надзвичайних ситуацій. Після закінчення спеціалізованого ЗВО випускники повинні вміти аналізувати й оцінювати НС, самостійно приймати рішення, забезпечувати власну безпеку та безпеку колективу, розробляти і впроваджувати заходи, спрямовані на збереження здоров'я людей та їх гармонійний розвиток, визначити вимоги законодавчих актів у межах особистої та колективної відповідальності тощо.

Отже, підготовка майбутніх бакалаврів ЦЗ у ЗВО має морально-професійний та особистісний характер, її метою є формування не лише фахової

компетентності, а й високого рівня духовності, моральної культури. Такий фахівець здатний створювати безпечні умови діяльності та життя як у виробничій, так і в невиробничій сферах, осягнення принципів гармонійного розвитку особистості та сталого розвитку суспільства.

Безумовно, моральна культура входить у всі види діяльності людини та містить увесь спектр взаємин із навколишнім світом. Спеціалісти будь-яких професій повинні переосмислювати свій щоденний внесок для оновлення різних сфер людської життєдіяльності й побудови в країні гуманістичного і демократичного суспільства. Адже будь-яка діяльність людини повинна ґрунтуватися на любові й повазі до іншої людини, моральному ставленні один до одного, а також створювати духовно-моральну, психологічну атмосферу у взаєминах. Тим більше це важливо для фахівців, які за кодом своєї діяльності працюють в екстремальних умовах.

Сучасні українські вчені В. Андрущенко, Л. Губерський, М. Михальченко наголошують, що «поза культурою ні про яке оновлення суспільства, становлення державності, впровадження демократичних відносин не може бути й мови. Лише культура збагачує народ загальнолюдськими цінностями, прилучає людину до творчості, виховує в ній господарсько-ділові та морально-етичні риси. Саме тому розвиток культури має розглядатися так само, як і економіко-політична проблематика» [8, с. 49]. У цьому сенсі ми розглядаємо роль мовної культури фахівця сфери ЦЗ як головну у структурі моральної культури.

Теоретичне осмислення місця, ролі та функцій мови в розвитку загальної культури та у формуванні моральної культури кожної особистості бере початок з моменту виникнення мови як системи символів і знаків, у яких закодовані результати пізнання та соціальної діяльності. У процесі роботи над дисертаційним дослідженням ми виявили незначну кількість у сучасному українському мовознавстві праць, присвячених духовній природі мови. Довгий час українські мовознавці в епіцентр своїх досліджень ставили мову як засіб спілкування, залишаючи поза увагою її соціокультурні функції. Зміна спектрів дослідження

такого феномену як мова спостерігається з кінця минулого століття не лише в середовищі лінгвістів, а й фахівців культури, філософії, логіки, культурології, психології тощо. Значна кількість теорій і концепцій щодо місця, ролі та функцій мови в культурному становленні суспільства та кожної особистості зокрема засвідчує важливість наукового осмислення феномену рідної мови.

Українська мова посідає провідне місце не лише в навчанні, а й у повсякденному суспільному житті. Її вплив є беззаперечним, оскільки щодня, за словами сучасного мовознавця О. Радченка, мова «виявляється за допомогою сили» [222, с. 142]. Проте ще у свій час великий мислитель В. фон Гумбольдт зауважив, що мова у житті людини є не лише інструментом впливу чи формою втілення людських потреб, а виступає духовним життям людини, оскільки функції мови є «організмом духу так само, як будова м'язових волокон, коло кровообігу, розгалуження нервів – організмом тіла» [86, с. 365]. Отже, слова вченого є підтвердженням того, що мова – суспільне явище, без якої неможливе існування людства, а також це спосіб повсякденного життя. У цьому контексті слушною є думка сучасних лінгвістів Н. Непийводи та В. Чуріни про те, що знання мови як у побутовому житті, так і в професійній діяльності потрібне не як сукупність завчених правил, а як культура співжиття в суспільстві, засіб формування і самовираження кожної особистості [191, с. 9–11]. Тому в процесі формування моральної культури під час вивчення української мови вважаємо за доцільне викладачам добирати такі завдання: укладання словника термінів; складання речень фахової тематики, використовуючи термінологічний словник; усні відповіді на запитання викладача, звернувши увагу на вимову термінів тощо.

Отже, споконвіків мову вважали ознакою духовного життя людини, яка безпосередньо бере участь у житті та формуванні кожної особистості. У новаторській концепції українського педагога В. Сухомлинського духовна сутність рідної мови виявляється незамінною основою формування особистості з моменту її народження до глибокої старості. На думку вченого, рідна мова – основа духовної цілісності людини. Мовна культура є дзеркалом духовної культури людини (За В. Сухомлинським) [269, с. 202–212], а отже – й моральної.

З огляду на це, можна стверджувати про необхідність формування не просто мовної особистості фахівця цивільного захисту, який володіє певною сукупністю мовних знань і навичок, а національно свідомої мовної особистості, оскільки це є запорукою підвищення рівня загальної культури людини та нації (на цьому наголошують В. Загороднова, В. Кононенко, І. Кресіна, Л. Мацько, Л. Скуратівський, М. Пентилюк, О. Біляєв, С. Єрмоленко). Процес вивчення мови – це процес навчання мисленню, позитивному сприйманню світу, засвоєння морально-етичних законів. Мова акумулює не лише прагматичні дії, а й духовне збагачення особистості. Отже, істинно людське буття, а не фізіологічне існування, за дослідженнями означуваних вчених, можливе тільки з використанням мови, оскільки вона виступає не лише засобом обміну інформацією між людьми, а й способом буття людини в культурі.

Сучасний український мовознавець Ф. Бацевич зазначає, що слово «мова» у мовленні сучасних людей характеризує широкий спектр значень: людська мова, мова Творця, ангельська мова, штучна і природна мова, мова природи, жестів, науки тощо [17, с. 28] Первинне й основне значення аналізованого слова – «природна людська мова, засіб щоденного спілкування людей» (Там само). У «Лінгвістичному енциклопедичному словнику» подано два взаємопов'язаних визначення мови: людська мова як певний клас знакових систем та етнічна мова – конкретна реально існуюча знакова система, що використовується в певному соціумі, у певний час і на певній території розповсюдження [158, с. 604–607]. У нашій роботі поняття «рідна мова», «етнічна мова», «материнська мова» та «українська мова» є тотожними.

Швейцарський лінгвіст ХХ ст. Фердінанд де Соссюр виокремив два головні модуси існування мови: власне мову і мовлення [262, с. 23], які утворюють єдиний феномен людської мови. Мовлення – це реалізація мови як системи знаків. Проте дослідження ХХ-ХХІ ст. підтвердили, що цих двох категорій недостатньо для розуміння сутності мови як засобу спілкування. Оскільки, комунікація – це основа свідомості людей, їх пізнання, суспільного буття, а також будь-якої взаємодії людей, то слушною є думка німецького філософа та психіатра Карла

Ясперса про те, що індивід існує тільки в комунікації з іншими; комунікація – це життя людини серед людей [317, с. 139–140]. Автор праці «Комп'ютерна лінгвістика» Б. Городецький також вважає, що індивід реалізується в соціумі через комунікацію, джерелом якої є мислення, яке також зароджується в процесі комунікації [73, с. 15]. У зв'язку з цим постає проблема розуміння співвідношення функцій мови, у яких можна виявити вплив української мови на формування особистості.

Серед найважливіших функцій мови сучасні мовознавці виокремлюють комунікативну (засіб спілкування), виховну, символічну (світ символів), когнітивну (пізнавальну, гносеологічну, мислетворчу), фатичну (забезпечує підтримку контакту між комунікантами), експресивну (засіб вираження почуттів, емоцій), метамовну (засіб дослідження мови в термінах самої мови), естетичну (носій категорій потворного та прекрасного), магічну (засіб впливу), конативну (осмислення та засвоєння інформації в процесі спілкування), волюнтативну (вплив і волевиявлення), номінативну (скерована на позначення реалій), культуротвірну тощо. Їх є значно більше, але спробуємо охарактеризувати деякі з них, які, на нашу думку, є важливими у межах нашого дослідження.

У генетичному аспекті *комунікативна функція* є первинною стосовно інших, оскільки дитина засвоює рідну мову через мовлення. «Мовлення як засіб спілкування відіграє одну з найважливіших ролей у житті людини: за його допомогою реалізується фундаментальна потреба в обміні думками, інформацією між людьми, – це засіб самовираження, потужний засіб впливу на аудиторію» [232, с. 82]. Оригінальні ідеї щодо реалізації мови через комунікативну функцію висвіглив філософ, літературознавець і мистецтвознавець М. Бах. Особливістю його концепції є аналіз «мовленнєвих актів» через поняття «іншого». Вчений розглядав текст крізь призму діалогу, він вважав, що способом взаємодії свідомостей є діалог, оскільки взаємодія зі світом культури відбувається у процесі бесіди. Для М. Бахтіна кожне слово має бути почутим та зрозумілим, таким, що отримало відповідь [16, с. 297]. Індивід може побачити себе зі сторони як частину людського суспільства лише через іншого індивіда, таким чином стати членом

«великого світу [16, с. 41–42]. Отже, для М. Бахтіна бути – означає спілкуватися, бути – це бути для іншого й через нього – для себе.

Про комунікативну як одну з найважливіших функцій мови пише професор, доктор філософських наук Л. Дротянко, для якої найважливішою умовою функціонування мови є наявність суспільних відносин, міжособистісної комунікації в усіх сферах суспільного життя [98, с. 5–9]. Носій мови, як і культура цілої нації, відчуває вплив різних процесів, які відбуваються всередині мови, а отже мова відіграє суттєву роль у формуванні мовно-культурної особистості. Слушним є твердження сучасного польського лінгвіста М. Бугайськи про те, що «мова – це показник етнічної й національної приналежності, продукт і визначальний фактор національної культури і, насамкінець, фактор, який обумовлює почуття національної гідності» [30, с. 12]. З цього випливає висновок, що мова, реалізуючись в комунікативній функції, є основою для культури певної спільноти, а отже – для культури особистості.

Під час навчання майбутніх бакалаврів цивільного захисту української мови варто враховувати той факт, що їхня майбутня діяльність передбачає вміння спілкуватися. Цей процес можливий за використання вербальних, паравербальних (темп, інтонація тощо) та навіть невербальних (жести, міміка та інші) засобів обміну інформацією.

В. фон Гумбольдт, високо оцінюючи роль мови в спілкуванні («Сутність мови виявляється в самому акті її відтворення» [84, с. 70], уважав її чимось більшим, ніж просто засобом комунікації: «Мова це не просто засіб спілкування, вона вираження духу і світогляду мовця, і спілкування – ... далеко не єдина мета, на котру мова працює і котра, зрештою, отримує своє кінцеве призначення все ж у конкретній людині, тією мірою, якою її можна видокремити від людства [84, с. 118]. У зв'язку з цим виникає потреба в аналізі наступних функцій мови.

Останнє десятиліття позначене розвитком наук когнітивного циклу, що займаються вивченням когнітивних процесів, які відбуваються у свідомості людини. Важливою для розуміння мови як соціального явища є *когнітивна функція*, оскільки мова є невід'ємною складовою пізнання (її знаряддям), і

відіграє важливу роль в осмисленні світу. Результатом різних виявів когнітивної функції мови стає формування мовної картини світу, яка суттєво відрізняється в різних націях, етносів та культур. Великий мислитель В. фон Гумбольдт розкривав сутність мови з погляду діалектичної єдності її комунікативної та когнітивної (гносеологічної) функцій. Вчений зіставляв мову з духом народу, ввівши нові для мовознавства та філософії поняття «духовна сила народу» та «мовна свідомість народу». На думку В. фон Гумбольдта, «народ створює свою мову як знаряддя людської діяльності, дозволяючи їй вільно розгорнутися зі своїх глибин, і разом з тим він шукає й отримує дещо реальне, дещо нове й більш високе; а досягаючи цього на шляхах поетичної творчості та філософських передбачень, він своєю чергою здійснює зворотний вплив і на свою мову» [85, с. 68]. Для Гумбольдта мова є діяльністю духу, оскільки буття духу взагалі може мислитися лише в діяльності [85, с. 70].

Усі функції мови існують в єдності: під час спілкування, комуніканти оформлюють свої думки і реалізують їх через мову. Бути засобом формування людської думки – це ще одна функція мови, яка тісно переплітається з іншими і називається *мислетворчою*. Цілком виправдано постає питання про співвідношення мови і мислення, які виникли одночасно в процесі розвитку пізнавальної діяльності людини і становлять діалектичну єдність, проте не є тотожними поняттями.

Відомий лінгвіст і методист Л. Щерба писав, що дослідження рідної мови – це спостереження над процесами «живого» мислення [311, с. 340]. Сучасні мовознавці також дотримуються думки, що не людина володіє мовою, а мова володіє людиною. Мова диктує у свідомості, як сприймати світ. Наприклад, В. Мельничайко вважає, що мова виступає не засобом вираження готової думки, а створення її [178, с. 3–11]. Отже, мислення і мова «живуть у житті людини у вічній взаємочинності» [243, с. 291]. Аналізуючи лінгвофілософську концепцію мови Г. Сковороди також спостерігаємо тісну взаємодію слова та думки: «Мысль движет грязь (тобто м'язи) твоего языка, и она-то говорит оным» [246, с. 80]. Думка є чинником мовлення, що нагадує механізм годинника, у якому молоточок

набуває звуки, але не він їх глибинна причина: «выходит из нутра часовья машины побудительная сила, коею нечувственный движется молоток» (Там само). Отже, мова утворює думку, за допомогою якої людина мислить. Рушійною силою мислення, за вченням Г. Сковороди, є душа людини (серце). Кожен фахівець ЦЗ повинен оперувати поняттями, професійними термінами, позначеними певними словами, а також вміти їх зіставляти, протиставляти, поєднувати, заперечувати, порівнювати тощо за допомогою специфічних мовних засобів. Тому «мислити» означає «оперувати мовним матеріалом», який можна збагатити в процесі вивчення української мови. Оскільки, за вченням Г. Сковороди, думка панує над тілесним втіленням людини, тому зростає відповідальність за чистоту бажань, прагнень, вчинків. Моральні вчинки передусім формуються мовою в думках.

Філософ В. фон Гумбольдт виробив метод, який дозволив вирішити питання про одвічний зв'язок мови та мислення. Спираючись на ідеї Шеллінга про тотожність духу й природи, її постійного розвитку, його концепцію абсолютного розуму, а також положення Гегеля про мислення як незалежну від людини об'єктивну сутність, про первісну тотожність мислення і буття, Гумбольдт охарактеризував мову як діяльність духу і мислення. На дух впливає матерія; мова – матеріальне втілення духу [84, с. 70] В. фон Гумбольдт поділяв ідеї Й.-Г. Гердера про взаємозв'язок мови, мислення та духу народу. На основі розгляду найрізноманітніших аспектів мови вчений виробив метод, за допомогою якого можна пояснити первісну єдність мови, мислення і феноменів культури, створивши мовознавче підґрунтя для об'єднання наук, пов'язаних з культурою. Мова – це «орган, що утворює думку» [84, с. 75]. Мислення не просто залежить від мови, а певною мірою обумовлюється кожною конкретною ідіоетнічною мовою. Сутність людини нерозривна із сутністю мови: «створення мови обумовлене внутрішньою потребою людства. Вона не лише зовнішній засіб спілкування людей у суспільстві, а й закладена в природі самих людей і необхідна для розвитку її духовних сил і формування світогляду» [84, с. 168].

Видатний український мовознавець, філософ, фольклорист, етнограф, літературознавець О. Потебня продовжив розвивати думку свого попередника В. фон Гумбольдта про те, що мова – основний спосіб мислення і пізнання, роблячи акцент на діяльнісно-творчому аспекті мови [219, с. 38]. Вирішуючи питання співвідношення думки і мислення, О. Потебня зазначив: «з часів Гумбольдта всі, хто серйозно займався вищими завданнями мовознавства, переконалися, що думка і мова нероздільні, що мова без думки такою ж мірою неможлива, як думка без мови; що те й інше співвідноситься одне з одним як душа і тіло, сила і функція, сутність і форма» [219, с. 69]. Отже, мова безпосередньо пов'язана з формуванням думки, оскільки друга, За О. Потебнею, потребує для перетворення на вищі форми символів мови [219, с. 89]. Багатство думки, залежить від багатства мови, і навпаки [223, с. 40].

Беззаперечним є факт, що викладання мови є надто важкою справою, бо це не просто передача знань, практичних умінь, навичок, це передусім виховання: виховання розуму, формування думки, «копіткє різьблення й ліплення найтонших рис духовного обличчя людини» [270]. Однією з найбільших сил занять з української мови є *виховна функція* – саме у формуванні, в утвердженні чутливості до слова, до найтонших порухів душі, виражених у ньому [270].

Результати виховання моральних засад на заняттях української мови повинні досягатися насамперед за допомогою добре підбраного мовного матеріалу. Моральний аспект вивчення української мови передбачає формування і становлення особистості як громадянина та члена суспільства. У процесі вивчення української мови у ЗВО, викладач виконує важливе суспільне замовлення – виховує духовно багату особистість, забезпечує її комунікативну компетенцію, що і є результатом мовної освіти. Для цього викладач повинен донести до курсантів, що навчання рідної мови є життєво необхідним. «Мова – це найкращий вихователь, бо завдяки їй формуються основи духовного світу дитини, тільки вона (мова) може забезпечити повноцінне життя особистості. Цілий народ мусить пильно дбати, щоб усі його школи були тільки рідномовні, бо тільки вони виховують свідому націю» [198, с. 18]. Цілком слушною є думка про те, що нація

буде засуджена на культурне й національне каліцтво, якщо зі шкіл виходитимуть фахівці без найсильнішого двигуна – духового розвитку (Там само). Тому й сьогодні актуально звучать слова освітнього діяча К. Ушинського: «Не умовних звуків тільки вчиться дитина, вивчаючи рідну мову, але п'є духовне життя й силу з рідної груді рідного слова» [280, с. 184].

І. Огієнко писав: «Багатство української мови, її скарби – це наріжні камені тієї будови, ім'я якої – духовна культура людини» [197, с. 46]. До того ж, якщо бути більш дотичним до проблеми навчання української мови фахівців ЦЗ, мовознавець стверджує, що ми мусимо пам'ятати, що тільки рідна мова виховує національно сильні одиниці й морально міцні характери [197, с. 36]. Курсанти, які стоять за крок до професійної діяльності у сфері ЦЗ – це рятівники усього народу, який повинен подбати, щоб його молодь правильно й своєчасно навчилася літературної мови [197, с. 42]. З цього випливає висновок, що мова виховує сильних духом людей, які повинні формуватися на почутті всенациональної єдності.

Рідна мова – основа формування унікальної культури кожного народу. Тісний зв'язок представників однієї нації забезпечує мова. Часто чуємо від мовознавців, що слово – багатогранне, у якому живе минуле, теперішнє і майбутнє. Мова є створенням самої людини, народу, його історії, що втілює в собі красу природи Батьківщини, поетичне надбання майстрів слова, мелодійність пісень. Щоб краще вивчити будь-який народ, його культуру, історію, насамперед треба вивчити його мову. «Вона є живим, найбагатшим і міцним зв'язком, що з'єднує віджилі, живуці і майбутні покоління народу в одне велике, історичне живе ціле. Вона не тільки виявляє собою життєвість народу, а є якраз саме цим життям. Коли зникає народна мова, – народу більше нема!» [279, с. 110]. Вважаємо, що культура – найважливіший чинник формування людини розумної, а також людини духовної. Рідна мова – це мова культури, в контексті якої виховується людина. Тому важливою для реалізації мови є функція *культуротвірної* та *культурозберігальної*. Чеський мовознавець І. Марван

зазначив: «Рідна мова – єдина Батьківщина, яка назавжди залишається і відроджується в людині, куди б її не закинула доля» [318, с. 397].

Мова здійснює вплив на людину, людина – на культуру. Але є й зворотний вплив на внутрішній світ людини, тому добір слів та правильне їх використання є важливим етапом у формуванні особистості. Культура мови включає в себе художнє чуття, а тому не менш важливою є *естетична функція мови*, яка тісно пов'язана з виховною та культуротворчою. На формування мовної особистості, її мовного чуття впливає образність (порівняння, персоніфікація, метафори, епітети), а також застосування крилатих виразів, афоризмів, прислів'їв, доброзичливих жартів. Вражає сила мудрості та високої моралі українського прислів'я та приказки, що свідчать про гострий розум народу, його високі етичні та естетичні почуття, багатий духовний світ. Сталі вирази стали кодексом неписаних законів моралі й поведінки, їхня крилата мудрість передає широку картинку радості й страждань, сміху й сліз, любові й ненависті, віри й безвір'я, правди й кривди, добра і зла тощо.

Якщо в живому мовленні мова виконує функцію спілкування, то в художньому творі – образотворення. Мова фіксує в собі естетичні смаки та уподобання своїх носіїв, тим самим є джерелом розвитку рідної української мови та джерелом формування краси й любові в людині. Естетика слова рідної мови – дієвий чинник впливу на душу людини, оскільки «пробудити в дитячому серці поетичне натхнення – це означає відкрити ще одне життєдайне джерело думки. Сила цього джерела в тому, що слово відображає не тільки предмет, явище, дає їм означення в людській мові, а й втілює особисті сприймання, почуття, переживання [269, с. 202–211]. В. Сухомлинський окреслював шлях виховання, шлях до гармонії знань і моральності людини засобами рідної мови: культура слова – емоційна культура – культура моральних почуттів та відносин [Там само, с. 508]. Якщо людина буде закохана у рідне слово, вона стане чутливою і вимогливою до естетичного і морального життя навколо себе.

Універсальним засобом вираження внутрішнього світу людини, де живе мораль, виступає *експресивна* функція мови. Кожний індивід має власний

внутрішній світ, який розкрити може тільки мова: чим досконаліше володієш мовою, тим виразніше, повніше, яскравіше повстаєш перед людьми як особистість. Для того, щоб виражати свої емоції та почуття, за словами В. Сухомлинського, треба, щоб мова була для людини не завченими звуками, а живим вираженням самої себе; словами, які б змушували людину глибоко переживати своє ставлення до того, про що вона дізнається, чує, думає [270]. На думку лінгвіста В. Авроріна, експресивна функція – це єдина функція, що виражає почуття та емоції і в поєднанні з комунікативною функцією виступає безпосередньою дійсністю думки [2, с. 34].

На початку ХХ ст. академік Л. Щерба писав про тісний зв'язок викладання основ рідної мови в школі зі специфікою кожної мови [311, с. 338–343]. Вважаємо, що навчання повинно відбуватися рідною мовою, оскільки вихованець відчуває особливу духовну спорідненість, гармонію, зручність і легкість у навчальному процесі [17, с. 54]. Ф. Бацевич стверджує, що послуговуючись рідною мовою, людина найповніше втілює свої думки, мрії, оцінки. Використовуючи її, людина стає мовною та комунікативною особистістю. Отже, усі дисципліни у ЗВО повинні базуватися на державній мові викладання. Це засіб формування спільної культури, духовної єдності, основа процесів соціалізації та етнізації. Таку ж думку мав німецький мовознавець Лео Вайсгербер, який стверджував, що духовне становлення особистості неможливе без опертя на рідну мову [34, с. 142]; для кожного тільки рідна мова може відкрити свої можливості [Там само, с. 46]. Вчений постійно акцентує на тому, що особистість формується з використанням потенціалу рідної мови. Кожне заняття у ЗВО має мати триєдину мету: пізнавати, розвивати, виховувати. Ці компоненти не можуть бути повністю реалізованими, якщо мовою навчання буде чужа.

Формуючи моральну культуру у майбутніх бакалаврів цивільного захисту в процесі вивчення української мови, викладач зобов'язаний подбати про те, щоб його вихованці під час навчання думали цією мовою, а не перекладати у процесі.

Велику роль вивченню рідної мови як основи морального виховання особистості та «всякого розумового розвитку» відводив К. Ушинський.

Найважливішими моральними рисами він вважав любов до своєї вітчизни, до свого народу, чуйне та тепле ставлення до оточуючих, скромність, працьовитість, прагнення до корисної діяльності. Педагог вважав, що морально-духовний розвиток відбувається завдяки тому, що, оволодіваючи виражальними засобами рідної мови, дитина «засвоює не самі лише слова, їх сполучення та видозміни, але безліч понять, поглядів на речі, велику кількість думок, почуттів, художніх образів, логіку і філософію мови, – і засвоює легко і швидко... таким є цей великий народний педагог – рідне слово [281, с. 271]. Чужа «народному характеру», «народному організму» мова «ніколи не матиме такого значного впливу на її духовний розвиток, який мала б рідна мова; ніколи не проникне так глибоко в її дух і тіло, ніколи не пустить такого глибокого здорового коріння, яке обіцяло б багатий, пишний розвиток» [281, с. 273]. Ось чому, на думку К. Ушинського, викладання української мови становить предмет головний, який входить в усі інші предмети і збирає в собі їх результати [282, с. 330]. Отже, як висновок є слухна думка українською історика, літературознавця, письменника, громадського та політичного діяча М. Грушевського, який у своїй книзі «Про українську мову і українську школу» писав: «наука в народній школі може йти добре тільки рідною мовою, яку школярі добре розумію, як свою» [80, с. 16–17].

Важливою для багатьох вчених є думка про те, що вільне володіння рідною мовою, її літературною формою – основа духовного та психологічного комфорту. На сьогодні актуальною є проблема дотримання мовної норми, бо правильність – одна з найбільш визначальних ознак культури мовлення. Сучасний мовознавець С. Каленюк стверджує: «Бідою сьогодення є те, що свідомо чи несвідомо руйнується високий стиль мовлення, той стиль, що передбачає найважливіші, найсоковитіші слова мови, що живлять духовну сторону життя. Самі такі слова замінюються жаргонізмами, брутальними лайливими словами. Небажання повною мірою використовувати багатства нашої мови збіднили і звузили активний словник до критичної межі. Потрібно, щоб дотримання норм і правил українського літературного мовлення входило у професійні (дидактичні, виховні

й організаційні) обов'язки всіх вчителів, викладачів та адміністративних працівників освітніх закладів» [118, с. 89]. Отже, сьогодні гостро постає проблема володіння фахівцями ЦЗ літературними нормами.

Для І. Огієнка літературна мова – «найцінніше і найважливіше оруддя духовної культури та найміцніший цемент єдності» [196, с. 11], головний двигун розвитку духовної культури народу» [196, с. 15]. Відсутність літературної мови може стати причиною винародовлення етносу, що провадить до морального каліцтва [196, с. 39]. Так високо цінував літературну мову й М. Грушевський: «Справа літературної мови є й застається одним з основних пунктів в українському питанні» [79, с. 23]. Українська літературна мова ґрунтовно опрацьована, має значну історію, інтелектуальний потенціал, а тому має бути основою викладання усіх дисциплін. Встановлення такої реальності – право держави і право та народу. Необхідною умовою мовної політики держави є обов'язкове оволодіння державною українською мовою всіма громадянами без винятків і «цілеспрямовані активні зусилля українських філологів – учителів, викладачів, науковців, методистів» [176, с. 34].

Мова є критерієм освіченості та індивідуальності людини, ознакою рівня багатства внутрішнього світу. Чим яскравіша особистість, тим повніше вона відображає мовні риси суспільства [220, с. 9]. Тут взаємозв'язок моральної культури і української мови беззаперечний. Отже, про моральну зрілість як цілої нації, так і кожного громадянина зокрема найперше можна судити з культури їх літературної мови.

Сьогодні навчання українською мовою в Україні має виняткове значення, за словами Я. Януша, тому що саме воно уможлиблює розв'язання однієї з найважливіших проблем сучасності – проблеми морального виховання молоді. Не варто залишати поза увагою цю проблему, оскільки вона має негативні та непоправимі наслідки [314, с. 37]. Кожен фахівець ЦЗ повинен розуміти значення впливу навчання рідною мовою на формування їх як особистостей. У психології вчені дійшли висновку, що вплив оперування людини (мисленнєво та мовленнєво) нерідною мовою несприятливий у пізнавальному, а найбільше – в

морально-етичному плані як на народ, так і на особистість [211, с. 15–17]. Будь-яка інша мова, крім ріднонаціональної, навіть найспорідненіша, дисбалансує зі вказаними сферами людської сутності, що так чи інакше негативно позначається на індивідуальному розвитку людини, який починається з думки. Психологи твердять, якщо людина позбавлена можливості спілкуватися з іншими людьми рідною мовою, у неї виникає почуття «мовної ностальгії», яке пригнічує психіку людини [260, с. 15]. «Кожний студент вищої школи, якого б фаху він не навчався, мусить добре знати найперше свою соборну літературну мову й вимову, свій соборний правопис» [197, с. 47]. Отже, для подолання духовно-моральної кризи в стосунках між людьми майбутньому спеціалістові освіта повинна даватися виключно українською літературною мовою з усіма її вимогами, адже це є першоосновою моральної зрілості, яка є однією з найважливіших для фахівця у сфері ЦЗ.

Високоморальний спеціаліст будь-якої професії не дозволить собі використовувати засмічену мову (суржик), нецензурну та лайливу лексику, вульгаризми тощо, а для спілкування з людьми вибиратиме такі мовні засоби, які показують професійні знання та рівень його культури. Сучасний лінгвіст І. Дроздова слушно зауважує, що «мовна особистість фахівця і культура мови є нерозривними. Навчаючись у закладі вищої освіти, студент переорієнтовується на адекватний обраному фахові вибір засобів спілкування» [97, с. 217]. Отже, моральна культура особистості формується через культуру мови.

Висока мовна культура є невід'ємною складовою і першою ознакою загальної культури людини. Формулюючи думку «Культура мови – загальна культура людини», сучасний науковець Н. Форись доводить, що світ повинен дбати про формування в молодого покоління потреби в рідному слові, досконало володіти ним як засобом вираження думок і почуттів, шліфувати його [287, с. 79]. Натомість проблема мовної культури здобувачів вищої освіти (і не тільки у сфері ЦЗ) є не лише актуальною, а й болючою, оскільки значною мірою не відповідає потребам розвитку особистості та суспільства. Знову проголошується думка, згідно з якою культура мовлення є чи не найяскравішим показником стану

моральності індивіда та нації. Словесний бруд, що заповнив мовлення українців, мовленнєвий примітивізм, вульгарщина – тривожні симптоми духовного нездоров'я [77, с. 167].

Низький рівень мовної культури – це необізнаність із мовними нормами, байдуже ставлення до свого мовлення, лінивість думки, мовна неохайність, невміння й небажання контролювати себе. На нашу думку, сьогодні, коли відбуваються зміни в суспільному житті України, стають іншими пріоритети діяльності й розвитку особистості, особливого значення набуває саме культура спілкування. Поява у мовленні не тільки студентської молоді, а й держслужбовців значної кількості сленгів, жаргонів, невміння правильно формулювати думки та складати речення змушують серйозно замислитися над багатьма проблемами мови. Вважаємо, що добре знання мови підвищує ефективність праці, допомагає краще орієнтуватися в складній професійній ситуації. Курсанти, які здобувають диплом бакалавра ЦЗ повинні розуміти, що рівень професіоналізму людини визначається не тільки ґрунтовним знанням основ свого фаху, а й умінням залишатися високоморальною культурною людиною у будь-яких ситуаціях. Підтвердженням цих слів є висновок В. Кульчицького, до якого вчений доходить, досліджуючи проблему рідномовної компетенції: від ступеня сформованості культури, яка включає добре знання мови (адже виховання мовної особистості неможливе без національної мови й культури), залежить здатність людини адекватно орієнтуватися та поводитися в різних соціальних ситуаціях [152, с. 68].

За допомогою культурної мови людина здійснює зв'язок зі світом, опановує та актично перетворює його. Тому важливою є проблема впливу нашого мовлення на свідомість інших. Наше мовлення виховує не тільки нас. Сучасний ритор, мовознавець Галина Сагач наголошує, що нецензурні слова «калічать душу, тіло, принижують дух людини» [231, с. 146]. «Гнилі» слова, за визначенням Галини Сагач, принижують дух і тієї людини, яка говорить, і тієї, яка їх слухає. «Екологія слова породжує екологію духу народу...» (Там само). Такої ж думки дотримувався П. Флоренський, який говорив, що слово підкорює спочатку самого

оратора, а вже потім і слухача. Отже словом одна особистість входить в іншу, починає в ній особистісний процес. Так, у Біблії сказано: «Тож нехай жодне слово гниле не виходить з уст ваших, але тільки таке, що добре на потрібне збудування, щоб воно подало благодать тим, хто чує» (Еф.4:29). Мова фахівця не тільки висвітлює його внутрішній світ, а й впливає на світ інших. Отже, правильна вимова, культура мови особистості ЦЗ повинна бути такою, щоб її вплив на інших породжував позитивні зміни, адже від неї залежить формування духовно-морального світу інших людей. Проте, на жаль, молодь, яка сьогодні потребує позитивного впливу на себе, все рідше чує і вимовляє добрі та правильні слова любові, благодаті, милосердя. «Дехто оскверняє душі лайкою, в інших вуста сковує скорботне мовчання – знак невимовного болю й страждання, їхні серця сповнені недовірям» [231, с. 21]. Текст Біблії засвідчує, що «бундючні» слова – це прямий шлях до гріха, які унеможливають моральне збагачення, і не лише мовця, а й слухачів (Пс.93:4-7). Галина Сагач стверджує, що осквернення вуст через вживання ненормативної, вульгарної лексики, лихослів'я – це свідомий вибір зла, бо руйнується не лише власна подоба Бога, а й духовно-моральний світ інших людей. В час соціально-економічних криз і потрясінь, духовно-морального збіднення частини суспільства, зокрема молоді, які «самостверджуються» за допомогою лайки кожен повинен взяти «і шолома спасіння, і меча духовного, яким є Слово Боже» (Еф.6:17), адже той, хто візьметься за безвідповідальне брязкання зброєю «пустослів'я» та «лихослів'я», за словами В. Сухомлинського, – духовно роззброює цілий народ [268, с. 559–600]. Отже, релігійно-філософські лінгвістичні праці українських мислителів є підтвердженням того, що мова – це один з найпотужніших впливів на формування особистості.

Прогресивні реформи в українському суспільстві можуть запрацювати лише завдяки духовно-інтелектуальним зусиллям людей з «переміною душі», зі зміненою свідомістю [231, с. 35], яка твориться через високу місію освіти, мистецтва, науки, церкви, культури, засобів масової інформації. Освіта повинна сприяти ефективному формуванню духовно-моральної культури суспільства, коли воно об'єднується в моральній дії задля творення в Україні «суспільного ладу,

який би відповідав духовній нації» (за висловом О. Сугоняка). Діловий етикет та мовна культура фахівців ЦЗ є компонентом їх морального розвитку, який передбачає підвищення духовного та кар'єрного росту.

Усі шляхи підвищення моральної культури передбачають тільки наполегливу і самовіддану працю. На початку третього тисячоліття український народ розбудовує свою демократичну державу за допомогою «слова животворящого» (за Г. Сагач). За словами Т. Ісаєнко, сучасна молода людина, що претендує на звання всебічно розвиненої особистості, носія високої моральної культури, повинна оперувати знаннями про комунікативні ознаки якісного мовлення; про сутність спілкування і його механізми; закони та принципи спілкування; комунікативні ситуації; моделі поведінки в процесі спілкування; способи, прийоми, засоби й форми передачі інформації при спілкуванні та інше, що найсуттєвіше реалізує основну мету вивчення української мови, яка полягає у формуванні національно свідомої, духовно багатой мовної особистості, котра володіє уміннями і навичками вільно, комунікативно вмотивовано користуватися мовними засобами [116, с. 106]. Тому для становлення особистості як людини та фахівця ЦЗ важливу роль відіграють заняття з дисципліни «Українська мова».

Викладач-словесник повинен дбати про формування у курсантів ustalених норм усного мовлення, навичок спілкуватися в різноманітних ситуаціях майбутньої професійної діяльності, вдалого добору лексико-граматичних засобів, орфографічної майстерності. Для цього потрібно використовувати різноманітні навчально-тренувальні вправи і тестові завдання, обов'язковими серед яких є завдання на складні випадки слововживання (послугування стандартними словосполученнями ділового мовлення, виявлення й виправлення суржику, засвоєння мовних кліше, уникнення тавтології, розрізнення синонімічних, омонімічних, антонімічних та паронімічних значень, використання живої мови (прислів'я, приказки, фразеологізми), українських стійких формул мовного етикету тощо. При цьому не варто забувати, що викладач повинен не тільки навчити норм літературної мови, а прищепити любов до батьківської мови, виховати почуття

національної та мовної свідомості. У цьому допоможуть культурно-масові заходи українською мовою, зустрічі з відомими культурними діячами, відзначення міжнародних та державних свят мови. Вихованню у курсантів небайдужого ставлення до мови та поваги до культурних надбань предків значною мірою сприяють участі в університетських олімпіадах, вікторинах, конкурсах. Поглибленню знань про походження й лексико-семантичний склад української мови, усвідомленню студентами її багатства й краси допомагає проведення в навчальних закладах мовознавчих та культурних конференцій.

Отже, із викладеного вище можна зробити висновок про те, що моральна культура особистості формується під впливом рідного слова. Майбутній фахівець ЦЗ повинен свідомо та відповідально ставитися до слова; стежити та контролювати своє мовлення, створити настанову на оволодіння нормами української літературної мови; читати художню літературу, оскільки це є джерелом збагачення мовлення, записувати цікаві думки майстрів слова, вчити напам'ять афоризми, поезії (це один із швидких способів збагачення лексичного запасу, а також можливість пізнати красу і силу слова, його змістові тонкощі, набутти досвіду образно-стилістичного слововживання); оволодівати жанрами функціональних стилів (а особливо звернути увагу на офіційно-діловий стиль та мову документів, хоча однаково добре потрібно вміти писати вітальну листівку та підготувати науковий публічний виступ); удосконалювати фахове мовлення (читати фахову літературу, користуватися спеціальними енциклопедичними і термінологічними словниками; навчитися не прикрашати мовлення чужомовними словами, жаргонізмами тощо).

Про високий рівень культури свідчить уміння використовувати дар слова з усією повнотою: логічністю, точністю, чіткістю, стислістю, нестандартністю, емоційністю, різноманітністю, внутрішньою істинністю та інші. Як доведено, мова у житті людини виконує основні життєпотрібні функції: виховну, комунікативну, когнітивну, експресивну, естетичну, культуротвірну тощо, які безпосередньо чи опосередковано впливають на формування моральної культури особистості.

Шляхів виховання, формування та вдосконалення є багато, але суттєву нішу у формуванні мовної свідомості курсантів як майбутніх фахівців ЦЗ, так й інших представників української інтелігенції повинні зайняти заклади вищої освіти. Усі предмети у вищій школі повинні викладати українською мовою, бо наука чужою мовою «не пускає в людині глибокого коріння» (за І. Огієнко), не має такого «сильного впливу» на її духовний розвиток (за К. Ушинським) та уповільнює розумовий, психологічний, емоційний, моральний розвиток особистості.

Із набранням чинності Закону України «Про державну службу» суттєвих змін зазнав порядок вступу на державну службу. Так, однією із загальних вимог до осіб, які претендують на вступ на державну службу, встановлених положеннями статті 20 згаданого Закону, є вільне володіння державною мовою: «обов'язок працівників державних інституцій використовувати державну мову в фаховій діяльності та в офіційному спілкуванні на всій території України (Стаття 8, п. 5 Закону України «Про державну службу», що став чинним із 1 травня 2016 року). Порядок атестації осіб, які претендують на вступ на державну службу, щодо вільного володіння державною мовою, розробив НАДС на підставі проекту Стандарту української мови для державних службовців, що був підготовлений науковцями Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Конституція України, а саме 10 стаття, регламентує українську мову як єдину державну мову в Україні. Згідно з цим, держава має забезпечувати всебічний розвиток і функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя на всій території України, зокрема й в освітньому процесі.

Відповідно до статті 92 Конституції України, порядок застосування мов визначається виключно законами України, відтак усе одно реальні зміни в мовній ситуації залежать від мовного закону.

Закон України «Про засади державної мовної політики» (т. з. закон Ківалова-Колесніченка), який був чинним з 10 серпня 2012 року, 28 лютого 2018 року визнано неконституційним у зв'язку з порушенням встановленої Конституцією процедури його розгляду та ухвалення. Натомість розгляду очікує

законопроект «Про державну мову» №5670, який вже визначають як такий, що забезпечить комплексний ефект, необхідний для утвердження української мови та захисту прав громадян на отримання інформації, навчання та інших послуг українською мовою. Так, у статті 4 йдеться про те, що кожний громадянин України зобов'язаний володіти державною мовою як мовою свого громадянства, а держава, у свою чергу, повинна забезпечити можливості для оволодіння державною мовою через систему закладів дошкільної, загальної шкільної та вищої освіти. Що є важливим для нашого дослідження, стаття 7 регламентує обов'язкове володіння державною мовою такими особами як державні службовці, особи офіцерського складу; особи рядового і начальницького складу тощо.

Що стосується мови у сфері освіти цього законопроекту, то у статті 17 йдеться про обов'язкове застосування державної мови в навчально-виховному та освітньому процесах в усіх навчальних закладах. Заклад вищої освіти має право прийняти рішення про викладання однієї чи кількох дисциплін англійською та/або іншими офіційними мовами Європейського Союзу, забезпечивши при цьому знання здобувачами вищої освіти відповідної дисципліни державною мовою.

У межах нашого дослідження важливим є пункт 10, який визначає обов'язкове вивчення державної мови як окремого предмету у всіх загальноосвітніх навчальних закладах. У закладах вищої професійної освіти забезпечується обов'язкове вивчення державної мови як дисципліни в обсязі, що дає змогу провадити професійну діяльність у вибраній галузі з використанням цієї мови.

Але сьогодні ми не можемо говорити про чинність цього законопроекту, проте вважаємо, що його прийняття надасть Україні можливість побудувати цілісну систему розвитку, захисту і підтримки української мови, а також допоможе реалізувати вимогу статті 10 Конституції України.

У Законі «Про освіту» йдеться про державну мову, якою має відбуватися освітній процес в закладах освіти, та навчання якої повинна забезпечити держава (стаття 7).

І важливим для нашого дослідження є Закон «Про вищу освіту», у 48 статті якого йдеться про обов'язкове викладання дисциплін у закладах вищої освіти державною мовою, оскільки боротьба за культуру мовлення – обов'язок кожного педагога, а не лише вчителя-словесника. Тому кожен учитель має зразково володіти українською літературною мовою. Вважаємо, що культура мовлення особистості – найяскравіший показник стану його моральності, духовності, професійності та всебічного розвитку загальної культури.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ I

На основі результатів аналізу комплексу філософсько-етичних, психолого-педагогічних, культурологічних та соціологічних джерел приходимо до таких висновків:

1. Моральна культура особистості є невід'ємною складовою загальної культури нації і людства. Водночас вона є і елементом етичних надбань, тому доречним у її аналізі було визначитися з базовими поняттями «мораль» і «культура», а також встановити взаємозв'язок, що між ними об'єктивно існує. Традиційно поняття «мораль» і за змістом, і за генезою є латинським аналогом терміну «етика». Сьогодні у науковій літературі це поняття, зазвичай, використовується у двох основних смислах: а) широкому – як складне суспільне явище, соціальний інститут, що виконує функцію нормування, регулювання поведінки, діяльності та взаємодії людей у всіх сферах суспільного життя; б) вузькому – як сукупність вимог, норм і принципів поведінки людини у взаємодії із суспільством. Вивчення літератури засвідчує, що у педагогічній науці найчастіше використовується саме останнє тлумачення. На цій основі нами формулюється поняття «моральність» як суб'єктивне відображення уявлень, норм, оцінок; форми громадської свідомості, що спрямована на утвердження рівноправності людей у їх прагненні до щасливого і гідного життя.

Дослідження категорії «культура» виявляє найрізноманітніші її аспекти. Нині існує величезна кількість її визначень. Натомість далеко не всі вони вдало відображають її сутність. Ми дотримуємося позиції, згідно з якою культура – це не лише результат, а й процес творчої, гуманної діяльності людини, нації і людства. Культура є виразником свободи і реалізації сутнісних сил людини.

2. Взаємодія моралі і культури не може відбуватися без суб'єктів діяльності. У нашому дослідженні саме такими суб'єктами є педагоги і майбутні бакалаври цивільного захисту. Ця взаємодія утворює новий феномен, який віддзеркалюється категорією «моральна культура». Найчастіше «моральну культуру» визначають як ступінь освоєння і привласнення панівних у суспільстві моральних цінностей, ступінь реалізації їх у діяльності в різних сферах суспільного життя. Натомість

аналіз наукової літератури засвідчує, що є й інше розуміння цієї проблеми, а саме: аналізоване поняття означає не ступінь засвоєння моральних цінностей, не процес, не моральний розвиток, а безпосередньо моральні цінності, які закріплені в суспільстві та використовуються на практиці більшістю людей.

На основі критичного аналізу різноманітних наукових джерел ми доходимо висновку, що поняття «моральна культура» відображає результат морально-духовного розвитку індивіда, реальний стан його практичної діяльності, що ґрунтується на усвідомленні особистістю загальнокультурних і моральних цінностей вироблених людством і нацією. Отже, моральна культура майбутнього бакалавра цивільного захисту – це результат цілісного морального розвитку (свідомості, культури спілкування, моральних відносин, сформованості моральних рис), що відображає рівень моральності (практична діяльність, яка ґрунтується на усвідомленій бакалавром моралі – сукупності поглядів, уявлень, норм, оцінок, створених і задекларованих суспільством, що позитивно регулюють поведінку з урахуванням особистісних, психологічних рис) майбутнього фахівця цивільного захисту під час виконання службових завдань та у стосунках з іншими суб'єктами діяльності.

3. Сучасний, гуманістичний стан досліджуваної проблеми значною мірою можна охарактеризувати як початковий. Висхідні положення філософського аналізу моральної культури відносимо до середини 80-х років ХХ ст. Саме в цей період відбулися зміни у парадигмах духовно-культурного буття людини, пов'язані із гуманізацією і демократизацією суспільства (час т. зв. «перебудови»). Саме в цей час послідовно утверджувалася думка, згідно з якою тривала втрата людиною в авторитарному суспільстві реальної свободи негативно позначилася на рівні її моральної культури. За сучасних умов суспільного розвитку пріоритетною є думка про те, що ідея гуманізму має пронизувати всю культурну діяльність людини. Доведено, що моральна культура відіграє провідну роль у людській комунікації, взаєминах людей. Водночас багатьма вченими сучасності обґрунтовується думка про те, що суперечливий розвиток суспільства часто -густо

призводить до недостатньо ефективного впливу організованих педагогічних, виховних впливів на особистість.

4. У дослідженні обґрунтовано положення, згідно з яким українська мова є головним чинником формування моральної культури у майбутніх бакалаврів цивільного захисту. У цьому сенсі вона виконує низку функцій, а саме: комунікативну, виховну, когнітивну, експресивну, естетичну, номінативну, культуротвірну та інші. Всі вони перебувають у діалектичному взаємозв'язку і взаємозумовленості.

Основні положення та результати першого розділу відображено в таких публікаціях автора: [123], [125], [128], [122], [132], [129], [126], [131], [130], [127], [124], [121], [133], [205], [319].

РОЗДІЛ II
НАУКОВО-МЕТОДИЧНЕ ОБҐРУНТУВАННЯ
СТРУКТУРНО-ФУНКЦІОНАЛЬНОЇ МОДЕЛІ
ФОРМУВАННЯ МОРАЛЬНОЇ КУЛЬТУРИ
У МАЙБУТНІХ БАКАЛАВРІВ ЦИВІЛЬНОГО ЗАХИСТУ
В ПРОЦЕСІ ВИВЧЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ
З ВИКОРИСТАННЯМ ДІАГНОСТИКИ

2.1. Сучасний стан сформованості моральної культури у майбутніх бакалаврів цивільного захисту

Будь-яка діяльність незалежно від професії базується на моральній системі суспільства. У професіях, де моральний аспект відіграє основоположну роль, спостерігається велика залежність однієї людини від іншої, і результати професійної діяльності можуть мати доленосне значення для інших людей [50, с. 52]. До працівників таких сфер належать фахівці цивільного захисту, оскільки ігнорування ними людських духовних цінностей та норм моралі призведе до бездуховності, егоїзму, суб'єктивізму, безкультур'я, цинізму, порушень законності, бездіяльності, несправедливості, безвідповідальності, що має фатальний наслідок – байдужість до життя.

Сьогоднішня ситуація в Україні вимагає змін в образі фахівця служби цивільного захисту, оскільки він (фахівець) в очах громадськості упродовж останніх років набув рис працівника, для якого притаманний низький рівень загальної культури, негативні звички, професійні етичні, моральні вади. Це спричинено, на нашу думку, тим, що в радянські часи цивілістична наука не сформулювала чіткої цілісної концепції системи цивільно-правових принципів, а те, що таки фіксувалося у документах і стосувалося загальних принципів радянського соціалістичного права, як стереотип перейшло у нове покоління. Навіть за роки незалежності в Україні після прийняття Кодексу цивільного захисту України не було сформульовано цілісну і чітку систему, яка б повністю

відповідала усім потребам цивільного захисту населення. Про це пишуть і науковці, зокрема Т. Боднар, О. Мережко та інші.

Щодо принципу моральності у сфері цивільного захисту, то його почали активно обговорювати зовсім недавно. Вважаємо, що обов'язок кожного фахівця цивільного захисту звертати увагу не тільки на принципи цивільного захисту, які визнають загальні засади та офіційно визначені у Кодексі цивільного захисту, а й ті концентровані морально-правові ідеї, які не знайшли широкого пояснення у названому документі, однак якими необхідно керуватися під час виконання службових завдань.

Для пошуку швидких та ефективних шляхів вирішення проблеми досліджень морального становлення фахівців ЦЗ, що має стати невід'ємною складовою у підготовці висококультурних, гуманних та духовно багатих особистостей, які складатимуть «ядро цивільного захисту держави» [50, с. 52], ми здійснили констатувальний етап експерименту, в ході якого визначили наявний рівень сформованості моральної культури у майбутніх фахівців цивільного захисту. А також визначили рівень обізнаності у знаннях моральної культури науково-педагогічних працівників ЗВО Державної служби України, оскільки вважаємо, що найважливіша місія у процесі формування моральної культури належить саме їм. Експериментальною базою дослідження були такі заклади: Львівський державний університет безпеки життєдіяльності, Черкаський інститут пожежної безпеки імені Героїв Чорнобиля, Національний університет цивільного захисту України.

Процес професійної підготовки з формування висококультурної та високодуховної особистості фахівця є складним і тривалим: починається із виникнення мотиву освоїти певний вид діяльності; продовжується підготовкою у закладі вищої освіти, професійною діяльністю за фахом і досягненням високого рівня професійної майстерності та зрілості. Вважаємо, що період становлення професіонала, коли зароджуються та вдосконалюються професійно важливі риси, досягається завдяки «найдорожчому (та найскладнішому щодо процесу формування) моральному та професійному капіталу – його авторитетові»

[50, с. 52]. В Академічному тлумачному словнику знаходимо таке визначення авторитету: «загальновизнане значення, вплив, поважність; про особу, що користується впливом, повагою, заслуговує повного довір'я» [255, с. 14]. Якщо проектувати цей термін на сферу цивільного захисту, то варто зауважити, що специфіка професійної діяльності таких фахівців та їх авторитет залежать від безпомилкового виконання завдань, які ставить суспільство. Тому підвищені вимоги до його особистості мають виступати як ідеал та ґрунтуватися на найвищих законах суспільства, які відображає власне мораль. А в наш час цінності, що є основними орієнтирами для фахівців цивільного захисту, нормативно закріплені у ст. 3 Конституції України: «Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю» [142].

Мету і завдання підготовки майбутнього фахівця цивільного захисту визначають освітньо-кваліфікаційні характеристики, які включають вимоги до професійних знань, умінь, завдань, обов'язків та особистісних рис фахівців різних професій сфери цивільного захисту, які є необхідними для проходження служби. Так, про моральні риси у Довіднику кваліфікаційних характеристик професій працівників МНС України ми знаходимо, наприклад, у розділах Керівники (п. 11. Командир загону оперативно-рятувальної служби цивільного захисту, 21. Начальник (командир) підрозділу (спеціалізованого аварійно-рятувального), 26. Начальник підрозділу оперативно-рятувальної служби з профілактичних заходів цивільного захисту) та Професіонали (п. 1. Інженер з аварійно-рятувальних робіт, 2. Інженер з профілактичних робіт, 16. Психолог (екстремальна та кризова психологія)).

Ми здійснили контент-аналіз документів, що визначають зміст освіти майбутніх фахівців цивільного захисту, а саме навчальних та робочих програм Львівського державний університет безпеки життєдіяльності, Черкаського інституту пожежної безпеки імені Героїв Чорнобиля, Національного університету цивільного захисту України. Ці документи характеризують зміст професійної освіти підготовки за такими спеціальностями: 261 «Пожежна безпека»,

275 «Транспортні технології», 101 «Екологія», 125 «Кібербезпека», 263 «Цивільна безпека», 053 «Психологія», 161 «Хімічні технології та інженерія», 231 «Соціальна робота», 081 «Право» за освітньо-кваліфікаційним рівнем «бакалавр».

Під час вивчення робочих і навчальних програм названих закладів вищої освіти було виявлено перелік дисциплін, до змісту яких входить компонент формування моральної культури майбутніх бакалаврів цивільного захисту. До них належать такі: філософія, професійна етика, етика соціальної роботи, професійна етика та службовий етикет, релігієзнавство, розмовна іноземна мова: особливості міжкультурної комунікації. Проте, окрім названих дисциплін, є ще такі, які повинні передбачати на заняттях виховання і формування моральності, а саме: українська мова і культура, українська мова (за професійним спрямуванням), риторика, культура ділового спілкування, ділова українська мова в державному управлінні тощо, проте у планах вони не окреслені. У змісті цих курсів зазначені лише окремі аспекти з питань формування загальної культури особистості. Увага більшою мірою зосереджується на підвищенні мовної культури, професійної комунікативної та міжкультурної компетенції фахівця системи ДСНС як показника сформованості системи фахових знань, загальної культури; інтегральних показниках культури мовлення, необхідних для якісної професійної діяльності та кар'єрного зростання. Вважаємо, що гуманітарні та соціальні дисципліни найбільше повинні слугувати теоретичною та практичною базою для формування моральної культури, оскільки це галузі досліджень, предметом яких є людина як суспільна (культурна, моральна, духовна) істота.

Отже, проведений контент-аналіз документів, що визначають зміст освіти майбутніх фахівців цивільного захисту, а саме навчальних та робочих програм, дозволив зробити такі висновки:

1. Відсутність у гуманітарних і соціальних дисциплінах спрямування на формування моральної культури. У змісті виявлено тільки 7 навчальних дисциплін, які безпосередньо включають у мету курсу моральні аспекти.

2. У змісті навчальних програм педагогічних та психологічних наук (наприклад, таких дисциплін як конфліктологія, психологія сім'ї та творчості тощо) не передбачено годин та форм навчання, які були б спрямовані на формування моральності.

3. Не всі дисципліни, які мають на меті формування моральної культури, є нормативними. Наприклад, «Етика соціальної роботи» є вибірковою дисципліною. Цей факт свідчить про те, що не всі здобувачі освіти опанують достатніми знаннями зі сфери моралі.

4. Формами навчання проаналізованих курсів переважно є лекції та семінари, які не повністю забезпечують практичного застосування знань з певних дисциплін.

5. На деяких спеціальностях такі дисципліни, які передбачають формування моральної культури (наприклад, «Професійна етика», «Професійна етика та службовий етикет») викладають у 9 семестрі, а це 5 рік навчання. На нашу думку, це ускладнює формування моральної культури на молодших курсах, коли викладацький та офіцерський склад проводить посилену роботу над вихованням майбутнього фахівця цивільного захисту.

6. У змісті проаналізованих програм спеціальних дисциплін, наприклад, «Екологія людини», «Небезпечні природні процеси», «Захист програмного забезпечення та програмні засоби захисту інформації», «Первинна підготовка рятувника», «Безпека життєдіяльності у виховній частині», аспекти формування моральної культури триєдину мету занять (пізнати, розвинути, виховати), де були б враховані аспекти формування/виховання моральної, духовної культури, не виявлено.

7. У Черкаському інституті пожежної безпеки імені Героїв Чорнобиля предмет «українська мова (за професійним спрямуванням)» викладають на кафедрі іноземних мов, де виділяють замало годин для засвоєння цієї дисципліни. Більша увага зосереджена на іноземних мовах.

8. У Національному університеті цивільного захисту України функціонує кафедра мовної підготовки, у Львівському державному університеті

безпеки життєдіяльності – кафедра українознавства, що, на нашу думку, є позитивним явищем. Кафедри забезпечують викладання дисциплін лінгвістичного напрямку: «Українська мова (за професійним спрямуванням)», «Практикум із наукової комунікації», «Ділова українська мова в державному управлінні», «Українська мова та культура», «Риторика» тощо.

9. У Львівському державному університеті безпеки життєдіяльності курс «Українська мова і культура» передбачає формування загальної культури, але не передбачене конкретне виховання моральних, духовних, етичних рис особистості.

Отже, аналіз нормативних документів засвідчує, що комплекс навчальних дисциплін не передбачає системної роботи з формування моральної культури майбутніх фахівців цивільного захисту, а також не забезпечує достатнього рівня обізнаності студентів у сфері моралі.

Якість підготовки фахівців цивільного захисту залежить від багатьох чинників, але насамперед від потенціалу вищого навчального закладу, а саме наявності кваліфікованих викладацьких кадрів, методичного забезпечення, навчально-наукової, комп'ютерної та виробничої бази тощо. Одним із головних елементів цієї системи є ефективність педагогічної діяльності викладачів, які повинні забезпечувати якісну професійну, психологічну, морально-духовну підготовку офіцерських кадрів до діяльності в екстремальних умовах сучасного суспільства.

На нашу думку, ефективне формування моральної культури у й майбутніх бакалаврів цивільного захисту в процесі вивчення української мови великою мірою залежить від особистості викладача. Він зобов'язаний забезпечити високий науково-методичний та виховний рівень викладання курсу; проводити навчальний процес так, щоб майбутні фахівці цивільного захисту не лише добре засвоїли навчальний матеріал, а й за допомогою краси рідного українського слова підвищили свій рівень моральної культури.

У зв'язку з цим ми провели анкетування серед викладачів (кількість задіяних викладачів – 84) вищів і отримали такі результати: на питання, чим найперше для викладачів є робота у ЗВО, 41 % відповіли, що способом

матеріального забезпечення, 22 % – професійним вдосконаленням, 37 % – професійним і особистісним (культурним) зростанням. Як бачимо, гострою постає проблема матеріального становища викладачів, оскільки вважають його незадовільним. Потрібно розуміти, що низька оплата роботи викладача призводить до пошуку додаткового підзаробітку, а це, у свою чергу, спричиняє брак часу для виховання студентів. Високий рівень матеріального забезпечення, гарантії пенсій, ряд інших пільг можуть створити умови для більш плідної викладацької творчо-виховної діяльності. 94 % дали відповідь «так» на те, чи використовують на заняттях триєдину мету, 6 % – ні. Це свідчить про те, що більша увага на заняттях зосереджена на викладанні та опановуванні нового матеріалу, а не на розвитку та вихованні особистостей. На думку викладачів, надважливими для формування моральної культури фахівців цивільного захисту є вивчення таких дисциплін, як етика, професійна етика, українська мова, іноземна мова, українська та зарубіжна література, культурологія, релігієзнавство, музика, філософія, краєзнавство, історія, естетика, стилістика, мистецтвознавство, міфологія та інші. На питання, чи обговорюють викладачі моральні проблеми зі своїми вихованцями на заняттях, 67 % відповіли «так», 9 % – «ні», 24 % – «іноді». Викладачі використовують такі форми аудиторної та позааудиторної виховної роботи у ЗВО з метою формування моральної культури: конференції, лекції, наукові та мистецькі семінари, екскурсії, створення стінної газети, перегляд фільмів, похід в театр, індивідуальні заняття, бесіда, творчі роботи, зустрічі з відомими людьми, самостійна робота, фотографування, круглий стіл, обговорення прочитаних книг, прослуховування радіопередач та інші. Частина викладачів не відповіли на це питання, що свідчить про невикористання ефективних форм роботи на заняттях із метою формування морально-духовних рис студентів. На думку опитаних, труднощами, які перешкоджають формуванню моральної культури у сучасних технічних закладах вищої освіти, є такі: брак часу та грошей, погані звички, невмотивованість, втома, залежність від ІКТ, поганий приклад з боку старших, брак відповідних знань у викладачів, неправильно сформовані життєві орієнтири батьками, перевага матеріальних цінностей, низький рівень

морального виховання у сім'ї, теперішня ситуація в країні та інші. На питання «Чи є необхідним у професійній діяльності фахівців цивільного захисту високий рівень моральної культури» 82 % відповіли «так», 11 % – «ні», 7 % – «важко сказати». Викладачі вважають, що брак моралі серед фахівців цивільного захисту спричиняє такі наслідки для суспільства: аморальність у стосунках, беззаконня, егоїзм, несправедливість, неврятовані життя, безкультур'я, відсутність професіоналів, жорстокість, страх, хаос, злочинство, лихо, крадіжки, брак любові, відсутність допомоги та підтримки від рятувальників, песимізм, ігнорування, байдужість до життя, невирішені проблеми, страх перед майбутнім, невизначеність у діях, безвідповідальність, суперечки та сварки, поганий вплив на молоде покоління, необдумані вчинки, аморальне виховання дітей, самотність, вбивство, безбожність, неповага до ближнього, неврівноваженість, корисливість, принциповість, зрада Батьківщини та народу, відсутність контролю у вчинках, прояви агресії та інші.

Отже, результати опитування викладачів є невтішними, оскільки свідчать про низький рівень потрібних знань з моралі, часткове використання методів, форм і засобів на заняттях з урахуванням триєдиної мети, неповну реалізацію викладацьких можливостей на заняттях та інші. Проте позитивним вбачаємо те, що викладачі розуміють, які труднощі перешкоджають формуванню моральної культури та які наслідки будуть, якщо не виховувати морально-духовних фахівців цивільного захисту.

Наступним кроком у нашому дослідженні було з'ясувати сучасний стан сформованості моральної культури у майбутніх бакалаврів цивільного захисту. В опитуванні брали участь курсанти Львівського державного університету безпеки життєдіяльності, Черкаського інституту пожежної безпеки імені Героїв Чорнобиля, Національного університету цивільного захисту України. Загальна кількість задіяних в експерименті становила 315 осіб.

Щоб вибрати правильні форми і засоби роботи для формування моральної культури, важливо, щоб підхід до кожного майбутнього фахівця цивільного захисту був таким, який враховує особливості його типу. Першим кроком у

дослідженні особистостей майбутніх рятувальників було визначення самооцінки. Самооцінка особистості – результат оцінювання людиною своїх рис, діяльності, оцінювання своєї особи іншими людьми. Як вважає А. Снісаренко, самооцінка є «своєрідним стрижнем, навколо якого зосереджені й інші елементи, що забезпечують ефективність професійної діяльності» [259, с. 230–233].

Правильна самооцінка допоможе утвердити себе як члена суспільства в очах інших і у своїй власній думці, знайти своє місце в житті, регулювати поведінку, налагодити стосунки з оточенням; передбачає рефлексію своїх вчинків, думок. Рівень самооцінки зумовлює багато виявів людської поведінки. Нам імponує думка А. Самонова про те, що самооцінка виступає фундаментом, від якого залежить те, як рятувальник буде поводитися в екстремальних ситуаціях, справлятися з професійними обов'язками, як буде переживати невдачі й чи зробить з цього правильні висновки [234].

Для з'ясування, в яких межах знаходиться r – коефіцієнт кореляції (показник рівня самооцінки особистості), що виражає характер і міцність зв'язку між ставленням людини до моральної культури та самооцінкою цієї моральної культури у самої себе, ми застосували опитувальник для визначення самооцінки особистості майбутніх бакалаврів цивільного захисту. Значення r повинні знаходитись в межах $[-1;+1]$, які інтерпретуємо так: $[-1;0,3]$ – занижена самооцінка; $[0,3;0,7]$ – адекватна самооцінка; від 0,8 і більше – патологічно завищена самооцінка. Таким чином, чим ближче коефіцієнт до 1 (від 0,7 до 1), тим вища самооцінка, і навпаки.

У цьому опитуванні брали участь курсанти першого та четвертого курсів кількістю 136 осіб з трьох університетів, які були експериментальною базою дослідження. Результати дослідження ми відобразили у таблиці 2.1.

Показники рівнів сформованості самооцінки курсантів I-IV курсів

Рівні	Кількість курсантів у %
Низький	66
Адекватний	24,7
Високий	8,3
Разом	100

Аналіз результатів дослідження засвідчив, що суттєво переважає низький рівень сформованості самооцінки. Низька самооцінка порушує процес саморегуляції, спотворює самоконтроль. Особливо помітно це виявляється в спілкуванні, де особи з такою самооцінкою виступають причиною конфліктів через надмірну критичність цих людей. Вони дуже вимогливі до себе та інших, не вибачають жодного свого промаху чи помилки, схильні постійно підкреслювати недоліки інших. Такі люди часто ображаються, є нерішучими. Оскільки відомо, що самооцінка є стихійною характеристикою в структурі особистості і має властивість змінюватися під впливом багатьох факторів, то використовуючи певні форми роботи, рівень самооцінки таких людей можна підвищити.

При завищеній самооцінці конфлікти виникають через зневажливе ставлення до інших людей, занадто різкі і необґрунтовані висловлення на їх адресу, нетерпимість до чужої думки, прояви зарозумілості і зазнайства. Низька критичність до себе заважає таким людям навіть помітити, як вони ображають інших своєю зарозумілістю і незаперечністю. Такі люди завжди в собі впевнені і бажають посідати тільки перші позиції; зневажають милосердя, толерантність і допомогу.

Результатом неадекватної самооцінки (завищеної або заниженої), є неповна реалізація можливостей людини в професійній діяльності. Таких фахівців цивільного захисту відрізняє інфантильність та поверховість; вони не сприймають думки інших, постійно прагнуть домінувати [95, с. 143–147].

Для людей з адекватною самооцінкою характерне реальне бачення навколишнього світу. Суб'єкт правильно зіставляє свої можливості і досягнення, критично ставиться до себе, намагається ставити перед собою досяжні цілі.

Визначення рівня самооцінки фахівців цивільного захисту є надзвичайно важливим етапом нашого дослідження, оскільки відображає реальне бачення навколишнього світу, здатність людини до самовдосконалення, особистісного та професійного зростання, а також допомагає дослідникам у визначенні типу аудиторії, форм і методів роботи з нею.

Щодня рятувальники повинні приймати та виконувати складні рішення і завдання в екстремальних умовах, не боячись взяти на себе відповідальність (за О. В. Дишкант – «схильність до ризику»). Їх діяльність завжди супроводжується стресогенними чинниками, які негативно впливають на їх особистість. Це вимагає мобілізації адаптивних здібностей фахівців цивільного захисту, «недостатній розвиток яких може призвести до посттравматичного стресу, адаптаційного розладу особистості або ж до дезадаптивних, деструктивних форм кризового реагування» [149, с. 243]. З огляду на це ми провели опитування серед курсантів для визначення рівня реактивної та особистісної тривожності.

Реактивна тривожність (РТ) – це стан, який характеризує ступінь занепокоєння, турботи, емоційної напруги та розвивається в конкретній стресовій ситуації («Як я почуваюся зараз»).

Особистісна тривожність (ОТ) – це відносно стійка індивідуальна риса особистості, яка характеризує ступінь її занепокоєння, турботи, емоційної напруги внаслідок дії різних стресових факторів (Як я почуваюся зазвичай) [221].

За основу ми взяли опитувальник Ч. Спілбергера-Ханіна, який складається із 40 запитань-суджень. Перші 20 питань призначені для оцінки реактивної тривожності, наступні 20 – особистісної. На кожне запитання можливі 4 відповіді: зовсім ні, мабуть так, правильно, цілком правильно – для шкали реактивної тривожності; ніколи, іноді, часто, завжди – для шкали особистої тривожності.

У цьому опитуванні брали участь курсанти першого та другого курсів загальною кількістю 115 осіб. Дані дослідження відобразили в таблиці 2.2. та 2.3.

Таблиця 2.2.

Кількісні показники рівнів реактивної тривожності (РТ)

Рівень переживань	Кількість курсантів	
	В абсолютних показниках	У %
Високий	51	44,3
Середній	38	33
Низький	26	22,7
Усього	115	100

Таблиця 2.3.

Кількісні показники рівнів особистісної тривожності (ОТ)

Рівень переживань	Кількість курсантів	
	В абсолютних показниках	У %
Високий	27	23,5
Середній	64	55,6
Низький	24	20,9
Усього	115	100

Високий рівень тривожності є показником неадаптивної поведінки, що характеризується порушенням впорядкованості, послідовності і точності виконання дій, ігноруванням професійного досвіду, стереотипністю ситуативно-необумовлених реакцій, або вповільненням дій, а також поводження не професійними навичками, а інстинктивними формами реагування на небезпеку.

Середній рівень тривожності передбачає задоволення від життя, комфортне сприйняття дійсності, але рівень адаптації людини залежить від конкретних об'єктивних та суб'єктивних умов.

Низький рівень – особистість задоволена усім, що її оточує, комфортно себе почуває, не потребує найвищих результатів діяльності, оскільки тішиться тим, що має зараз.

Вірогідно не можна заперечувати той факт, що тривожність є природною особливістю продуктивної активності людини, проте високий рівень свідчить про неадаптивну поведінку. Результат опитування засвідчив, що у більшості респондентів переважає високий рівень реактивної тривожності (44,3 %). У таких курсантів треба розвивати почуття впевненості та самовпевненості, оскільки їхня тривожність може негативно вплинути не лише на стан навчання, а й на майбутню професійну діяльність. Серед рівнів особистісної тривоги переважає середній (55,6 %).

Отже, майбутні фахівці цивільного захисту повинні володіти якомога нижчим рівнем тривожності, оскільки високий рівень негативно впливає на самооцінку, рішучість, впевненість, комунікабельність тощо.

Ще однією соціально-психологічною рисою, якою повинні належним чином володіти рятувальники, є емпатія (співпереживання). Емпатія визначає ставлення до іншої людини. Підтримка, допомога, опіка, яку здійснюють фахівці цивільного захисту, неможливі без гуманного, емпатійного ставлення до людини, її особистісних потреб і проблем. Якщо ця риса не розвинена в рятувальника, то в нього виникає стан байдужості до страждань інших людей, що має негативні наслідки як для фахівця цивільного захисту, так і для потерпілих. З огляду на це, ми провели опитування для діагностики рівня емпатії майбутніх фахівців цивільного захисту серед курсантів 1, 2 та 4 курсів. У дослідженні взяли участь 112 осіб. Результати опитування ми відобразили в таблиці 2.4.

Таблиця 2.4.

**Показники рівнів емпатії у майбутніх бакалаврів
цивільного захисту**

Рівень емпатії	Кількість курсантів		
	1 курс (у %)	2 курс (у %)	4 курс (у %)
Дуже високий	11,1	4,6	16,2
Високий	22,2	18,6	30,2

Нормальний	51,9	65,1	44,3
Низький	14,8	9,4	9,3
Дуже низький	–	2,3	–

Результат дослідження засвідчив, що в опитаних курсантів 1, 2 та 4 курсів переважає нормальний рівень емпатії, властивий переважній більшості людей (51,9 %, 65,1 %, 44,3 % відповідно). Такі люди в міжособистісних стосунках більш схильні судити людей за їхніми вчинками, ніж довіряти своїм особистим враженням. Їм властиві емоційні прояви, але здебільшого вони залишаються під самоконтролем. У спілкуванні уважні, але при зайвому впливі почуттів співрозмовника втрачають терпіння.

Високий рівень емпатії у дещо меншій кількості опитаних: 22,2 % – 1 курс, 18,6 % – 2 курс, 30,2 % – 4 курс. Такі люди чутливі до потреб і проблем тих людей, які їх оточують; схильні багато що вибачати. Із цікавістю ставляться до людей. Їм подобається пізнавати світ. Такі люди емоційно чуйні, товариські, швидко встановлюють контакт з іншими. В оцінці подій більше довіряють своїм відчуттям та інтуїції, ніж аналітичним висновкам. Вважають за краще працювати гуртом, ніж наодинці.

Дуже високий рівень емпатії (11,1 %, 4,6 %, 16,2 % відповідно) притаманний людям, у яких надміру (аж до хворобливого) розвинені співчуття та співпереживання. Такі люди надзвичайно вразливі, що спричиняє їм труднощі у спілкуванні.

Людам з низьким рівнем емпатії (14,8 %, 9,4 %, 9,3 %) властиві труднощі у встановленні контактів із людьми, вони некомфортно відчуваються у великих компаніях. Емоційні прояви у вчинках тих людей, які їх оточують, часом здаються їм незрозумілими. Вони віддають перевагу відокремленим заняттям конкретною справою, а не роботі з людьми. Вони прихильники точних раціональних рішень. Цінують людей за ділові риси.

Дуже низький рівень емпатії, який спостерігається лише в 2,3 % опитаних на 2 курсі, свідчить про обмежені емоційні прояви людини та нездатність

налагодити контакт з іншими, оскільки в таких людей відсутні почуття співпереживання, симпатії, люб'язності тощо.

Особливості мотивації фахівців цивільного захисту до морального вдосконалення певною мірою залежить від вольової регуляції. Волю ми трактуємо як своєрідне зусилля, внутрішнє напруження, яке переживає індивід, щоб перебороти внутрішні та зовнішні труднощі на шляху досягнення поставлених цілей. У психології це поняття визначають як психічну функцію, яка полягає в здатності індивіда до свідомого управління своєю психікою і вчинками [58].

У процесі дослідження теми формування моральної культури виникає проблема свідомого сприйняття особистістю певних моральних норм, що має здійснюватися на основі вольового спонукання. Моральний вчинок, який здійснює фахівець, має набувати вигляду звички і характеризуватися ознаками, які відповідають бажанню. Чим більше розвинена воля, тим вищий рівень морального розвитку. Такі люди постійно працюють над собою і вдосконалюються, поступово перемагаючи свої недоліки й усуваючи слабкі сторони. Для дослідження рівня сформованості волі ми провели відповідне опитування, у якому респонденти відповіли на 15 питань. У дослідженні взяла участь 91 особа 1 та 2 курсу. Результати опитування ми відобразили в таблиці 2.5.

Таблиця 2.5.

**Показники рівнів сформованості волі
у майбутніх бакалаврів цивільного захисту**

Рівень волі	Кількість курсантів	
	В абсолютних показниках	У %
Слабкий	2	2,2
Середній	28	30,8
Високий	61	67
Усього	91	100

У дослідженні ми виявили, що у 2,2 % опитаних діагностується слабкість волі. Людина, як правило, виконує те, що легше і цікавіше. Часте невиконання обов'язків спричиняє непорозуміння з оточенням, що можна пояснити не лише слабкістю волі, а також егоїзмом. У 30,8 % респондентів зафіксовано середній рівень розвитку волі. Здебільшого така людина схильна до подолання перешкод, проте є ситуації уникнення труднощів. Відсутня ініціативність у роботі, хоча, якщо необхідно, доручену справу виконає. Високий рівень розвитку волі виявила більшість опитаних, а саме 67 %. Представники такої категорії людей роботу виконують відповідально, ініціативно, а головне для фахівців цивільного захисту – сміливо.

Успішність роботи працівників сфери ДСНС та результативність виконання ними службових завдань залежать від їх особистих та професійних рис. Професійна придатність фахівців цивільного захисту відображає реальний рівень розвитку професійно важливих рис для їхньої діяльності, які формуються і проявляються на етапах життєвого та професійного шляху. Ми провели анкетування серед курсантів 1-го курсу (37 респондентів) і 4-го курсу (52 респонденти) навчання щодо визначення ступеня важливості кожної із професійно значущих рис фахівців цивільного захисту. Всього брали участь в опитуванні – 89 осіб. Результати дослідження відображено в таблиці 2.6.

Таблиця 2.6.

Поканики ступенів важливості професійно значущих рис фахівців цивільного захисту для їхньої професійної діяльності

№	Професійно значущі риси майбутнього бакалавра цивільного захисту	Вкрай необхідні риси	
		Курсанти 1 курсу	Курсанти 4 курсу
1	Інтерес до професії	54,05	44,23
2	Відповідальність	56,76	71,15
3	Професійна самодостатність	40,54	34,62
4	Організованість	48,65	57,69
5	Готовність до ризику	67,57	48,08
6	Готовність до прийняття нестандартних рішень	35,14	51,92
7	Здатність до творчого підходу в новій ситуації	21,62	23,08
8	Почуття особистої гідності	48,65	30,77
9	Повага	54,05	55,77
10	Зібраність	48,65	55,77

11	Старанність	51,35	42,31
12	Швидке орієнтування в ситуації	64,86	75
13	Професійна цілеспрямованість	56,76	42,31
14	Врівноваженість	54,05	44,23
15	Оперативне мислення	75,68	65,38
16	Логічне мислення	56,76	55,77
17	Безкорисливість	27,02	23,08
18	Принциповість	24,32	26,92
19	Професійний досвід	40,54	42,31
20	Рішучість	64,86	46,15
21	Самокритичність	24,32	9,62
22	Сміливість	70,27	57,69
23	Культуровідповідність	27,02	23,08
24	Професійна грамотність	43,24	44,23
25	Громадянськість	29,73	25
26	Гуманізм	37,84	30,77
27	Товариськість	32,43	34,62
28	Вимогливість до себе й інших	29,73	32,69
29	Здатність до творчого діалогу, взаємодії	32,43	21,15
30	Витривалість	59,46	71,15
31	Професійна самореалізація	48,65	42,31
32	Дисциплінованість	59,46	63,46
33	Компетентність	48,65	53,85
34	Системність мислення	48,65	36,54
35	Вміння викликати довіру	54,05	36,54
36	Ввічливість	51,35	38,46
37	Здатність брати на себе відповідальність	59,46	48,08
38	Самовпевненість	51,35	25
39	Домінування	24,32	28,85
40	Лідерство	45,95	57,69
41	Орієнтація на думку співрозмовника	32,43	19,23
42	Спостережливість	56,76	40,38
43	Терплячість	45,95	48,08
44	Волелюбність	45,95	30,78
45	Усвідомлення вчинків, їх наслідків	62,16	38,46
46	Честь	56,76	73,08
47	Доброчинність	51,35	38,46
48	Вміння зберігати таємниці	40,54	32,69
49	Наявність об'єктивної самооцінки своєї професійної діяльності	43,24	34,82
50	Скромність, тактовність	35,14	19,23
51	Милосердя	37,86	26,92
52	Розвинений контроль над емоціями	45,95	46,15
53	Послідовність у діях	62,16	50
54	Ініціативність	54,05	32,69
55	Незалежність	45,95	30,78
56	Пам'ять	56,76	53,85
57	Совість	59,46	53,85
58	Доброта	54,05	51,92
59	Інтелект	51,35	61,54

60	Потреба в знаннях	40,54	55,78
61	Здатність до самопізнання	45,95	44,23
62	Здатність до проявів волі та характеру	43,24	50
63	Здатність мобілізувати досвід	29,73	40,38
64	Бажання підвищувати професійні навички.	51,35	48,08
65	Установка на професійну діяльність	37,84	42,31

Респонденти 1 курсу вважають, що найбільш значущими рисами фахівців цивільного захисту є оперативне мислення (75,68 %) та сміливість (70,27 %), респонденти 4 курсу – швидке орієнтування в ситуації (75 %) і честь (73,08 %). У переліку були моральні риси (гуманізм, честь, совість, доброта тощо), які, як ми вважаємо, поєднують загальнолюдські моральні чесноти особистості з військовими вузькопрофесійними рисами.

Перебування в соціумі передбачає контакт та взаємодію конкретних особистостей, тому формування моральної культури характеризується і психологічною складовою. Для діагностування психологічних чинників, які впливають на формування моральної культури майбутніх фахівців цивільного захисту ми провели авторський тест-опитувальник, у якому взяли участь курсанти 1-го та 4-го курсів. Загальна кількість опитаних – 89 осіб. Результати дослідження ми відобразили в таблиці 2.7.

Таблиця 2.7.

Показники наявності психологічних чинників, що впливають на формування моральної культури у майбутніх фахівців цивільного захисту

Психологічні чинники	1 курс (у%)		4 курс (у%)	
	Так	Ні	Так	Ні
1. Чи впливають мотиви на Ваше бажання збагачуватися моральною культурою?	71,4	28,6	74,3	25,7
2. Чи стала внутрішньою потребою для Вас моральна культура?	65,7	34,3	59,2	40,8
3. Чи достатньо Ви користуєтеся пошуковою активністю для набуття моральної культури?	62,8	37,2	61,4	38,6
4. Чи впливає на набуття Вами моральної культури міжособистісна взаємодія?	77,4	22,6	83,7	16,3

5. Чи докладаєте Ви вольових зусиль з метою підвищення рівня моральної культури?	61,2	38,8	64	36
6. Чи відіграє велику роль у Вашому становленні як морально-культурної особистості уява?	70,9	29,1	44,8	55,2
7. Чи впливає набуття Вами моральної культури групова динаміка?	61,2	38,8	72,7	27,3
8. Чи вважаєте Ви себе ізольованим в колективі?	29	71	10,8	89,2
9. Чи впливає на рівень Вашої моральної культури групова поведінка?	58,1	41,9	72,7	27,3
10. Чи вступаєте Ви в дискусію з питань сутності і змісту моральної культури особистості?	58	42	54,2	45,8
11. Чи відчуваєте Ви внутрішнє незадоволення в ситуаціях вияву низького рівня моральної культури своїх однокурсників?	67,8	32,2	73	27
12. Чи відчуваєте Ви належні здатності до набуття моральної культури?	41,9	58,1	48,3	51,7
13. Чи завжди Ви виявляєте спрямованість у набутті моральної культури?	64,6	35,4	42,6	57,4
14. Чи допомагає Вам інтуїція у набутті моральної культури?	64,5	35,5	53,8	46,2
15. Чи послідовним є Ваш пізнавальний інтерес до здобуття знань із проблеми моральної культури?	61,3	38,7	43,6	56,4
16. Чи користуєтеся Ви засобами комунікації для підвищення рівня моральної культури?	58,1	41,9	44,6	55,4
17. Чи вважаєте Ви, що гуманність є однією із провідних складових моральної культури?	80,7	19,3	86,3	13,7
18. Чи завжди негативну роль виконують конфлікти	64,6	35,4	46,8	53,2

в межах моральної культури?				
19. Чи є моральна культура Вашим життєвим смислом?	51,7	48,3	54,9	45,1
20. Чи можна віднести до моральної культури явище маніпуляції між груповими відносинами?	48,3	51,7	43,3	56,7
21. Чи вважаєте Ви, що світогляд є в основі моральної культури особистості?	58,1	41,9	87,4	12,6
22. Чи завжди Ви відчуваєте розуміння у поглядах на роль і місце моральної культури в життєдіяльності особистості?	74,2	25,8	57,4	42,6
23. Чи вважаєте Ви вчинок виявом моральної культури особистості?	54,9	45,1	92,2	7,8
24. Чи приносить Вам задоволення самозростання у моральній культурі?	64,6	35,4	74,1	25,9
25. Чи може допомогти моральна культура у процесі подолання ризиків?	74,2	25,8	79,6	20,4
26. Чи сприяє моральна культура Вашій самоактуалізації?	67,8	32,2	68,4	31,6
27. Чи сприяє моральна культура подоланню страху у надзвичайних ситуаціях?	67,8	32,2	72,4	27,6
28. Чи володієте Ви постійною установкою на вияв моральної культури?	71	29	69,3	30,7

Завдяки спілкуванню та контакту індивіди обмінюються знаннями, досвідом і вміннями. Можемо стверджувати, що тільки в спілкуванні люди знаходять і реалізують духовний зв'язок з іншими, характерною ознакою якого є моральна спрямованість, моральна культура (людяність, взаємоповага, дружелюбність та інші). Результати опитування показали, що моральна культура у більшості опитаних займає вагоме місце у житті («Чи є внутрішньою потребою для Вас моральна культура?» 65,7 % – 1 курс, 59,2 % – 4; «Чи достатньо Ви

користуєтеся пошуковою активністю для набуття моральної культури?» – 62,8 %, 61,4 % відповідно; «Чи завжди Ви виявляєте спрямованість у набутті моральної культури?» – 64,6 %, 42,6 % – менша частина відсотків свідчить про те, що респонденти 4 курсу свідомо не виявляють спрямованість у набутті моральної культури, оскільки знають, що вона має бути їх життєвим смислом (54,9 %), але у житті не керуються цим принципом).

Більшість опитаних курсантів відповіли, що на набуття ними моральної культури впливає середовище: особистісна взаємодія (77,4 %, 83,7 % відповідно); групова динаміка (61,2 %, 72,7 %); групова поведінка (58,1 %, 72,7 %). Результати вважаємо правдивими, оскільки тільки 29 % на 1 курсі та 10,8 % на 4 курсі вважають себе ізольованим в колективі. Відповідь «так» на питання «Чи користуєтеся Ви засобами комунікації для підвищення рівня моральної культури?» дали 58,1 %, 44,6 % відповідно, що свідчить про важливість дисертаційного дослідження, яке орієнтоване на розв'язання проблеми формування моральної культури в процесі вивчення української мови.

Інтерпретувавши дані опитування, ми можемо стверджувати, що проблема формування моральної культури для майбутніх фахівців цивільного захисту є актуальною, оскільки вважають моральну культуру необхідною для особистісного розвитку та професійної діяльності: самозростання у моральній культурі (64,6 %; 74,1 %); сприяє самоактуалізації (67,8 %, 68,4 %); допомагає в процесі подолання ризиків (74,2 %, 79,6 %); сприяє подоланню страху у надзвичайних ситуаціях (67,8 %, 72,4 %).

Моральне формування особистості відбувається в процесі виховання та навчання, озброюючи людину знаннями, вміннями, навичками, розвиває пізнавальні здібності тощо. Ми провели опитування серед курсантів 1, 2 та 4 курсів для визначення важливості знань у галузі моральної культури особистості у їхній професійній діяльності. Всього брали участь 127 осіб. Результати опитування відобразили в таблиці 2.8.

**Показники важливості знань у галузі моральної культури особистості
для професійної діяльності
майбутніх бакалаврів цивільного захисту**

№	Вкрай необхідні знання	У %
1	Сутність культури	72,4
2	Діалог культур	74,01
3	Культуротворчість	70,07
4	Культура професійної діяльності	74,01
5	Культурний досвід	74,8
6	Сутність поняття «духовна культура»	75,5
7	Сутність поняття «мораль»	77,9
8	Сутність поняття «матеріальна культура»	70,8
9	Моральна самосвідомість	79,5
10	Правова культура	74,8
11	Мотиви моральної дії	70,8
12	Політична культура	73,22
13	Моральна ціль	77,9
14	Духовні цінності	78,7
15	Моральні орієнтації	77,1
16	Екологічна культура	81,1
17	Повага	89,7
18	Елітарна культура	74,01
19	Добро і зло	77,9
20	Етична культура	77,9
21	Моральний досвід	73,22
22	Світова культура	74,01
23	Моральні норми	76,3
24	Культурна компетенція	78,7
25	Моральні принципи	80,3
26	Креативність	84,2
27	Егоїзм	70,8
28	Національна культура	73,22
29	Альтруїзм	69,2
30	Культура управління	76,3
31	Емпатія	70,8
32	Культурна самосвідомість	74,8
33	Моральна компетенція	73,22
34	Культурні традиції	74,01
35	Моральне виховання	75,5
36	Культурні цінності	76,3
37	Любов	75,5
38	Культура спілкування	82,6
39	Культура особистості	81,8
40	Моральні вади	70,8
41	Моральна пам'ять	72,4

42	Культура суспільства	77,1
43	Чесність і гідність	77,9
44	Справедливість	86,8
45	Відповідальність	87,4
46	Обов'язок	85,8
47	Чесність	86,6
48	Совість	85,4
49	Сором	77,1
50	Моральний вчинок	76,3
51	Моральний вибір	77,9
52	Щастя	81,8
53	Свобода	86
54	Добродія	83,4
55	Доброслово	83
56	Доброзустріч	82,6
57	Милосердя	81,1
58	Гуманізм	80,3
59	Смисл життя	79,5
60	Добра воля	81
61	Зла воля	68,5
62	Страх	69,2
63	Моральна поведінка	75,5
64	Моральні відносини	74,01
65	Моральна оцінка	74

Результати дослідження засвідчили, що найважливішими знаннями у галузі моральної культури респонденти вважають повагу (89,7 %). З невеликою різницею виокремлюють відповідальність (87,4 %), справедливість, чесність, свободу (86,8 %, 86,6 %, 86 % відповідно), обов'язок, совість (85,8 %, 85,4 % відповідно).

Формування моральної культури стає можливим лише тоді, якщо поєднується знаннями у сфері моралі та вмінням користуватися набутими знаннями, оскільки моральна свідомість повинна спиратися не лише на аргументи розуму, а й на силу почуттів, волі. Саме почуття людини, відшліфовані моральністю, є переходом морально-етичних знань у моральні вчинки.

Отже, можемо зробити висновок, що проблемам формування моральної культури у Львівському державному університеті безпеки життєдіяльності, Черкаському інституті пожежної безпеки імені Героїв Чорнобиля, Національному університеті цивільного захисту України. приділяють незначну кількість часу, про що свідчать результати проаналізованих нормативних документів, які визначають

зміст освіти майбутніх фахівців цивільного захисту. Оскільки дані опитувань показали, що рівень бажання та схильності до набуття моральної культури у майбутніх фахівців цивільного захисту високий, вважаємо за необхідне все більше впроваджувати методів, які були б спрямовані на ефективне розв'язання завдань формування моральної культури як в урочний, так і позаурочний час.

2.2. Критерії, рівні та показники сформованості моральної культури майбутніх бакалаврів цивільного захисту

Для визначення стану сформованості моральної культури майбутніх бакалаврів цивільного захисту відповідно до завдань дослідження ми визначили необхідні критерії, показники та рівні. Проаналізуємо головні думки науковців стосовно визначення основних термінів цієї складової дослідження: «критерій», «показник», «рівень».

Довідникова література не є усталеною щодо цих термінів, проте ми вибирали ті визначення, які стосуються нашого педагогічного дослідження. У «Словнику професійної освіти» С. Вишнякова «критерій», який з грецької перекладається як «засіб для судження», визначає як показник, ознаку, на основі яких формується оцінка об'єкта чи процесу [47, с. 95]. Згідно з одинадцятитомним «Словником української мови» «критерій» – це підстава для оцінювання, визначення або класифікації чогось; мірило [257]. «Великий тлумачний словник української мови» за ред. І. Бусела подає аналогічне визначення: «Критерій – підстава для оцінки, визначення або класифікації чогось; мірило» [41, с. 588]. Таке ж тлумачення можна знайти у «Новому тлумачному словнику української мови» В. Яременка та О. Сліпущко («підстава для оцінки, визначення або класифікації чогось; мірило, мірка» [316, с. 7]).

У психологічній науці поняття «критерій» класифікують як ознаку, згідно з якою оцінюються відповідним індикатором психічні явища, дії або діяльність, зокрема при їх формалізації [29, с. 164].

У педагогіці «критерій» трактують як «реальні, точно обрані ознаки, величини, які є мірилом об'єктів оцінювання» [52, с. 34] (подібне визначення

подано у соціолого-педагогічному словнику за редакцією В. Радула [263, с. 122]), «мірило оцінки, судження, умову, яка необхідна для прояву чи існування процесу або явища» [153, с. 9], «провідну ознаку, за якою одне рішення вибирається з безлічі можливих» [150, с. 28].

У дослідженнях ХХІ століття визначення поняття «критерій» не є суттєво іншим. Наприклад, сучасний науковець Ю. Розенфельд у словниковій статті «Глосарій сучасної освіти» трактує як «ознаку, на основі якої відбувається процес оцінювання, визначення або класифікації чогось; мірило оцінки» [67, с. 196]. У дисертаційних дослідженнях критерій визначають як «ознаку прояву певного компонента» [296, с. 79], «ознаку, на підставі якої будемо проводити оцінку <...> критерії виступатимуть як засоби для об'єктивного судження про рівень сформованості фахової компетентності [305, с. 89]. Важливим для нашого дослідження є визначення О. Денищика «Критерії – це теоретично розроблені еталонні показники рівня сформованості різних рис особистості [92, с. 54–66].

З урахуванням проаналізованої літератури вважаємо, що у нашому дисертаційному дослідженні «критерій» варто визначати як розпізнавальну ознаку, що є основою для порівняльної оцінки показників та рівнів сформованості моральної культури майбутніх бакалаврів цивільного захисту.

Дослідники, наприклад, О. Барабанщиков, В. Ягупов та інші, зазначають, що критерії повинні відповідати певним вимогам, зокрема бути об'єктивними, ефективними, надійними, достовірними, простими для використання тощо. Ми окреслили три основні вимоги до вибору критеріїв у нашому дослідженні:

- під час вибору критеріїв важливо враховувати мету і завдання педагогічного дослідження;
- обрані критерії повинні бути об'єктивними, стійкими і відображати динаміку сформованості моральної культури майбутніх бакалаврів цивільного захисту;
- критерії повинні розкриватися через низку показників, які показують рівень вираженості цього критерію.

Остання вимога свідчить про те, що критерії повинні розкриватися в частковій одиниці – показниках. Показник – «свідчення, доказ, ознака чогонебудь» [257].

Вважаємо, що поняття «показник» і «критерій» є взаємопов'язаними. Окрім того, В. Мазін показники поділяє на якісні, які фіксують наявність чи відсутність тієї чи іншої властивості, та кількісні показники, які фіксують міру вираженості, розвитку властивості. Іноді показниками називають якісні або кількісні характеристики сформованості того або іншого критерію [168, с. 218]. Критерій є основою для оцінки і конкретизує сукупність показників.

А. Казьмерчук стверджує, що поняття «рівень» відображає співвідношення «вищих» і «найнижчих» ступенів розвитку структур будь-яких об'єктів, процесів [117, с. 104]. У нашому дослідженні цей термін будемо розглядати як ступінь сформованості моральної культури майбутніх бакалаврів цивільного захисту.

Без формулювання критеріїв робота з формування моральної культури майбутніх бакалаврів цивільного захисту ще спочатку є невизначеною: невідомо, за якими ознаками можна визначати кращі методи для формування моральної культури.

Проаналізувавши відповідну літературу, ми виокремили критерії і показники сформованості моральної культури сучасних науковців. На думку В. Діуліної, система критеріїв сформованості моральної культури включає такі компоненти: наявність професійно значущих моральних рис; зацікавлення у моральному самовихованні; усвідомлення моральних вчинків; моральні дії в стосунках з іншими [96, с. 88]. Три критерії виокремлює І. Грязнов: інформаційно-пізнавальний, мотиваційно-ціннісний, операційно-діяльнісний [81]. Г. Штефанич визначає когнітивний, оцінно-емоційний, поведінковий критерії [308, с. 7]. С. Крук на основі експертного опитування командного та професорсько-викладацького складу НАПВУ виділяє такі основні критерії сформованості моральної культури: інформаційно-пізнавальний, якісно-особистісний, операційно-дійовий [148, с. 9]. Такі науковці як Г. Буряк,

В. Лозовой, М. Панов, О. Стасевська запропонували систему із п'яти критеріїв для визначення рівня сформованості моральної культури особистості: 1 – знання основних норм, правил, принципів, ідеалів; 2 – оцінка норм, правил, принципів, ідеалів як соціально справедливих, суспільно необхідних і гуманних; 3 – вчинки та їх відповідність проголошеним моральним принципам, втілення поглядів у життя, реалізація через стосунки з людьми і природою; 4 – соціальна значущість мотивів поведінки; 5 – здатність особистості до морального розвитку, самовиховання і самовдосконалення [166, с. 149–152].

О. Денищик у своєму дослідженні дійшов висновку, що систему критеріїв сформованості моральної культури майбутніх юристів становлять когнітивний, оцінно-емоційний та операційно-діяльнісний [92, с. 54–66]. А. Казьмерчук виділяє, окрім згаданих вже цілемотиваційного, когнітивного та операційно-діяльнісного критеріїв, ще й рефлексивний [117, с. 112]. Ці три критерії виділяє також З. Онишків [206, с. 104].

Перш ніж визначити та адаптувати відповідні критерії до нашого дослідження, ми на основі аналізу сучасних досліджень з'ясували їхні значення:

1. Інформаційно-пізнавальний критерій – це знання про мораль, її принципи та норми; бажання збагачуватися новою інформацією в цій галузі з метою застосування її у службовій діяльності.

2. Мотиваційно-ціннісний (цілемотиваційний) критерій – низка мотивів, які спонукають майбутнього бакалавра цивільного захисту до формування моральної культури; ставлення до розвитку моральних рис як до професійно значущих.

3. Когнітивний критерій – рівень знань основних норм моралі та моральності, правил, цінностей; засвоєння моральних вимог, які визначені в кодексах професійної етики для фахівців цивільного захисту.

4. Оцінно-емоційний (якісно-особистісний) критерій – наявність професійно необхідних моральних рис, переконань, почуттів та їх вияв у процесі службової діяльності та поведінці через внутрішню потребу, волю; здатність майбутнього фахівця цивільного захисту до співчуття та співпереживання; моральні стосунків з іншими.

5. Поведінковий критерій – вияв моральних почуттів і переконань у поведінці під час несення служби.

6. Професійно-особистісний критерій – професійні (інтелектуальні, комунікативні та організаційні вміння) вимоги та індивідуальні особливості у формуванні моральної культури.

7. Операційно-діяльнісний (операційно-дійовий) критерій – ступінь єдності знань, переконань і практичних дій; наявність моральних аспектів у професійній діяльності.

8. Рефлексивний критерій – уміння контролювати й адекватно оцінювати власну діяльність; самокритичність та саморозвиток.

9. Інтегративний критерій – відповідність рівня сформованої моральної культури вимогам до професійної діяльності.

Зважаючи на різні класифікації науковців та проведені власні дослідження, ми виокремили такі критерії сформованості моральної культури у майбутніх бакалаврів цивільного захисту в процесі вивчення української мови: мотиваційно-ціннісний, особистісний, змістовий, практичний та рефлексивний.

1. Мотиваційно-ціннісний критерій

У «Словнику української мови» термін «мотив» визначають як підставу, привід для якої-небудь дії, вчинку; причину [257], у «Психологічному словнику» – спонукання до діяльності, що пов'язанні із задоволенням потреб суб'єкта [145, с. 264]. І. Підласий вважає, що мотив – це складна динамічна система, за допомогою якої здійснюється аналіз та оцінка альтернатив, вибір та прийняття рішень [217, с. 360]. Отже, сукупність мотивів (мотивація) як основа вчинків стимулює активність особистості та визначає її спрямованість на досягнення якогось результату.

«Цінність» «Словник української мови» тлумачить як «те, що має певну матеріальну або духовну вартість» [257]. Отже, цінність – це явище, яке має значення для особистості, заради якого вона починає діяти. Правильні цінності є важливою умовою формування моральної культури.

На підставі викладеного можна зробити висновок про те, що мотиваційно-ціннісний критерій формування моральної культури в майбутніх бакалаврів цивільного захисту в процесі вивчення української мови – це наявність мотивації (цілей, прагнень, установок, інтересу, мотивів професійної діяльності), яка спонукає майбутніх бакалаврів цивільного захисту до формування власної моральної культури в процесі навчання української мови, а також ступінь ініціативності, активності і зацікавленості у її формуванні; соціальна значущість мотивів моральної поведінки та їх відповідність меті діяльності; міра особистісного сприйняття моральних норм як цінностей і мотивів цього сприйняття.

Ціннісна складова мотиваційно-ціннісного критерію пов'язана зі світоглядною позицією особистості майбутнього фахівця цивільного захисту, її особистісними пріоритетами. Тому ми виокремлюємо наступний критерій сформованості моральної культури – особистісний.

2. Особистісний критерій характеризується наявністю таких індивідуальних рис, як оптимізм, сила волі, стресостійкість, толерантність, гуманізм, порядність, доброзичливість, сумлінність, відповідальність, ввічливість, відкритість, справедливість, уважність, емпатія, навички і способи здійснення спілкування та взаємодії з людьми; уміння встановлювати психологічний контакт, толерантність, гнучкість, аналітичність, креативність мислення, спостережливість, культура мовлення та інші. Особистісний критерій сформованості моральної культури передбачає засвоєння норм, принципів моралі в процесі вивчення української мови та втілення їх у життя через призму особистості з погляду її культури, особливостей характеру, поведінки та інші.

3. Змістовий критерій – сукупність знань з галузі моралі й моральності (основні норми, принципи, правила, цінності), які отримує майбутній бакалавр цивільного захисту в процесі вивчення української мови, та впевненість у необхідності цих знань у професійній діяльності; здатність оцінювати їх соціально справедливими, гуманними, суспільно й професійно необхідними;

засвоєння вимог, які визначені в кодексах (правилах) професійної етики фахових спеціальностей органів та підрозділів служби цивільного захисту.

4. Практичний (діяльнісний) критерій – перетворення набутих знань з галузі моралі в практичні дії. Відповідність моральних вчинків проголошеним цінностям, уміння застосовувати набуті знання з галузі моралі для розв’язання фахових завдань, прагнення до морального саморозвитку, самовиховання і самовдосконалення; здатність забезпечувати моральні відносини з людьми.

5. Рефлексивний (саморефлексивний) критерій – здатність адекватно оцінювати свою діяльність; розуміння значущості формування моральної культури в процесі вивчення української мови для професійної діяльності; самокритичність та прагнення до самовиховання і самовдосконалення. Принцип рефлексивності передбачає, що фахівець повинен сприймати самого себе, свої знання, уміння, навички, ціннісні орієнтації як фактори ефективності професійного впливу [31, с. 82–85]. Рефлексивність – це оцінка діяльності, вчинків інших; саморефлексивність – оцінка власної діяльності, вчинків. За допомогою цього принципу у майбутніх бакалаврів цивільного захисту в процесі виховання та навчання формується почуття відповідальності за свої майбутні вчинки як фахівця, який постійно тісно співпрацює з людиною.

С. Овчаров вважає, що показник є вимірювальною процедурою оцінки і свідчить про ступінь й характер прояву ефективності у відповідності з певним критерієм [195]. Тому нам імпонує думка А. Казьмерчук про те, що критерії та показники є тісно взаємозалежними [117, с. 111]. Критерії та показники сформованості моральної культури майбутніх бакалаврів цивільного захисту відображені в таблиці 2.2.1

**Критерії та показники сформованості моральної культури
майбутніх бакалаврів цивільного захисту**

Критерії	Показники
Мотиваційно-ціннісний	<ul style="list-style-type: none"> – прагнення до вдосконалення мовних та етичних знань, умінь і навичок морального виховання; – свідоме ставлення до виконання своїх обов'язків, коли єдність слова та справи стає повсякденною нормою моральної поведінки; – прагнення до морального розвитку в процесі навчання української мови; ціннісне ставлення до своїх обов'язків.
Особистісний	<ul style="list-style-type: none"> – моральна зрілість; – внутрішнє бажання вивчення української мови з метою формування моральної культури; – виховування позитивних моральних рис; – інтерес до формування власної моральної культури; – самодисципліна.
Змістовий	<ul style="list-style-type: none"> – володіння достатніми знаннями з української мови, що є важливим у формуванні моральної культури; – засвоєння знань про мораль; – здатність оцінювати моральні риси життєво та професійно необхідними; – засвоєння вимог, які відображені у кодексі професійної етики фахових спеціальностей служби цивільного захисту.
Практичний	<ul style="list-style-type: none"> – застосування знань з української мови під час виконання професійних завдань, що є виявом високого рівня моральної культури; – відповідність проголошених цінностей вчинкам; – самовиховання та самовдосконалення; – здатність забезпечувати позитивну атмосферу у стосунках та спілкуванні з людьми; – володіння собою і керувати своєю поведінкою; – уміння оцінювати моральний потенціал колективу; – уміння самостійно організувати процес морального виховання серед підлеглих.
Рефлексивний	<ul style="list-style-type: none"> – здатність адекватно оцінювати свій рівень моральної культури; – вбачати свої позитивні і негативні сторони; – розуміння значущості моральної культури у професійній діяльності та повсякденному житті; – розуміння важливості знань з української мови у формуванні моральної культури; – самокритичність та прагнення до вдосконалення.

Розглянемо більш детально питання рівневої градації процесу формування моральної культури майбутніх бакалаврів цивільного захисту. О. Денищик [92], В. Діуліна [96], С. Крук [148], Л. Москальова [186], А. Сембрат [238] та інші виділяють три рівні розвитку моральної культури: низький, середній та високий, проте О. Денищик не погоджується з твердженням С. Крука про те, що особистість з високим рівнем культури перевищує норми і вимоги щодо моральних рис та почуттів [92].

Чотири рівні виділяють науковці Л. Бурдейна та Г. Штефанич. Л. Бурдейна у своєму дослідженні «Формування моральної культури студентів вищих навчальних закладів торговельно-економічного профілю» визначає такі рівні сформованості моральної культури: творчий (високий), рефлексивно-пасивний (вище середнього), репродуктивний (середній) та емпіричний (низький) [32, с. 8–9]. Г. Штефанич виділяє високий, достатній, тривожно-критичний і незадовільний рівні професійно-моральної стійкості курсантів [308, с. 8].

Відповідно до критеріїв і показників І. Грязнов розробив п'ять рівнів моральної вихованості особистості, а саме такі: дуже високий, високий, середній, низький і дуже низький [81, с. 18].

О. Денищик вважає, що при виборі найбільш доцільних рівнів варто керувались оцінюванням не лише і не стільки знання етичних категорій й принципів, норм моралі та моральної свідомості, рівень моральних відносин, діяльності і поведінки, сформованості моральних рис особистості, але й інші аспекти, пов'язаних з процесами психічної діяльності людини (емоціями, почуттями, потребами, уявленнями) [92], тобто, як ми розуміємо, враховувати індивідуальні риси особистості (а це, за нашою класифікацією, особистісний критерій).

Отже, проведений аналіз критеріїв і показників до визначення рівнів сформованості моральної культури майбутніх бакалаврів цивільного захисту, які ми виділяємо чотири: низький, середній, достатній, високий. Окреслимо детальніше сутність кожного рівня (таблиця 2.2.2).

**Рівні сформованості моральної культури
у майбутніх бакалаврів цивільного захисту**

№	Рівень	Сутність рівня
1	<i>Низький</i>	Слабкі формальні знання моральних понять, несформовані моральні риси та нечіткі уявлення про норми і принципи моралі, моральності. Фахівці визнають роль моральної культури у професійній діяльності, але не надають їй важливого значення, тому допускають дії всупереч загальноприйнятим вимогам моральної поведінки. Судження про моральні цінності мало аргументовані та формальні. Свою поведінку такі люди мотивують власними інтересами й часто чинять інтуїтивно. Нестійке або ж взагалі відсутнє прагнення до власного морального вдосконалення та виховання. Спостерігається неадекватна самооцінка вчинків. Цей рівень характеризується байдужістю та браком самостійності у вирішенні завдань у сфері цивільного захисту. Навчально-виховна діяльність здійснюється тільки під впливом та за участю керівника, викладача.
2	<i>Середній</i>	Майбутнім бакалаврам цивільного захисту властиве часткове засвоєння моральних знань, поверхнєве ознайомлення із загальноприйнятими в суспільстві вимогами моральної культури (судження про які є формальними), що дозволяє добре володіти уміннями й навичками здійснення моральних вчинків, проте у нестандартних ситуаціях такі фахівці копіюють звичний спосіб моральної поведінки. Мотиви формування моральної культури недостатньо визначені, змінюються під дією зовнішніх чинників і, як правило, розходяться з можливостями. Моральні риси сформовані на початковому рівні. У майбутніх фахівців цивільного захисту формується потреба у самовдосконаленні, проте вони не приділяють цьому достатньої уваги.
3	<i>Достатній</i>	Майбутні фахівці цивільного захисту розуміють моральні поняття, але не можуть чітко визначити їх зміст і сутність. Володіють моральними знаннями на рівні відтворення. Моральний вибір у професійних ситуаціях та ставлення до моральних цінностей усвідомлені та позитивні. Наявність інтересу до морального розвитку та морально-практичної діяльності. Іноді переважають позитивні або ж негативні вчинки. Фахівці, які належать до цієї групи, у ситуаціях морального вибору мотивують свої дії зовнішніми чинниками, а не власними внутрішніми переконаннями, що є позитивним для фахівців

		цивільного захисту. Майбутні фахівці усвідомлюють важливість моральної культури у професійній діяльності. Моральні риси достатньо сформовані.
4	<i>Високий</i>	Майбутні бакалаври цивільного захисту мають високий рівень знань сутності моралі та моральності, розуміють та чітко визначають зміст моральних понять, поінформовані щодо форм, методів та засобів морального вдосконалення, належним чином володіють відповідними вміннями й навичками (наприклад, комунікативними, організаторськими та інші). Є взаємозв'язок моральної свідомості та діяльності, свідомо здійснюють моральні вчинки та дії. Сформовані вміння аналізувати власний моральний, культурний розвиток та давати адекватну самооцінку своїм діям і вчинкам, прагнення до власного морального виховання і вдосконалення, що відбувається без примусу. Фахівці цивільного захисту намагаються забезпечувати моральний характер стосунків та спілкування у колективі, і їм це вдається. Моральний вибір у професійній діяльності завжди позитивний, цінності та ідеали відповідають вимогам професійним та суспільства. Такі фахівці вміють швидко та самостійно знаходити рішення у нестандартних ситуаціях з врахуванням можливих позитивних чи негативних наслідків. Сформовані моральні почуття, які утверджують добро, сумлінність, чесність, відповідальність, справедливість, гідність та інші прояви моральної культури. Наявна активна протидія цинізму, лінощам, лицемірству та іншим порушенням моральних норм. Володіють способами самоконтролю, прагнуть до самовдосконалення.

Отже, у результаті аналізу вітчизняних і зарубіжних досліджень, особистого досвіду ми визначили критерії (мотиваційно-ціннісний, особистісний, змістовий, практичний, рефлексивний), рівні сформованості моральної культури майбутніх бакалаврів цивільного захисту (низький, середній, достатній, високий) та їх показники: прагнення до морального розвитку, самовдосконалення; ціннісне ставлення до професійних обов'язків; мотивація працювати у сфері цивільного захисту; володіння професійно-важливими знаннями про сутність моралі та моральності; здатність оцінювати моральні риси життєво та професійно необхідними; засвоєння вимог, які відображені у кодексі професійної етики фахових спеціальностей служби цивільного захисту; користування моральними

знаннями під час виконання професійних завдань; відповідність проголошених цінностей вчинкам та інші. Наступним кроком є обґрунтування складових моделі формування моральної культури майбутніх бакалаврів цивільного захисту.

2.3. Обґрунтування складових моделі формування моральної культури майбутніх бакалаврів цивільного захисту

Використання педагогічного моделювання, яке активно застосовують в сучасній науці, є одним із важливих аспектів професійної педагогіки. Моделювання – це показник особистісного та професійного вдосконалення студентів на всіх етапах професійної підготовки у ЗВО. У нашому дослідженні цей метод допоможе отримати результат сформованості моральної культури майбутніх бакалаврів цивільного захисту в процесі вивчення української мови.

Аналіз літератури свідчить про це, що метод моделювання все активніше використовують у сучасній науці. В. Пікельна моделювання визначає як метод наукового дослідження; основу розроблення нової теорії; механізм визначення перспективи розвитку [215, с. 248]. У розумінні С. Одінцева моделювання передбачає «відтворення характеристик об'єкта на іншому об'єкті, спеціально створеному для його вивчення» [200, с. 87]. Свого часу В. Давидов стверджував, що моделювати – це виготовляти модель чогось; досліджувати фізичні явища і процеси на моделях, щоб за результатами дослідів судити про процеси, що протікають в натуральних умовах [91].

Моделювання в довідковій літературі часто визначають як метод дослідження об'єктів і явищ за допомогою їхніх умовних образів, аналогів. Наприклад, у «Філософському енциклопедичному словнику» моделювання – це метод дослідження об'єктів пізнання на їх моделях, тобто вивчення моделей реальних предметів та явищ, які складаються для визначення або покращення їх характеристик [283, с. 373]. «Великий тлумачний словник сучасної української мови» подає таке визначення: «моделювати – це створювати модель чого-небудь, бути моделлю чого-небудь» [256, с. 775].

Як підкреслює Ю. Бабанський, моделювання допомагає систематизувати знання про явище або процес, який вивчають, підказує шляхи їх більш цілісного опису, дозволяє більш повно встановити зв'язки між компонентами, відкриває можливості для створення цілісної класифікації [14].

Вважаємо, що моделювання як метод наукового пізнання допомагає систематизувати знання про феномен формування моральної культури, а модель, охоплюючи усі дидактичні компоненти педагогічної системи, дає теоретичне уявлення про формування моральної культури майбутніх бакалаврів цивільного захисту та одночасно є засобом її формування. Підтвердженням цього є визначення поняття «модель» у літературі.

Аналіз джерел свідчить про досить різнопланове тлумачення моделі – «взірець», «схема», «знакова система», «аналог», «подоба».

Ю. Шапран вважає, що модель варто розглядати як ілюстрацію методики, спрямованої на досягнення мети і можна сприймати у двох значеннях: у широкому – коли йдеться про певне спрощення дійсності, її ідеалізацію – та у вузькому – коли хочуть зобразити досліджуване явище за допомогою іншого, більш вивченого, яке легше зрозуміти [304].

«Енциклопедія освіти» тлумачить термін модель (фр. *modele* – зразок) як уявну, або матеріально-реалізовану систему, що відображає або відтворює об'єкт дослідження і здатна змінювати його так, що її вивчення дає нову інформацію стосовно цього об'єкта [101, с. 516]. Цю думку розділяють П. Степанов [264, с. 89]., В. Штоф [309, с. 19] та інші.

У «Великому тлумачному словнику сучасної української мови» [41] модель означає «зразок, що повторює (імітує) будову та дію якого-небудь об'єкта і використовується для одержання нових знань про цей об'єкт».

Автори «Нового філософського словника» за ред. А. Грицанова вважають, що аналізоване поняття латинського походження (*modulus* – міра, зразок) та означає «об'єкт-замінник, який у визначених умовах може замінити об'єкт-оригінал, відтворюючи властивості, що цікавлять, і характеристики оригіналу» [193, с. 435]. Ю. Тарський також трактує цей термін як аналог певного фрагменту

соціальної дійсності, яким можна замінити певний об'єкт у процесі пізнання, дослідження [272, с. 22]. Натомість І. Мельничук [179, с. 271] впевнена у тому, що модель у процесі пізнання не просто може замінити об'єкт на певний час, а й сама стати об'єктом дослідження. Тобто ця думка не передбачає ніякої різниці між моделлю об'єкта та самим об'єктом, що на нашу думку, не є зовсім правильним.

С. Вітвицька пише, що модель завжди виступає як аналогія і є проміжною ланкою між висунутими теоретичними положеннями та їх перевіркою у реальному педагогічному процесі [48, с. 31]. Ми розділяємо цю думку, оскільки вважаємо, що будь-яка модель – це всього лиш набір елементів певної системи, які повинні бути перевірені на практиці. Саме тому В. Вихор наголошує на тому, що модель у педагогіці є створена система, яку відтворюють задля мети пізнання характеристик (компонентів, елементів, властивостей, відносин, параметрів) об'єкта, який досліджують [43]. Варто зазначити, що модель ми не пов'язуємо з прямим результатом експерименту, а вважаємо її результатом абстрактного узагальнення практичного досвіду, оскільки потрібно враховувати інформацію про процеси, що відбуваються у так званих «живих системах», а це є надважливо для досліджень саме педагогічних процесів. Таку ж думку висвітлюють у своїх працях К. Гнезділова, С.Касярум, В. Краєвський, В. Полонський.

У контексті нашого дослідження поняття *модель* трактуємо як схематичну структуру елементів формування моральної культури майбутніх бакалаврів цивільного захисту в процесі вивчення української мови та опис наявних зв'язків між ними. Вважаємо, що моделювання повинно забезпечити отримання результату у вигляді максимального рівня сформованості усіх показників моральної культури. Головною перевагою методу моделювання є можливість охопити систему цілісно. Адже, як зауважує О. Столяренко, «у процесі моделювання відбувається уявне розкладання реальної системи – оригіналу на елементи, які тим чи іншим чином *пов'язані між собою*» [266, с. 9–10].

Отже, *метод моделювання в педагогіці допомагає виконати такі завдання: покращити планування навчально-виховного процесу, прогнозувати розвиток*

педагогічного процесу, оптимізувати структуру навчального матеріалу, розвивати системне бачення розв'язання проблем, управляти діяльністю студентів та навчально-виховним процесом загалом, забезпечити ефективне використання нових методик та технологій тощо.

Розробка моделі формування моральної культури майбутніх бакалаврів цивільного захисту в процесі вивчення української мови повинна відповідати таким *вимогам*:

- розуміння необхідності вдосконалення системи заходів для формування моральної культури на основі врахування основних властивостей та підходів організації вищої військової освіти;

- вибір адекватної стратегії й тактики реалізації організаційно педагогічних умов;

- умінні навчитися управляти процесом формування моральної культури майбутніх фахівців цивільного захисту в процесі вивчення української мови;

- виконання комплексу практичних заходів для внесення коректив у процес формування у курсантів моральної культури;

- прогнозування наслідків реалізації заданих способів і форм впливу на курсантів.

Вважаємо, що під час моделювання потрібно врахувати принципи створення цього методу. «Словник української мови» подає таке визначення принципу – «особливість, покладена в основу створення або здійснення чого-небудь, спосіб створення або здійснення чогось» [254, с. 693]. До основних принципів моделювання відносимо: наочність – виразність моделі (конструктивна, образотворча, знакова, символічна), визначеність – чітке виділення певних сторін визначення, об'єктивність – незалежність проведення досліджень від особистих переконань дослідника (за С. Архангельським) [11].

Отже, аналіз літератури засвідчив, що для того, щоб цілісно розглянути процес формування особистості, потрібно створити структурно-функціональну модель формування моральної культури у майбутніх бакалаврів цивільного

захисту в процесі вивчення української мови, яка включатиме окремі блоки. Кожна складова (блок) матиме взаємопов'язані елементи, обумовлюватиме цілі, методи та засоби і виконуватиме конкретні функції.

Виділяють такі блоки моделі: цільовий, індивідуально-професійний, змістово-організаційний та оцінно-результативний блоки. (П. Дармограй), теоретичний, формувальний, оцінно-результативний (З. Онишків), теоретичний, змістовий, процесуальний, оцінювальний (О. Сорока), проблемно-цільовий, змістовий, організаційний, діагностично-результативний (О. Яценко), мотиваційно-ціннісний, операційно-діяльнісний, оцінювально-результативний (Т. Гальчак), цільовий, змістовий, технологічна, результативна (А. Казьмерчук), цільовий, змістово-процесуальний та критеріально-рівневий (Л. Бурман, О. Швець) тощо.

У межах нашого дослідження ми виділяємо такі *складові моделі формування моральної культури майбутніх бакалаврів цивільного захисту* в процесі вивчення української мови: цільову, змістово-діялісну, критеріально-рівневу, оцінно-результативну.

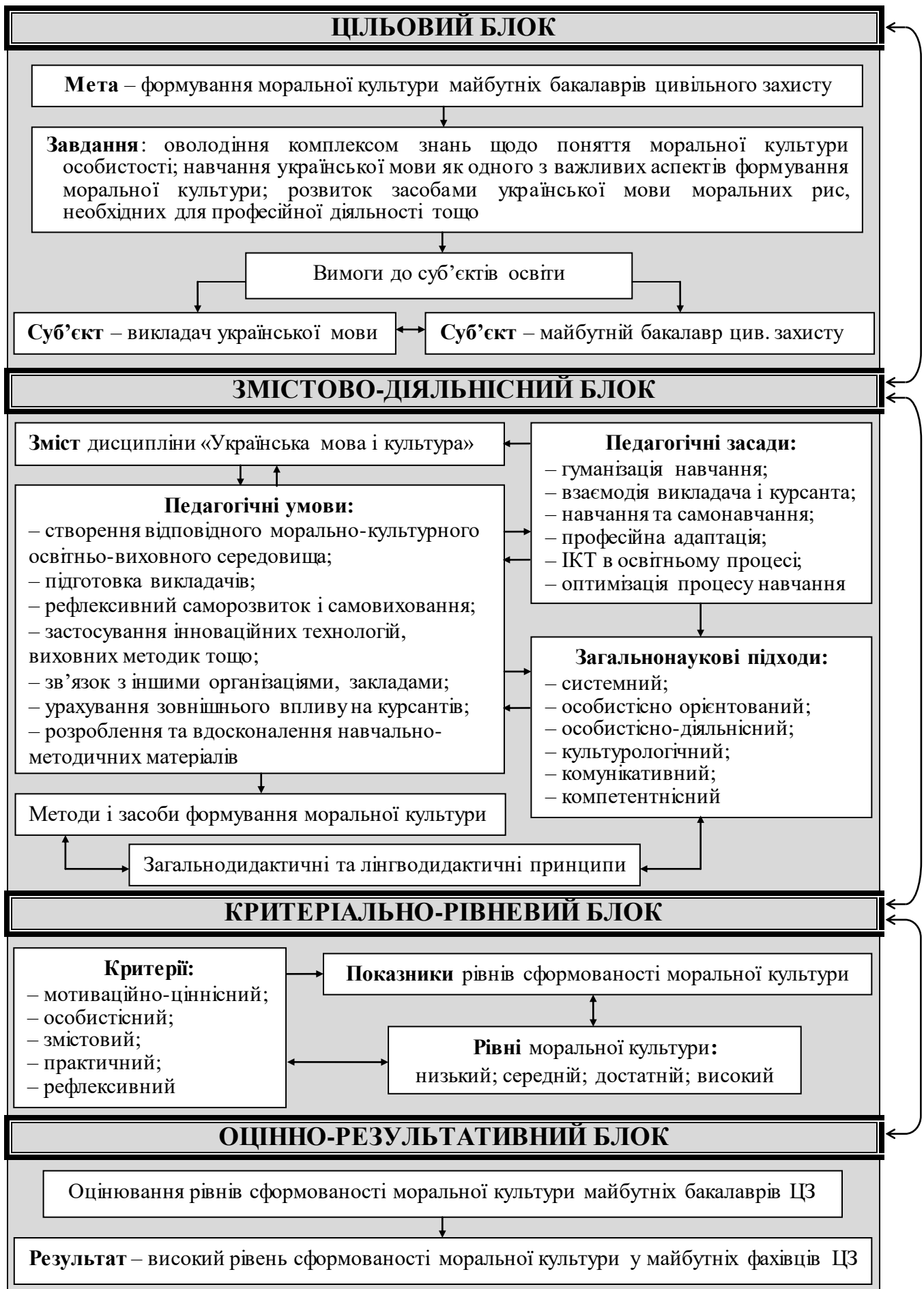
Цільовий блок визначає провідну мету, що повинна реалізувати потребу суспільства у високоморальних фахівцях цивільного захисту, яка конкретизується рядом завдань (оволодіння комплексом знань щодо поняття культурної особистості; навчання української мови як одного з важливих аспектів спеціаліста служби цивільного захисту; розвиток позитивних особистісних рис, необхідних для реалізації професійної діяльності; формування мовної компетентності та інші).

Змістово-діялісний блок моделі формування моральної культури майбутніх бакалаврів цивільного захисту побудований відповідно до педагогічних засад і умов навчально-виховного процесу, змісту навчальної дисципліни, включає відповідні загальнодидактичні й лінгводидактичні принципи, загальнонаукові підходи, методи та засоби.

Критеріально-рівневий блок охоплює діагностичну систему, зокрема значення критеріїв, характеристику показників та рівнів сформованості моральної культури.

Оцінно-результативний блок включає оцінку та самооцінку моральної діяльності; способи вимірювання рівня сформованості моральної культури; уміння свідомо та самостійно контролювати результати своїх вчинків та діяльності; визначення впливу знань з української мови на розвиток моральних рис; самовдосконалення, саморегуляцію.

Суб'єктами процесу формування моральної культури майбутніх бакалаврів цивільного захисту в процесі вивчення української мови є викладачі, які спеціалізуються на дисципліні «українська мова і культура», та майбутні бакалаври цивільного захисту.

Таблиця 1. Структурно-функціональна модель формування моральної культури у майбутніх бакалаврів цивільного захисту в процесі вивчення української мови

Варто зазначити, що концепцію дослідження цілісної системи формування моральної культури у майбутніх бакалаврах цивільного захисту в системі вищої освіти складають *загальнонаукові підходи*, характерними рисами яких є поєднання у змісті окремих властивостей, ознак, понять багатьох наук і філософських категорій. На основі загальнонаукових понять та концепцій формують відповідні методики навчання, які забезпечують зв'язок і оптимальну взаємодію філософії зі спеціально-науковим знанням та методами.

Для системи формування професійно-мовленнєвої культури Г. Кондрацька пропонує такі загальнопедагогічні підходи: системний, особистісний, діяльнісний, індивідуальний, культурологічний, аксіологічний, інформаційно-технологічний, методологічний, комунікативний, компетентнісний, функціональний [140, с. 193], Н. Волкова [53] та Л. Савенко [229, с. 16] в контексті дослідження професійної підготовки майбутніх учителів до професійно-педагогічної комунікації виділяють особистісно-діяльнісний, системний та ціннісно-діяльнісний підходи. І. Цар пропонує особистісно орієнтований, діяльнісний, системний, компетентнісний підходи [297, с. 13]. В. Гриньова в межах дослідження педагогічної культури вчителя виділяє культурологічний, компетентнісно-комунікативний, функціональний, функціонально-комунікативний, системний підхід, особистісно-діяльнісний підходи [76]. А. Казьмерчук пропонує системний, діяльнісний, особистісно орієнтований, культурологічний, професіографічний, синергетичний, технологічний підходи [117].

У контексті дослідження проблеми формування моральної культури у майбутніх бакалаврів цивільного захисту ми виокремили такі підходи: системний, особистісно орієнтований, особистісно-діяльнісний, культурологічний, комунікативний, компетентнісний.

Сучасний педагог повинен володіти й оперувати інформацією про методи і засоби, що сприяють розширенню та поглибленню знань, активізації освітнього процесу. Щоб вирішити ці та інші завдання варто звернутися до *системного підходу*, відповідно до якого система формування моральної

культури майбутніх бакалаврів цивільного захисту є комплексом елементів, що перебувають у взаємодії. Н. Волкова, В. Гриньова, А. Конох, Л. Савенкова, І. Цар та інші вважають, що системний підхід зорієнтований на розкриття цілісності педагогічних об'єктів, виявлення в них різноманітних типів зв'язку. До цих компонентів, які складають систему, Н. Кузьміна відносить: цілі навчання й виховання; суб'єктів навчання та їхні особистісні властивості; викладачів, технічні засоби навчання, що автоматизують педагогічну діяльність; зміст навчання і виховання; організаційні форми педагогічної діяльності; дидактичні способи реалізації цілей педагогічного процесу [150]. І. Войціх виділяє такі елементи: цілі навчання й виховання, суб'єкти навчання, педагогічний склад, зміст і засоби навчання, організаційні форми та засоби діагностики і результат [51, с. 124]. Зв'язки між названими елементами утворюють структуру системи. Від характеру цих загальносистемних закономірностей залежить ефективність системного підходу, який дає можливість розвивати і конкретизувати такі категорії діалектики, як зв'язок, відношення, зміст і форма, частина і ціле та інші [117].

С. Сисоєва наукову цінність системного підходу вбачає у відображенні світоглядного рівня дослідження, який є універсальним методом пізнання і збагачення, технологією дослідження, що протистоїть суб'єктивізму, створює умови для послідовності та стабільності наукових пошуків [241].

Важливим вважаємо те, що цей підхід дає педагогу можливість свої дисципліни подавати у зв'язку з іншими спорідненими предметами, а також чітко окреслювати провідні напрями викладання та структурувати етапи в навчально-виховному процесі.

Таким чином, системний підхід в організації навчального та виховного процесу з метою формування моральної культури майбутніх бакалаврів цивільного захисту повинен включати такі елементи (за основу взяли класифікацію Ю. Шабанової):

– аналіз вихідних умов (мети навчання та виховання, складу студентських груп, місця навчання, змісту програми курсу та інші);

– розробку системи навчальних матеріалів та технологію їх використання з наступною перевіркою і внесенням необхідних коректив з метою ефективності формування моральної культури;

– заключну перевірку й оцінку застосованої системи, визначення рівня сформованості моральної культури внаслідок використання системного підходу.

Сьогодні в Україні відбувається перехід від авторитарної до особистісно-орієнтованої освіти, що є важливим для процесу формування моральної особистості. За *особистісно орієнтованим* підходом особистість – головна фігура освітнього процесу. Цей підхід, на думку А. Мудрика, передбачає ставлення до людини як до цінності [188].

Особистісно орієнтований підхід у процесі навчання у ЗВО передбачає підготовку студентів на основі їх особистісного розвитку. Його виділяють О. Балл, І. Бех, Л. Виготський, І. Волков, Г. Кондрацька, Н. Котух, А. Петровський, Л. Сущенко, О. Тихомирова, А. Фурман, О. Цимбалюк, С. Якиманська, Б. Яковлев та інші.

В «Українському педагогічному словнику» особистісний підхід трактують як послідовне ставлення педагога до вихованця як до особистості, самосвідомого відповідального суб'єкта власного розвитку і як до суб'єкта виховної взаємодії. Це базова ціннісна орієнтація педагога, яка визначає його позицію у взаємодії з кожною особою та колективом [70, с. 143]. Серед головних ознак особистісного підходу А. Казьмерчук виділяє автономність, самостійність, відповідальність, рефлексію, мотиви освіти, що спонукає до саморозвитку і самореалізації усіх суб'єктів навчання у формуванні професійної культури особистості, що можливе за умови включення у виховний процес вищого навчального закладу суб'єктивного досвіду, формуванням умінь та навичок [117, с. 52].

І. Якиманська вважає, що будь-яке навчання та виховання є умовою для розвитку особистості й, отже, воно є розвивальним, індивідуально орієнтованим. На думку дослідниці, освітній процес повинен забезпечувати побудову, реалізацію, рефлексію, оцінку вчення як суб'єктної діяльності [313, с. 19].

Метою особистісно орієнтованого підходу за О. Сергійчук та А. Сембрат є реалізація різних інноваційних технологій, які припускають самостійну освітню діяльність студентів, а також організацію й оцінку навчання студентами; застосування отриманих ними різномірівневих завдань із можливістю вибору в процесі навчання, з погляду творчого підходу із застосуванням особистісно-значимих способів їх виконання [240, с. 40].

Б. Яковлев, Л. Дюрдіца, Н. Дюрдіца вважають, що виховання готовності студента до саморозвитку та самореалізації у професійній діяльності (що є надважливим для формування моральної культури) можливе тільки внаслідок суб'єкт-суб'єктних відносин викладачів і студентів, де домінує особистісно-орієнтований підхід.

З огляду на необхідність застосування особистісно орієнтованого підходу в процесі формування моральної культури ми сформулювали такі його завдання:

- врахування рівня розумового розвитку студентів, пізнавальних здібностей, інтересів, характеристик, практичної самостійності з метою їх залучення у зміст освіти та навчально-виховний процес;
- формування мотивації вихованців до пізнавальної діяльності, потреб у самопізнанні, самореалізації та самовдосконаленні в межах моральних цінностей особистості та культури цілої нації;
- забезпечення вихованців знаннями, способами адаптації, саморегуляції, самореалізації, самовиховання необхідними для становлення особистості та фахівця.
- коригування змісту і форми навчання, допомога студентам без суттєвого зниження складності змісту навчального матеріалу.

Деякі науковці виділяють *індивідуальний підхід*, що так само спрямований на пошук можливостей гармонійного поєднання індивідуальних і колективних форм навчання, їх взаємного доповнення. На думку В. Чайки, сучасна дидактика індивідуальний підхід пов'язує з особистісно індивідуальною орієнтацією навчання, визначенням індивідуальної освітньої

траєкторії, вибором рівня і методів оволодіння змістом навчальних програм [299, с. 92–97]. Індивідуальний підхід, на думку О. Романишиної, формує професійно-мовленнєву культуру в умовах освітнього процесу ЗВО. Цей підхід підвищить інтерес викладача до формування моральної культури у студентів на основі індивідуалізації навчання із застосуванням інтерактивних методів навчання у розвитку самомотивації, емпатії і рефлексії [225, с. 12–15].

Зважаючи на те, що наша тема спрямована на дослідження формування моральної культури саме в процесі вивчення української мови, то принципово важливою є думка А. Алексюк, який вважає, що використання індивідуально особистісного підходу в процесі вивчення української мови дозволить розв'язати такі завдання: усвідомлення педагогом значущості слова і його впливу на студента; збагачення словникового запасу викладача і студента; знання термінологічної бази, мовотвірних засобів; удосконалення техніки мовлення; вибір методики й активність застосування мовленнєвого інструментарію у педагогічній діяльності [4, с. 19].

Отже, особистісно орієнтований (індивідуальний) підхід передбачає в першу чергу знання і врахування індивідуальних, специфічних умов, які вплинули б на формування тієї чи іншої риси особистості. Ігнорування індивідуальних особливостей студентів і невміння викладача індивідуалізувати навчання значно знижують продуктивність навчально-виховного процесу.

Важливим в межах нашого дослідження є використання *особистісно-діяльнісного* підходу в процесі вивчення української мови з метою формування моральної культури майбутніх бакалаврів цивільного захисту.

Мета заняття при реалізації особистісно-діяльнісного підходу формується з позиції кожного студента (особистісний підхід) і діяльності викладача й студента (діяльнісний підхід). Діяльність педагога спрямована на організацію навчально-виховного процесу, а студентів – засвоєння досвіду та навчального матеріалу.

Варто підкреслити, що обидва компоненти аналізованого підходу нерозривно зв'язані, оскільки особистість виступає суб'єктом діяльності.

Г. Кондрацька цей підхід розуміє як здатність людини мовними засобами розв'язувати комунікативні завдання у різних сферах і ситуаціях спілкування [140, с. 193].

Також важливим у формуванні моральної культури фахівця цивільного захисту в процесі вивчення української мови є *ціннісно-діяльнісний* підхід, який розкриває зміст культури мовлення як цінності, що формується в професійній діяльності (І. Цар, Ю. Драгнєв, Л. Савенкова та інші).

Правильною вважаємо поширену серед сучасних науковців думку, згідно з якою мета діяльнісного підходу полягає в тому, що він передбачає активну позицію студента, його результативну самостійну роботу, прагнення до розвитку, творчості, залучення до різних видів навчально-виховної діяльності. В. Лозова визначає, що діяльнісний підхід спрямований на організацію суб'єкта, в якій він би був активний у пізнанні, праці, спілкуванні, своємуособистісному розвитку [163, с. 69].

Безсумнівно, діяльнісний підхід потребує спеціальних заходів, спрямованих на організацію діяльності студентів, переведення їх в позицію суб'єктів пізнання, діяльності та комунікації.

Як стверджує З. Слєпкань, етапи засвоєння знань розглядають разом з етапами засвоєння діяльності. Знання є складовими у структурі дій, кількість яких визначається адекватністю їх діяльності [249].

З позицій діяльнісного підходу у структурі та змісті моральної культури можна виділити основні складові: культура моральної свідомості (етичне мислення, моральні почуття), культура моральної діяльності й культура моральних відносин, культура взаємин і культура саморегуляції; базова культура особистості; культура інтелектуальної діяльності й культура предметної діяльності; культура діяльності; культура поведінки і культура спілкування; культура соціальної взаємодії та інші.

Обґрунтування засад *культурологічного підходу* в освіті представлені в роботах В. Андрєєва, Ю. Афанасьєвої, Є. Бистрицького, Г. Васяновича,

С. Вітвицької, Г. Ващенко, В. Гриньова, Б. Єрасової, І. Зязюна, Л. Кондрацької, Н. Крилова, О. Рудницької, О. Сухомлинської та інші.

С. Гессен на початку минулого століття переконливо доводив, що про освіту можна говорити там, де є культура. На його думку, освіта є не що інше, як культура індивіда. І якщо стосовно народу культура є сукупністю невичерпних цілей, завдань його буття, то стосовно індивіда освіта є невичерпним завданням оволодіння культурним способом життя [65].

Суть культурологічного підходу в освіті, за Г. Васяновичем, полягає у вихованні особистості, культури і моральності, спрямованої на збереження і відтворення світових і вітчизняних культурних цінностей [37, с. 306].

В. Гриньова культурологічний підхід характеризує як той, що передбачає створення умов для самовизначення, самореалізації особистості студента в культурі. Він дає змогу розглядати педагогічну культуру в загальнокультурному контексті як інтеграцію особистості вчителя з духовною і професійною культурою, як складне інтегроване поняття, наскрізну характеристику моральної, естетичної, розумової, правової, емоційної культури, будучи їх складовою і одночасно включаючи їх у себе [75].

Культурологічний підхід допомагає розглядати проблеми формування моральної культури майбутніх бакалаврів цивільного захисту з позицій головних завдань гуманізації педагогічного процесу, передбачає виявлення такого варіативного елемента структур наукового знання, як соціально-культурні цінності. Тобто, за цим підходом особистість здатна реалізувати культурно-етичні ідеї у ЗВО.

Основними умовами культурологічного підходу в межах нашого дослідження є такі: нерозривність загальнокультурної і професійної підготовки фахівців, якісне оновлення змісту освіти на основі принципів гуманізації, безперервність самоосвіти, самовиховання, саморозвитку, свідоме підкорення діяльності ціннісним соціокультурним пріоритетам та інші. Оскільки педагог постійно мусить здійснювати моральний, етичний, світоглядний вибір, оцінювати і регулювати педагогічні обставини і ситуації, ставити мету і завдання, шукати

засоби їх досягнення, приймати рішення та реалізовувати їх, то методологічно важливим є положення про органічний зв'язок культури з педагогічною діяльністю [117, с. 54].

Отже, культурологічний підхід є одним із основних щодо формування моральної культури майбутнього фахівця цивільного захисту в процесі вивчення української мови, бо становлення фахівця як висококультурного, освіченого є важливим напрямом його особистої та професійної підготовки. Цей підхід передбачає цілеспрямований, побудований на науково-педагогічних засадах, процес прилучення особистості до культури.

Однією з надважливих вимог підготовки висококваліфікованого фахівця є рівень сформованості моральної культури, необхідним складником якого є культурна комунікація у сферах професійного та ситуативного спілкування. У цьому допоможе *комунікативний підхід*, який спрямований на засвоєння мовних засобів і розвиток умінь в усіх видах мовленнєвої діяльності.

У межах цього підходу виділяють *комунікативно-орієнтований* і *комунікативно-діяльнісний*. Перший вид – оволодіння мовними засобами спілкування, другий – формування в практичній діяльності комунікативних здібностей студентів.

На думку Т. Груби, Г. Лещенко, комунікативно-діяльнісний підхід забезпечує усвідомлення її комунікативної функції, а тому більшість мовних і мовленнєвих вправ за ним має виконуватись на основі самої комунікації, спілкування. Сюди належить і створення мовленнєвих ситуацій, і розвиток мотивації висловлювань, і вироблення вмінь накопичувати та систематизувати для цього мовний матеріал, і робота щодо вдосконалення власних висловлювань [78].

Метою *компетентнісного підходу* є формування в майбутніх бакалаврів цивільного захисту здатності до ефективної діяльності, заснованої на загальнолюдських морально-етичних нормах.

З. Зеер визначає компетентність як інтегровану характеристику рис особистості та результат підготовки випускника вищого навчального закладу для діяльності в певних галузях [107].

С. Вітвицька розглядає компетентнісний підхід через сукупність знань, умінь навичок, способів діяльності відносно певних процесів і явищ, необхідних, щоб якісно та продуктивно діяти відносно них [49].

Найважливішим чинником визнання компетентнісного підходу в процесі формування моральної культури на заняттях з української мови є перенесення акцентів від знань предмету до розвитку особистості як моральної.

Варто зазначити, що в основі моделі формування моральної культури майбутніх бакалаврів цивільного захисту є комплекс *дидактичних принципів*.

Принцип – особливість, покладена в основу створення або здійснення чого-небудь, спосіб створення або здійснення чогось [254, с. 693].

У дидактиці трапляються такі терміни, як «принципи навчання», «дидактичні принципи» та «принципи дидактики». У межах нашого дослідження ці поняття ми ототожнюємо і визначаємо їх завдання як основні вимоги до процесу навчання та його організації.

Дидактичні принципи – вихідні положення, які визначають цілі та завдання навчання і, у свою чергу, форми і методи навчання [154].

Принципи навчання – найзагальніші керівні положення, в яких містяться вимоги до змісту, організації та методики навчання студентів [138, с. 101].

Отже, теорія вищої освіти і навчання ґрунтується на дидактичних принципах, які визначають зміст, форми і методи побудови навчального процесу у вищій школі. За допомогою їх можна розробити методику оволодіння предметом.

Автори «Словника-довідника з української лінгводидактики» виділяють загальнодидактичні та лінгводидактичні принципи [258, с. 105].

Спершу розглянемо загальнодидактичні принципи. Так, С. Максимюк подає таку класифікацію принципів: свідомості, наочності, послідовності і систематичності, міцності, доступності викладання, науковості, зв'язку навчання

з життям [169, с. 110]. М. Козяр та М. Коваль пропонують виокремлювати принципи наочності, свідомості й активності учнів, принцип вправи, послідовності й систематичності [138, с. 100]. Відомий автор багатьох підручників із педагогіки М. Фіцула виділяє принцип науковості, систематичності й послідовності, доступності навчання, зв'язку навчання з життям, свідомості й активності учнів у навчанні, наочності в навчанні, міцності засвоєння знань, умінь і навичок, емоційності навчання [285]. Такі ж загальнодидактичні принципи пропонують І. Малафійк [170], С. Гончаренко [70, с. 89], Г. Кушнір [156, с. 161] та інші.

Окрім названих, А. Кух виділяє принципи доповнюваності та профільного підходу [155, с. 271], О Дубініна – навчання на рівні сучасних транспортних і технічних засобів на основі передових методів праці; етапність навчання; оперативність знань [99, с. 73–81], Е. Анафієва – виховувального та розвивального навчання, колективності [6, с. 53–55].

Аналіз літератури підтверджує, що немає єдиного найменування дидактичних принципів та їх кількості, адже наука постійно проникає у більш складні зв'язки між елементами процесу навчання.

Окрім загальнодидактичних принципів, виділяють лінгводидактичні принципи. Е. Анафієва виокремлює такі принципи: уваги до матерії мови; розуміння мовних явищ; оцінки виразності мовлення; розвитку чуття мови, комунікативності, взаємопов'язаного навчання видів мовленнєвої діяльності та інші [6, с. 53–55].

Принцип розуміння мовних значень, оцінки виразності мови, уваги до матерії мови, розвитку мовного чуття, випереджувального розвитку усного мовлення перед писемним, прискорення темпів збагачення мови, комунікативної спрямованості навчання виділяє І. Марченко [174].

Розкриємо зміст загальнодидактичних і лінгводидактичних принципів відповідно до проблеми нашого дослідження формування моральної культури та прослідкуємо, як вони реалізуються у процесі навчання української мови майбутніх бакалаврів цивільного захисту.

Загальнодидактичні принципи навчання української мови з метою формування моральної культури:

1. Принцип гуманізації – навчально-виховний процес спрямований на розвиток мовної особистості кожного студента як високоморального кваліфікованого фахівця, гуманіста, представника інтелектуальної еліти країни; в основу педагогічних технологій покладено увагу до людини – найвищої цінності сучасного суспільства.

2. Принцип гуманітаризації – на заняттях з української мови в майбутніх бакалаврів цивільного захисту викладач, використовуючи ефективні педагогічні методи, формує морально-ціннісні орієнтири студентів, здатність до культурного саморозвитку, самоусвідомлення.

3. Принцип науковості – відображення у змісті навчальної дисципліни сучасних лінгвістичних та лінгводидактичних поглядів на проблеми української мови і культури мовлення, шляхи впливу знань з української мови на рівень розвитку особистісної та професійної культури.

4. Принцип доступності та індивідуалізації навчання – оптимальний добір форм і методів, що забезпечують зрозумілість викладу навчального мовного матеріалу з урахуванням спеціальності «Цивільний захист», вікових та індивідуальних можливостей студентів. Під час самостійного опрацювання рекомендованої наукової літератури, у студентів не повинні виникати труднощі.

5. Принцип безперервності – раціональне поєднання форм аудиторної і позааудиторної, групової та індивідуально-самостійної роботи студентів, що стимулюватиме майбутніх бакалаврів цивільного захисту до постійного підвищення рівня комунікативної компетенції та моральної культури.

6. Принцип активізації міжпредметних зв'язків – актуалізація знань про мову як універсальну багатофункціональну систему, яку здобувають студенти в процесі вивчення інших навчальних дисциплін.

7. Принцип наступності – навчання студентів української мови з опорою на знання та навички, які студенти отримали в загальноосвітніх школах або інших навчальних закладах.

8. Принцип практичної спрямованості та перспективності – система знань з української мови, відповідних умінь і навичок їх практичного застосування спрямована на подальшу професійну комунікативну діяльність майбутнього бакалавра цивільного захисту, а також на подальше мовне самонавчання й самовдосконалення.

9. Принцип наочності – використання сучасних аудіовізуальних засобів навчання української мови, що оптимізують процес формування комунікативної професійної компетенції та моральної культури фахівців цивільного захисту.

10. Принцип єдності навчальної та науково-дослідної діяльності студентів – створення навчально-науково-інноваційного простору, що забезпечує мовну підготовку, сприяє формуванню моральної, естетичної культури, креативної мовної особистості.

Лінгводидактичні принципи навчання української мови майбутніх бакалаврів цивільного захисту з метою формування моральної культури:

1. Принцип вивчення української мови як динамічної системи – вивчаючи мовні норми, студенти повинні бачити їх зміни як прояви життя мови у просторі і часі, їх вплив на розвиток особистості; мати уявлення про значення української мови у сучасному білінгвальному та полілінгвальному просторі.

2. Принцип навчання української мови на основі психологічних та етичних знань. Поєднання в межах педагогічних технологій комунікативної, морально-етичної та пізнавальної діяльності студентів.

3. Принцип зв'язку української мови з риторикою як пранаукою, що закладає основи майстерності володіння переконувальною комунікацією.

4. Принцип цілеспрямованого систематичного поповнення активного україномовного словника майбутніх бакалаврів цивільного захисту професійними термінами, які розширяють знання студентів з проблем професійної комунікації.

5. Принцип діяльнісно-комунікативної, професійної спрямованості навчання української мови – студенти застосовують мовні норми літературної мови не тільки на основі виконання вправ, а й створення зв'язних усних і писемних текстів професійного спрямування; креативних мовних проєктів;

перевірка і самоперевірка рівня мовних знань, умінь і навичок відбувається у процесі реальної комунікативної взаємодії студентів.

6. Стилiстично-функціональний принцип вивчення мовних явищ – взаємопов'язані структурні елементи мовної системи студенти розглядають у різностильових текстах.

7. Принцип диференційованого навчання української мови – поділ матеріалу на обов'язковий та додатковий, оптимальний добір різноманітних форм, методів і прийомів групової та індивідуально-самостійної роботи студентів.

Основними шляхами її досягнення, на думку І. Чистовської, повинно бути впровадження сучасних технологій та наукових досягнень у навчально-виховний процес, усунення уніфікації освіти й авторитарної педагогіки, підготовка нової генерації педагогічних кадрів, створення експериментальних осередків для відпрацювання педагогічних інновацій та освітніх модулів, подолання відчуження між педагогом та студентом, педагогічний оптимізм, педагогічна етика [302, с. 191–195]. Окрім цього, В. Сластьонін зауважує, що у процесі впровадження таких інноваційних технологій у навчально-виховний процес ЗВО важливе значення варто надавати почуттям, думкам, ціннісним орієнтирам, які набуває майбутній фахівець. Це свідчить про те, що студент починає самостійно діяти не тільки як фахівець конкретної справи, а й як морально зріла особистість, яка вміє орієнтуватися у ціннісному просторі. Такий результат вимагає від педагога свідомого гуманістично-орієнтованого спілкування зі студентами, починаючи від «розвитку емоційно – ціннісних рис до зменшення навчальних перевантажень, від покращення здібностей сприйняття усіх реалій світу до виклику внутрішньої необхідності в самоактуалізації, самовдосконаленні й творчому індивідуальному розвитку кожного» [248, с. 422].

Такі роздуми наштовхнули нас на аналіз *педагогічних засад* формування моральної культури в процесі вивчення української мови. Розглянемо деякі з них.

1. Гуманізація навчання.

Сьогодні актуальною проблемою залишається гуманізація освіти, оскільки розвиток технічного прогресу призвів до домінування в суспільстві раціонального, технічного мислення. Варто прислухатися до думки М. Романенко, що «освітні заклади навчають учнів, студентів, спеціалістів, професіоналів, але не особистостей» [224, с. 7]. Однією з дисциплін у ЗВО, яка найбільше сприяє розв'язанню цієї проблеми, є українська мова.

2. Педагогічна взаємодія викладача української мови і курсантів, яка відбувається на основі взаємоповаги і взаєморозуміння та потребі у спільній діяльності.

Система взаємного впливу суб'єктів, залучених до спільної цілеспрямованої діяльності на базі професійної освіти, почали активно досліджувати з другої половини ХХ століття. Педагогічну взаємодію розуміли як педагогічне спілкування, істотну характеристику педагогічного процесу, прояв педагогічної творчості, сукупність педагогічних, організацію навчального співробітництва у колективних, кооперативних, групових формах роботи тощо.

А. Кірсанова та В. Співакова основні помилки викладачів вищої школи, що негативно впливають на розвиток самостійного мислення та творчої діяльності студентів, вбачають у невмінні педагогів організувати продуктивне спілкування зі студентами, неумінні та небажанні вивчати індивідуальність студента, у використанні стереотипних оцінок його особистості та одноманітних шляхів взаємодії, занадто великої кількості дисциплінарних та негативно емоційно забарвлених впливів, невмінні орієнтуватися у нестандартних умовах спілкування, відсутності прагнення до творчого спілкування тощо [135, с. 3].

Процес формування моральної культури вимагає від викладача української мови сформованості високого рівня моральної культури, оскільки надважливим у цьому процесі є роль вихователя, його авторитет та особистий приклад.

3. Усвідомлення та навчання того, що дійсно необхідне для професії рятувальника. Навчання української мови без примушування, яке спрямоване на формування моральної культури, повинне підтримуватися професійною

зацікавленості майбутніх фахівців цивільного захисту, бажання отримувати знання, необхідні для морального розвитку та майбутньої професійної діяльності.

5. Єдність навчання та самонавчання – спираючись на знання та досвід, що є у курсантів, а також активізація їх до самостійного вивчення необхідного матеріалу, участі у навчально-виховних та мистецьких заходах з метою формування моральної культури.

6. Врахування та прискорення переходу адаптивного періоду студентів у ЗВО.

Адаптація – ще одна важлива педагогічна засада формування моральної культури. У педагогіці цей процес визначає здатність особистості змінювати свою поведінку, ставлення до чогось у залежності від зміни умов життєдіяльності. Як показують результати нашого анкетування (див. розділ 2.1) курсанти 1 курсу під час адаптивного періоду потребують посиленої уваги та допомоги від викладацького та офіцерського складу, оскільки у їхньому житті відбулися зміни: новий колектив зі зміною соціальної ролі; збільшення фізичних і моральних навантажень; зміна ритму життя, звичок, деяких цінностей; посиленням відповідальності за свої дії та інші. Викладач ефективніше буде проводити низку заходів з метою формування моральної культури, якщо курсант досягне повної адаптації у ЗВО.

7. Впровадження інформаційно-комунікаційних технологій у навчально-виховний процес.

Використання новітніх засобів, насамперед інформаційно-комунікаційних, допомагає у підготовці студентів до повноцінної навчально-вихованого процесу в умовах інформаційного суспільства.

Духовно-моральне значення використання ІКТ вирішує такі завдання: залучення вихованців до духовно-моральних цінностей; пробудження і розвиток моральних почуттів (сорому, душевності, толерантності); становлення і розвиток моральної волі (здатності служіння добру і протистояння злу, готовності до подолання життєвих та професійних випробувань, прагнення до

самовдосконалення); спонукання до моральної поведінки (послух, співпереживання, служіння родині і Батьківщині)

Г. Васянович вважає, що важливим у процесі використання інформаційно-комунікаційних технологій є процес збудження здорової, духовно-моральної зацікавленості [38, с. 76–80].

8. Оптимізація процесу навчання – вибір найкращих його варіантів для конкретних умов з метою отримання найкращих результатів без перевантаження викладачів та курсантів.

На оптимізацію навчального процесу, за словами В. Лозниці, впливають комфортне фізіологічне існування (житло, їжа, одяг), сприятливі умови навчання (приміщення, апаратура, підручники), доброзичливий морально-психологічний клімат (студент – студент, студент – викладач), естетика навколишнього простору (дизайн, духовні інтереси), психолого-педагогічні вектори навчання (форми, методи, складність, посильність), свідоме й підсвідоме розуміння життєвої перспективи від навчання [162, с. 223]. Тому вихователям варто поцікуватися про ці умови, оскільки курсанти проживають у казармах, харчуються за державні кошти, одягають відповідну, визначену Кодексом ЦЗ, форму тощо, що не є характерним для студентів, які навчаються разом у групах.

Вивчення понятійного апарату, теоретичних основ формування моральної культури й особливостей професійної діяльності фахівців служби ДСНС допомогло визначити *педагогічні умови* формування зазначеної властивості у майбутніх бакалаврів цивільного захисту.

В. Андреев педагогічні умови визначає як результат цілеспрямованого відбору, конструювання й застосування елементів змісту, методів (прийомів), а також організаційних форм навчання для досягнення необхідних цілей [7, с. 86]. Інші дослідники, зокрема О. Бражнич, педагогічні умови трактує як сукупність об'єктивних можливостей змісту, методів, організаційних форм і матеріальних можливостей здійснення педагогічного процесу, що забезпечує успішне досягнення поставленої мети [28]. Загалом можна стверджувати, що

педагогічними умовами є сукупність взаємозалежних обставин, які організував педагог з метою вирішення педагогічного завдання.

Педагогічні умови формування моральної культури майбутніх бакалаврів цивільного захисту в процесі вивчення української мови – це специфічна система, яка відповідає дидактичним принципам і включає комплекс засобів і методів, різноманітні психологічні й організаційно-методичні заходи, необхідні для формування в майбутніх бакалаврів цивільного захисту моральної культури.

О. Денищик виділяє такі організаційно-педагогічні умови формування моральної культури як складової професійної підготовки майбутніх юристів: організаційні умови, сучасні педагогічні технології, соціально-педагогічна складова, соціокультурне середовище, студентський колектив та органи самоврядування [93, с. 52–55].

В авторефераті Л. Бурдейна визначила педагогічні умови формування моральної культури студентів ЗВО, серед яких: застосування знаково-текстового навчання, упровадження діалогічного спілкування, залучення до пізнавальної, ціннісно-орієнтаційної і практичної діяльності [32, с. 5–7].

Ж. Давидова теоретично обґрунтовує педагогічні умови формування духовно-ціннісних орієнтацій студентської молоді, які охоплюють важливі для нашого дослідження аспекти: створення духовно-насиченого освітнього середовища через організацію активної взаємодії студентів з елементами духовної культури як системи цінностей; забезпечення поступового просування студентів з прямого управління на рівень самоуправління навчальною діяльністю, що є основою для подальшого духовного розвитку; актуалізація критичного мислення для усвідомленого становлення індивідуальної системи відповідно до її внутрішнього світу [90, с. 6–7].

Виділяють ще й інші педагогічні умови формування моральної культури, моральних цінностей, моральних орієнтирів. Наприклад, створення атмосфери духовності на моральній основі за допомогою організації відносин «викладач – студент», педагогічна підтримка студентів у визначенні моральних цінностей

професійної діяльності, рефлексивне самовиховання студентами професійно важливих моральних цінностей (В. Корнілова), дотримання загальноприйнятих моральних норм, розроблення й упровадження змістового й організаційного забезпечення процесу формування моральних цінностей для набуття умінь соціальної взаємодії (В. Короленко), гуманітарне середовище вишу, що забезпечує отримання студентами уявлення про людину у світі вищих, суспільно прийнятих цінностей, посилення морально-ціннісного потенціалу за рахунок наповнення навчальних предметів морально-ціннісним змістом, застосування особистісно-орієнтованих освітніх технологій, надання студентам свободи вибору в прийнятті самостійних рішень, спрямованість на підтримку індивідуального розвитку фахівця, самовиховання студентів шляхом формування самосвідомості (Н. Падеро), вироблення у викладачів готовності до формування моральних цінностей засобами інформаційно-комунікаційних технологій, розробка й застосування інноваційних виховних методик, анімаційних технологій, спрямованих на формування моральних цінностей, набуття студентами власного досвіду виховної діяльності (О. Постильна) та інші.

Л. Москальова психолого-педагогічні умови, що сприяють вихованню морально-етичної культури вчителів, поділяє на зовнішні та внутрішні. До зовнішніх відносить: вплив оточення в поза навчальний час, дозвіллова діяльність. До внутрішніх – спрямованість педагогічного процесу, використання сучасних виховних технологій, стиль взаємодії викладачів і студентів, характер навчально-виховного процесу, зв'язок з іншими структурами і закладами, формування моральної свідомості, вплив через моральні почуття на моральну діяльність тощо [187, с. 5].

Названі умови є ціннісно важливими для нашого дослідження, але оскільки вони спрямовані на формування особистостей іншого фаху і не враховують специфіки навчання майбутніх спеціалістів ДСНС, вважаємо за потрібне сформулювати педагогічні умови формування моральної культури майбутніх бакалаврів цивільного захисту в процесі вивчення української мови:

– створення у військовому закладі вищої освіти відповідного морально-культурного освітньо-виховного середовища. У цьому контексті варто згадати дослідження С. Крука «Формування моральної культури у курсантів-прикордонників» [148], де автор серед педагогічних умов виділяє створення такого середовища, де вирішальну роль у моральному вихованні курсантів відіграє особистість вихователя, його авторитет, особистий приклад; морально-психологічний клімат колективу, його традиції і спосіб життя;

– підготовка викладачів української мови до забезпечення формування моральної культури в майбутніх бакалаврів цивільного захисту. Важливо, щоб процес формування моральної культури був під постійним наглядом, оскільки планування цього процесу та його реалізація великою мірою залежить від керівника (у нашому випадку від викладача української мови), який повинен аналізувати результати та коригувати процес;

– рефлексивний саморозвиток та самовиховання майбутнього бакалавра цивільного захисту, що буде включати такі етапи: пізнання майбутнім фахівцем цивільного захисту самого себе, свої позитивні риси і недоліки; створення плану зі самовиховання та саморозвитку під час навчання української мови; робота над формуванням у собі позитивних моральних рис, переконань та усуненням негативних в процесі вивчення української мови; звітність та аналіз перед собою щодо процесу самовиховання та саморозвитку; самокоректування;

– застосування інноваційних технологій, виховних методик, спрямованих на формування моральної культури на заняттях з української мови;

– зв'язок з іншими структурами, організаціями, закладами з метою організації позааудиторних науково-виховних та культурно-мистецьких заходів, спрямованих на формування моральної культури в майбутніх бакалаврів цивільного захисту. Такі кроки підвищують особисту роль курсантів у процесі формування моральної культури, що допоможе розв'язати одну з основних проблем – формування моральної культури у майбутніх бакалаврів цивільного захисту не за примусом, а за внутрішніми переконаннями;

– врахування зовнішнього впливу на курсантів (оточення, дозвіллева діяльність, мова спілкування);

– розробка та поглиблення навчально-методичних матеріалів з української мови та інших предметів з урахуванням компоненту формування моральної культури.

Отже, метод моделювання допоміг нам створити структурно-функціональну модель формування моральної культури у майбутніх бакалаврів цивільного захисту в процесі вивчення української мови, яка складається з таких блоків, як цільовий, змістово-діяльнісний, критеріально-рівневий, організаційно-результативний. Кожен блок наповнений відповідними складовими, які виконують певні функції. Так, перший включає мету, завдання, вимоги до суб'єктів та об'єктів процесу формування моральної культури; другий зміст навчальної дисципліни, педагогічні засади (педагогічна взаємодія, впровадження ІКТ, адаптивні процеси, оптимізація та гуманізація навчального процесу та інші), педагогічні умови (створення у військовому закладі вищої освіти відповідного морально-культурного освітньо-виховного середовища; підготовка викладачів української мови до забезпечення формування моральної культури в майбутніх бакалаврів цивільного захисту; рефлексивний саморозвиток та самовиховання майбутнього бакалавра цивільного захисту; застосування інноваційних технологій, виховних методик, спрямованих на формування моральної культури на заняттях з української мови; зв'язок з іншими структурами, організаціями, закладами з метою організації позааудиторних науково-виховних та культурно-мистецьких заходів; врахування зовнішнього впливу на курсантів; розробка та поглиблення навчально-методичних матеріалів з української мови та інших предметів з урахуванням компоненту формування моральної культури), загальнодидактичні (гуманізації, гуманітаризації, науковості, доступності та індивідуалізації навчання, безперервності, активізації міжпредметних зв'язків та інші) і лінгводидактичні (вивчення української мови як динамічної системи принципи, навчання української мови на основі психологічних та етичних знань, цілеспрямованого систематичного поповнення активного українськомовного

словника та інші) принципи, методи і засади формування моральної культури (див. розділ 3). Третій – критерії, показники і рівні сформованості моральної культури майбутніх бакалаврів цивільного захисту. Четвертий – оцінка рівнів сформованості моральної культури (див. розділ 3).

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ II

1. Аналіз результатів діагностики сформованості моральної культури у майбутніх бакалаврів цивільного захисту засвідчив у загальному її вияві низький і середній рівні. Така ситуація пояснюється наявністю таких чинників: а) слабка обізнаність викладацького й керівного складу щодо сутності та змісту моральної культури особистості; б) недосконала організація навчально-виховного процесу в сенсі впровадження елементів моральної культури у кожний предмет, що викладається у ЗВО окресленого профілю; в) незначна кількість годин із предмета «Українська мова», яка є провідним елементом загальної культури і моральної зокрема; г) невідповідність освітньо-культурного середовища потребам духовного розвитку і саморозвитку особистості майбутнього фахівця цивільного захисту та інші.

2. Дані констатувального експерименту засвідчують: викладацький склад обговорює моральні та культурні проблеми, зазвичай, спонтанно, значна кількість викладачів не повною мірою усвідомлює необхідність моральної культури у професійній діяльності майбутнього фахівця цивільного захисту. Проведене анкетування серед курсантів 1–4 курсів засвідчило низький рівень сформованості їх самооцінки – 66 %, адекватний – 24,7 %, високий – 8,3 %. Для значної кількості курсантів характерний високий рівень тривожності. Водночас позитивним аспектом, на нашу думку, є те, що майбутні бакалаври цивільного захисту володіють достатньо високим потенціалом емпатії, це свідчить про те, що у своїй практичній діяльності вони здатні будуть перейматися проблемами інших людей, відчувати їх стан й активно приходити на допомогу не лише з огляду на професійний обов'язок, а й за внутрішньою потребою, спонукою, що і є виявом моральної культури особистості.

3. Організація і проведення педагогічного експерименту передбачала визначення критеріїв, показників і рівнів сформованості моральної культури у майбутніх бакалаврів цивільного захисту. З цією метою нами виокремлені такі критерії сформованості моральної культури: мотиваційно-ціннісний,

особистісний, змістовий, практичний та рефлексивний. Кожен із них є доповнювальним для іншого.

4. З метою удосконалення системи формування моральної культури у майбутніх бакалаврів цивільного захисту ми застосували метод педагогічного моделювання. У сучасній педагогічній літературі моделювання позиціонується з показником особистісного та професійного вдосконалення курсантів/студентів на всіх етапах фахової підготовки у ЗВО. Розроблена структурно-функціональна модель формування моральної культури у майбутніх бакалаврів цивільного захисту в процесі вивчення української мови включає такі основні блоки: цільовий; змістово-діяльнісний; критеріально-рівневий; оцінно-результативний. Доведено, що кожний із цих блоків знаходиться у тісному взаємозв'язку з іншими, і саме цей взаємозв'язок посилює можливості впливу на формування моральної культури майбутніх фахівців окресленого профілю.

Основні положення другого розділу висвітлені у праці автора [204].

РОЗДІЛ ІІІ

ОРГАНІЗАЦІЯ ТА РЕЗУЛЬТАТИ ПЕДАГОГІЧНОГО ЕКСПЕРИМЕНТУ

3.1. Методика формування моральної культури майбутніх бакалаврів цивільного захисту в процесі вивчення української мови

З урахуванням сучасних умов введення нової педагогічної парадигми освіти велику увагу варто приділяти формуванню особистості фахівця. Значне місце у такій підготовці повинне займати формування культури, а саме її складової – моральної. Це стосується і майбутніх фахівців цивільного захисту. Все більше науковців звертаються до проблеми підготовки фахівців цього профілю, тому що від якості їх підготовки залежить як фізичний, так і психологічний стан населення. Цю проблему можна розв'язати, насамперед, шляхом пошуком ефективних шляхів, методів і засобів покращення навчально-освітнього процесу.

Для структурування методики формувального експерименту ми попередньо провели теоретико-аналітичний та пошуково-діагностичний етапи дослідження, у ході яких здійснили аналіз вітчизняної й зарубіжної довідкової і науково-методичної літератури з проблеми формування моральної культури; визначили об'єкт, предмет, завдання дослідження; обґрунтували зміст моральної культури; окреслили роль, місце і функції української мови у формуванні моральної культури; проаналізували нормативні документи, які визначають зміст і структуру навчання; обґрунтували структурно-функціональну модель формування моральної культури в майбутніх бакалаврів цивільного захисту у процесі вивчення української мови, а також провели констатувальний етап експерименту, узагальнені результати якого стали основою для визначення наявного рівня сформованості досліджуваного феномена.

Щоб провести експериментальну роботу, ми за основу взяли курс «Українська мова і культура», який проходять курсанти/студенти усіх напрямів підготовки у Львівському державному університеті безпеки життєдіяльності на

першому році навчання, з метою спрямувати його на інтенсивний розвиток у вихованців у формуванні моральної культури. Цей курс, який створений у співавторстві з викладачами кафедри українознавства Львівського державного університету безпеки життєдіяльності, ми оновили відповідно до мети нашого дослідження.

Об'єднані дисципліни (українська мова і українська культура) в один курс є позитивним явищем, тому що вважаємо, що освіта ХХІ століття у ЗВО повинна бути інтегрованою. Оскільки ці дисципліни взаємозумовлені та взаємозалежні, то доцільним є їх об'єднання. Це полегшує підготовку викладача до занять і глибше розуміння студентами/курсантами мовно-культурної ситуації.

Дисципліна належить до гуманітарного циклу і розрахована на 64 години. Загальна кількість годин передбачена на: лекційні заняття – 16 год, семінарські – 16 год, практичні – 32 год.

Мета курсу – підвищити загальномовний рівень майбутніх фахівців, формувати практичні навички ділового усного і писемного спілкування; формувати духовно-моральну, етико-естетичну, інтелектуальну, професійну, екологічну культури засобами української мови. Ознайомити із закономірностями виникнення та джерелами формування української культури, особливостями її розвитку на різних етапах історії України. Навчити вільно оперувати сучасними концептами історичної культурології та широким фактологічним матеріалом. Виховувати через культурні надбання загальнолюдські цінності. Формувати професійно-значущі риси характеру.

Основними завданнями курсу «Українська мова та культура» є:

- виховувати культуру професійного спілкування з урахуванням двох аспектів: підвищення загальномовної культури майбутніх спеціалістів цивільного захисту і їх фахової мовної культури;
- сформувати стійкі уміння й навички нормативної роботи з текстами офіційно-ділового стилю;
- сприяти постійному збагаченню словникового запасу термінології сфери цивільного захисту;

- активізувати й поглибити знання з лексики, граматики, орфографії та пунктуації;
- формувати вміння самостійно здобувати і застосовувати знання, користуватися спеціальною та довідковою літературою;
- вчити правильно використовувати мовні засоби для усного та письмового творення, фіксації чи передачі інформації у різних комунікативних ситуаціях;
- підвищити рівень загальної культури особистості, яка включає духовно-моральну, етико-естетичну, інтелектуальну, професійну, екологічну культури, засобами української мови;
- формування знань про сутність, закономірності існування та розвитку, людське знання та способи пізнання культури, її сутності і виявлення законів та механізмів функціонування конкретних форм і сторін культури;
- навчання аналізувати явища культури як систему культурних феноменів;
- накопичення знань про найвидатніші здобутки людської цивілізації в галузі культури, в тому числі, культури української;
- виховати у курсантів та студентів через культурні надбання загальнолюдські цінності;
- сформувати професійно-значущі риси характеру;
- розвиток ІКТ-компетентності у курсантів і студентів.

У результаті навчальної дисципліни «Українська мова і культура» студенти/курсанти повинні:

- знати: загальні відомості щодо культурно-історичного процесу; особливості культурних епох, їхні духовні цінності та пріоритети; цивілізаційні витоки і детермінанти української культури; досягнення у різних галузях духовної культури; види і жанри мистецтв, їхню художню мову; провідних діячів української культури; світоглядні особливості української культури та їхній зв'язок із національним характером; основні етапи формування художніх стилів в українській культурі; сучасну картину розвитку української культури та її

мистецьких жанрів; класифікацію мовних норм, їх визначення, термінологічну і професійну лексику, слова іншомовного походження, класифікацію документів, стилі сучасної української мови;

– уміти: застосовувати набуті знання на практиці; сприймати і створювати офіційні фахові тексти, грамотно складати різноманітні професійні документи згідно з основними орфографічними, синтаксичними і стилістичними нормами; користуватися загальномовними і професійними словниками, довідковою літературою; самостійно опрацьовувати відповідну наукову чи спеціальну літературу; наводити приклади на вживання мовних норм; аналізувати різноманітні явища української культури; оцінювати значення культурних досягнень українського народу та внесок у них видатних діячів культури України; охарактеризувати художні стилі в українській літературі, архітектурі, театрі, образотворчому мистецтві та музичній культурі; узагальнювати висновки про особливості історичних етапів та головних тенденцій розвитку української культури. Курсанти (студенти) повинні збагачувати власну духовно-моральну культуру шляхом самоосвіти, творчо працювати над поглибленням і вдосконаленням культурно-освітнього рівня; орієнтуватися в культурному житті міста, знати про визначні події театрального життя, цікавитися діяльністю музеїв, відвідувати виставкові зали, знати про пам'ятки старовинної культури, які охороняються державою, а також бути ознайомленими з новітніми тенденціями вітчизняної культури.

А також у результаті проходження курсу «Українська мова і культура» в курсантів/студентів повинен підвищитися рівень мовної, моральної, етичної, духовної культури, національної самосвідомості, рівень сформованості позитивних особистісних та професійних рис тощо.

Структура курсу «Українська мова і культура»

№ і назва теми	Кількість годин				
	Лекції	Практичні заняття	Семінарські заняття	Самостійна робота	Всього
Тема 1. Культура: сутність, структура, функції. Мова як феномен культури. Культура мовлення як вияв високоморальної особистості.	2			4	6
Тема 2. Літературна мова. Мовна норма. Типи мовних норм.		4		6	10
Тема 3. «Гуманітарна аура» – запорука історичного безсмертя нації: мова і культура народу як фундамент формування особистості та розбудови держави.			2	6	8
Тема 4. Візантизм як культурний феномен. Вплив Візантійської культури на культуру України-Руси.	2			2	4
Тема 5. Стилистичні норми у професійному мовленні фахівців цивільного захисту. Словотвірні норми.		4		6	10
Тема 6. Русь і руська спадщина – «наша і несвоя»? Історична правда про походження та формування української культури.			2	6	8
Тема 7. Культура України в XIV-XVI ст. Український ренесанс.	2			2	4
Тема 8. Професійна та побутова лексика фахівців цивільного захисту.		4		6	10
Тема 9. «Якби ми дожили до національного театру, тоді б ми стали нацією» (В.Шекспір). Українське театральне мистецтво: формування естетичної культури.			2	6	8
Тема 10. Українське бароко – «перлина неправильної форми» – новий художній смак козаків.	2			2	4
Тема 11. Термінологія сфери цивільного захисту. Фразеологічні норми.		4		6	10
Тема 12. Іван Мазепа і мазепинське бароко. Участь козаків у розбудові культури.			2	6	8

№ і назва теми	Кількість годин				
	Лекції	Практичні заняття	Семинарські заняття	Самостійна робота	Всього
Тема 13. Модерні тенденції в українській культурі. Культура особистості і сучасний світ.	2			2	4
Тема 14. Орфоепічні норми. Основні правила наголошування слів професії фахівців ЦЗ.		4		6	10
Тема 15. <i>«Вони засідають у душі своїх героїв – і нею, мов магічною лампою, освічують все оточення» (І. Франко):</i> формування модерної свідомості.			2	6	8
Тема 16. Українська культура в епоху «Розстріляного Відродження». Українське поетичне кіно – світовий культурний феномен.	2			2	4
Тема 17. Орфографічні норми. Правила написання власних назв з галузі знань «Цивільний захист».		4		6	10
Тема 18. <i>«Вони були геніями, вони були українцями – саме тому їх убили»:</i> трагедія українських митців 1920-1930-х років.			2	6	8
Тема 19. Епоха «шістдесятників» в українській культурі.	2			2	4
Тема 20. Морфологічні норми.		4		6	10
Тема 21. «Прорватись крізь залізну завісу»: ціна мистецтва українських шістдесятників.			2	6	8
Тема 22. Розвиток та перспективи сучасної української культури. Епоха постмодернізму.	2			2	4
Тема 23. Синтаксичні та пунктуаційні норми. Особливості вживання прийменникових конструкцій у професійному мовленні.		4		8	12
Тема 24. «Між дискотекою й візантійським храмом»: український постмодернізм як явище культури постіндустріального суспільства.			2	6	8
Всього	16	32	16	116	180

Структура курсу побудована таким чином, щоб створити максимальні умови не тільки для засвоєння нових знань, а й для активного розвитку в студентів/курсантів особистісної культури, забезпечити формування моральних рис. Для викладання цієї дисципліни ми уклали методичні вказівки, які містять рекомендація до проходження курсу (додаток П).

Форми, методи і засоби навчання української мови та культури визначалися з урахуванням низки принципів, зокрема гуманізації, науковості, системності, послідовності, емоційності, рівності, самореалізації та інші.

Л. Шулінова рекомендує застосовувати такі методи навчання мови, в основу яких покладено врахування рівня пізнавальної діяльності студентів у процесі навчання: проблемний виклад матеріалу, евристичний, дослідницький та інші, оскільки основним критерієм досконалості володіння методами викладання, на думку філолога, є вміння співвідносити спеціальні теоретичні знання і апробовані практикою оптимальні форми організації навчального матеріалу, системної аргументованої його подачі [310]. Проте ця думка є дискусійною, тому що вважаємо, що усі класифікації методів навчання мають недоліки.

Найбільш відомі класифікації методів навчання в педагогіці:

- за джерелом передачі та сприймання навчальної інформації – словесні, наочні, практичні (С. Петровський, Є. Голант);
- за характером пізнавальної діяльності учнів – пояснювально-ілюстративний, репродуктивний, проблемне викладання, частково-пошуковий, дослідницький (І. Лернер, М. Скаткін);
- залежно від основної дидактичної мети і завдань – методи оволодіння новими знаннями, формування вмінь і навичок, перевірки та оцінювання знань, умінь і навичок (М. Данилов, Б. Єсіпов); методи усного викладу знань, закріплення навчального матеріалу, самостійної роботи учнів з осмислення й засвоєння нового матеріалу роботи із застосування знань на практиці та вироблення вмінь і навичок, перевірки та оцінювання знань, умінь і навичок (І. Харламов);

– з точки зору цілісного підходу до діяльності у процесі навчання – методи організації та здійснення навчально-пізнавальної діяльності; стимулювання й мотивація учіння, контролю, самоконтролю, взаємоконтролю і корекції, самокорекції, взаємокорекції в навчанні (Ю. Бабанський).

Найпоширенішою в дидактиці останніх років, як показує аналіз, вважають класифікацію методів навчання, яку запропонував видатний дидакт Враховуючи викладання дисципліни «Українська мова і культура», ми можемо стверджувати про виправдане інтегроване використання методів різних груп. Позитивне вбачаємо у неординарних (універсальних) методах навчання, які забезпечують оптимальні шляхи досягнення навчально-виховної мети. Проте враховуючи мету експерименту, а саме формування моральної культури, за основу ми взяли власне цю класифікацію [13]. Див. рис. 3.1.2.

Рис. 3.1.2.

**Методи формування моральної культури майбутніх бакалаврів
цивільного захисту на заняттях з української мови та культури**

Організації і здійснення навчально-виховної та пізнавальної діяльності	<ul style="list-style-type: none"> – передачі і сприймання інформації; – навчального пізнання та мислення (індуктивні, дедуктивні, репродуктивні, проблемно-пошукові методи); – керування учінням.
Стимулювання й мотивації навчально-пізнавальної діяльності	<ul style="list-style-type: none"> – стимулювання й мотивації інтересу до учіння; – стимулювання й мотивації обов’язку та відповідальності в учінні.
Контролю та самоконтролю ефективності навчально-пізнавальної діяльності	<ul style="list-style-type: none"> – усного контролю й самоконтролю; методи письмового контролю й самоконтролю; – методи практичного контролю й самоконтролю.

Основними видами роботи були лекція, семінарське та практичне заняття. З метою реалізації навчальної, розвивальної та виховної функцій навчання на заняттях з української мови та культури ми використовували такі основні *форми роботи на заняттях із метою формування моральної культури*: бесіда, розповідь,

лекція, вправи, самостійна робота студентів, ілюстрація, демонстрація, практичні роботи, твори, реферати, конспектування, «мозковий штурм», діадна форма роботи студентів, колоквиум, бліц-опитування, прослуховування аудіозаписів, презентації, дискусія, робота з підручником, похід у театр, кінотеатр, екскурсії, перегляд навчальних телепередач, кінофільмів; індивідуальні консультації, залучення до наукових конференцій, культурно-мистецьких заходів; зустріч із відомими людьми; колективні, групові, парні, індивідуальні форми роботи та інші.

Лекція – це інформаційно-монологічний, переважно усний, виклад вчителем великого за обсягом, логічно побудованого та структурованого навчального матеріалу, з використанням прийомів активізації пізнавальної діяльності учнів [227, с. 104].

Проаналізувавши педагогічну літературу, ми виокремили види лекцій, які, на нашу думку, найбільше сприятимуть формуванню моральної культури у майбутніх бакалаврів цивільного захисту в процесі вивчення української мови: проблемні, лекції-візуалізації, бінарні, лекції-бесіда, лекції із заздалегідь запланованими помилками, лекції «круглий стіл», лекції-конференції та інші.

Важливими для нашого експерименту є проблемні лекції. Виклад інформації викладач подає за допомогою проблемного питання чи ситуації, при чому процес пізнання у діалозі з викладачем наближається до дослідницької діяльності студентів. Різновидом проблемної лекції є лекція-роздум, у ході якої викладач сам переносить головний акцент із повідомлюваного, інформаційного навчання на методологічне, орієнтоване, ставить питання, розкриває різні підходи до його розв'язання, висловлює пропозиції, здогадки. Студенти мають можливість роздумувати над проблемами і шукати шляхи вирішення їх, що дозволяє викладачу в діалозі корегувати неправильні думки, таким чином формуючи позитивні риси.

Лекція із попередньо запланованими помилками розрахована на стимулювання студентів до постійного контролю за інформацією, що

викладається. Цей вид не є доцільним для курсу «Українська мова і культура», вважаємо більш ефективно його застосовувати на заняттях з прикладних наук.

Лекція-конференція проводиться як науково-практичне заняття за задалегідь поставленою проблемою і системою доповідей тривалістю 5 – 10 хвилин. Кожний виступ є логічно завершеною інформацією у межах програми, що запропонована викладачем і студентами. Сукупність представлених виступів дозволяє всебічно висвітлити проблему. Наприкінці лекції викладач підводить підсумки самостійної роботи і виступів студентів, за їх допомогою формулює основні висновки.

Лекція «круглий стіл» максимально демократизує спілкування лекторів і слухачів, оскільки передбачає їх рівність як співрозмовників, які колективно обговорюють якусь проблему. Такий вид лекцій буде доцільним для малої кількості слухачів, тому для нашого експерименту ми її не використовували. Проте «круглий стіл» ми організовували в позаурочний час, наприклад, після перегляду вистави у театрі. Таким чином, порушували проблемні питання з теми «Українське театральне мистецтво: від народних ігор до сучасного перформенсу» та обговорювали, ділилися враженнями від конкретної вистави. Такий вид лекцій потребує попередньо організованої лекції-екскурсії, яка передбачає виїзд безпосередньо до театру. Сама обстановка стає своєрідною наочністю, яку неможливо відтворити в умовах навчального закладу.

Лекція-бесіда, окрім питань студентів, допускає виклад ними своєї точки зору з того чи іншого питання. На такому занятті викладач сам повинен ставити запитання слухачам, аби почути їхні висловлювання, обґрунтування. Так створюється основа для обміну думками, бесіди. Методична специфіка лекції-бесіди в тому, що викладач виступає і в ролі інформатора, і в ролі співрозмовника, який вміло керує діалогом через систему зустрічних запитань. Така форма роботи допомагає формувати культуру мовлення, спілкування та культуру особистості.

Одне із завдань викладача під час лекції-диступу – подати короткий виступ на початку заняття, після якого розпочнеться полемічна бесіда. За допомогою такої форми роботи студенти вчаться вести бесіду, формують навички організації

суперечки і вмілого керування нею. Тема повинна давати можливість учасникам дискусії прийти до істини. Такий вид лекції є доцільним для нашого експерименту, тому викладачі часто використовували його на заняттях.

Лекція-візуалізація є віртуальною формою подання лекційного матеріалу за допомогою технічних засобів навчання або аудіовідеотехніки. Читання такої лекції – це розгорнуте чи коротке коментування візуальних матеріалів (натуральних об'єктів-людей у їхніх діях, вчинках, у спілкуванні та розмові; картин, малюнків, фотографій, слайдів). Особливість лекції полягає в розгорнутому коментуванні візуального ряду, який використовується на етапі пояснення нового матеріалу або систематизації набутих знань. Лекції-візуалізації були застосовані на кожному лекційному занятті, що дало можливість зробити висновок про необхідність застосування комп'ютерно-інформаційних технологій у сучасному навчально-освітньому процесі.

Також варто зазначити, що таку форму навчання як лекція можна проводити і на практичних/семінарських заняттях. Наприклад, ми використовували міні-лекцію, яку викладач проводив на початку пари впродовж десяти хвилин на одне із основних питань теми, що вивчається. Мета такої лекції – сконцентрувати увагу студентів/курсантів на найбільш проблемному (або важливому) питанні. Оскільки лекційні заняття більшою мірою були сконцентровані на виклад матеріалу з української культури, то власне міні-лекції були важливим елементом практичного заняття з української мови.

Найпершою метою застосування різних видів лекцій було формування моральної культури майбутніх фахівців цивільного захисту через вивчення дисципліни «Українська мова і культура». Ми намагалися вплинути через слово на важливий компонент моральної культури – моральну свідомість курсантів, яка позиціонує на двох взаємозалежних рівнях (почуттєвому та теоретичному) і виступає своєрідним синтезом почуттів, принципів, ідеалів, уявлень, норм.

Моральна свідомість буває індивідуальна і суспільна. Власне під час лекцій більшою мірою увага зосереджувалася на формуванні суспільної моральної свідомості, носієм якої є суспільство, що значною мірою використовує досвід

минулих поколінь та історичних епох, їх пошуки і досягнення. Оскільки під час лекцій основний виклад матеріалу йде від викладача, то формування суспільної моральної свідомості відбувається найперше на теоретичному рівні, який виражається у системі моральних знань і спрямований на вирішення головних питань сенсу життя, має чіткий та послідовний характер.

Своїм змістом цей рівень в процесі формування моральної свідомості у майбутніх бакалаврів цивільного захисту під час вивчення української мови дає уявлення про те, яким має бути фахівець цивільного захисту та дійсність навколо нього відповідно до його потреб та потреб інших людей.

Але завдяки таким видам лекції як диспут, бесіда, проблемні лекції ми мали можливість залучали до процесу формування моральної культури у курсантів в процесі вивчення української мови розвиток моральної самосвідомості (специфічна характеристика людини, що знаходить свій вираз у виділенні ними себе у моральному бутті, своїй моральній самооцінці). Тому такими важливими у процесі формування моральної культури є лекції, під час яких особистість спілкується з іншими, слухає викладача, дискутує, висловлюється; є почутою і критикує думку інших.

Семінарське заняття – форма навчального заняття, що передбачає самостійне, переважно в позаурочний час, здобуття знань студентами з використанням різноманітних джерел і наступним колективним обговоренням наслідків такої роботи на занятті. Семінари відіграють важливу роль в активізації пізнавальної діяльності учнів, у формуванні навичок самостійного засвоєння знань [227, с. 107].

Семінарське заняття є необхідним під час вивчення дисципліни «Українська мова і культура», оскільки воно допомагає виконати основні завдання, які поставлені перед викладачем: розвивати пізнавальну активність і самостійність, вміння творчо застосовувати матеріал лекцій; поглиблювати і закріплювати знання, отримані в процесі вивчення предмета; сприяти розвитку творчого мислення, вміння логічно висловлювати і аргументувати свої думки, слухати один одного, продуктивно критикувати. Формувально-виховна функція семінарів, яка

для нашого експерименту була найбільш актуальною, виявлялася у глибокому розумінні теоретичного багатства, формуванні наукового світогляду, яке тісно пов'язане з твердженнями гуманістичної моралі, сучасних естетичних критеріїв. Ця функція встановлює зв'язок теоретичних знань із практикою, підсилює зворотний зв'язок студентів із педагогами, формує принциповість у судженнях, самокритичність, уміння, навички професійної діяльності та поведінки.

Найпоширенішою формою семінару є семінар-бесіда, на якому студенти можуть виступати з рефератами, доповідями, повідомленнями. Решта студентів і викладач ставлять запитання, що мають проблемний характер, і вимагають творчого, продуктивного мислення. До таких семінарів можна віднести: семінар-дискусія, форум, дебати, симпозіум – діалогічне спілкування учасників, у процесі якого через спільну участь обговорюються і вирішуються теоретичні та практичні проблеми [177, с. 78].

Під час таких занять є можливість формувати навички спілкування і взаємодії. Така групова форма спілкування на занятті є адекватним показником відносин людей в колективі, його моральної атмосфери.

Готуючись на заняття, підготовлений студент повинен підсилити усну повідомлення мультимедійною презентацією. Доповідь з візуалізацією – це спосіб передачі інформації, який супроводжується ілюстративним матеріалом (електронним документом, створеним у вигляді мультимедійної презентації за допомогою програми Microsoft Power Point [10, с. 478]. Під час проведення такого семінару студенти не є пасивними слухачами. Вони беруть активну участь у вирішенні проблемної ситуації. Створення такої ситуації дає можливість формувати високий ступінь мисленнєвої діяльності.

Презентації під час викладу матеріалу студентом потребують попередньої самостійної підготовки. Викладач повинен провести інструктаж з підготовки презентаційного подання матеріалу і зосередити увагу на підборі матеріалу (основні тези, 2-3 речення на слайді), емоційній привабливості (ефектно поєднувати звукові та візуальні образи, добирати домінантні кольори, що створюють у адресатів позитивне ставлення до інформації), інформаційній

ємності, способі подачі, структуруванні матеріалу тощо. Варто зазначити, що під час презентації обов'язково її коментувати та забезпечити інтерактивне спілкування з аудиторією. Така самостійна підготовка розвиває естетичну, моральну-етичну культуру, комунікативні та мисленнєві здібності, самостійність, самооцінку і самокритичність.

В останні роки наочні засоби інтенсивно входять у педагогічну практику. Ще одним із різновидів наочності є роздатковий матеріал, який ми теж активно використовували під час нашого експерименту. Наприклад, під час вивчення теми «Візантизм як культурний феномен. Вплив Візантійської культури на культуру України-Руси» викладач запропонував проаналізувати будь-яку ікону за відповідним планом. Така доповідь на семінарському занятті потребує наочності, оскільки студенти-слухачі легше і швидше осмислюють матеріал, який без роздаткового матеріалу (а саме ілюстрації ікони) був би не зрозумілий.

Важливими для сприйняття, засвоювання та усвідомлення матеріалу є показ відеороликів. Наприклад, тема «Русь і руська спадщина – «наша і несвоя»? Історична правда про походження та формування української культури» передбачає у плані семінарського заняття перегляд короткого інформативного ролика Марка Роберт-Стеха «Про Русь і Руську спадщину». Така форма роботи допомагає викладачу зекономити час подачі коментаря певної культурної епохи, а студентам/курсантам пригадати певні події в естетичному оформленні та доступному вигляді.

Позитивне вбачаємо у написанні письмових робіт на семінарських заняттях. Наприклад, цікавою літературною формою є есе – короткий твір на тему, що розкриває і обґрунтовує думку, висловлену в його назві. Така форма роботи дозволяє викладачеві визначити рівень схильності до навчання, засвоювання термінів, логічно викладати свої і чужі думки, робити висновки зі сказаного. Есе дозволяє виявити інтелектуальні та творчі здібності. Наприклад, при вивченні питання «Повчання дітям» Володимира Мономаха – одна з найвидатніших пам'яток літератури Київської Русі» викладач задав написати есе на тему «Сучасне звучання «Повчання дітям» В. Мономаха». Оскільки курс поєднує дві

дисципліни – українська мова і культура, то під час перевірки есе на семінарських заняттях з культури можна зосередити увагу кілька хвилин і на граматичних помилках у текстах.

Головними компонентами індивідуальної моральної свідомості є моральні почуття обов'язку, совісті, гідності, справедливості тощо, що у сукупності складають емоційно-почуттєвий рівень. Раціонально-теоретичний пов'язується з системними знаннями, уявленнями про поняття, їх зміст, взаємозв'язок, наприклад, про добро, зло, щастя, сенс життя, справедливість, відповідальність, що дають уявлення про моральні цінності взагалі і вищі зокрема. Почуттєвий і раціональний рівні індивідуальної моральної свідомості є основою моральних переконань. Важливою її складовою є воля, що концентрує зусилля особистості, перетворює індивіда на активного суб'єкта і переводить переконання, бажання, цілі у конкретні дії, вчинки. Індивідуальна моральна свідомість у єдності почуттєвого, раціонального і вольового складників формується у взаємодії з суспільною моральною свідомістю у повсякденній моральній творчості.

Необхідним для формування моральної культури є процес виховання моральних почуттів, що також є складовими моральної свідомості. Почуття є соціальним явищем, оскільки формуються і функціонують тільки в суспільстві у процесі взаємодії людей за допомогою виховання і самовиховання. Семінарські заняття та їх види, на яких підготовлені курсанти мають можливість донести свої знання та думки іншим різними способами, допомогли нам простежити, як майбутні фахівці цивільного захисту виявляють здатності до морального резонансу – співпереживання, симпатія, довіра, милосердя, співчуття, обов'язок, гордість, егоїзм та інші. І таким чином на наступних заняттях покращити рівень позитивної реакції особистості майбутнього бакалавра цивільного захисту на спілкування, взаємини між людьми тощо.

Практичне заняття – форма навчального заняття, під час якої науково-педагогічний працівник організовує для студентів аналіз окремих теоретичних положень навчальної дисципліни та формує навички і вміння їх практичного

застосування через індивідуальне виконання відповідно сформульованих завдань (Наказ Міністерства освіти України від 2 червня 1993 р. № 161).

Знання теоретичних положень, які лежать в основі практичних занять, дозволяють їм виконувати роботу не механічно, а, по суті, створювати її, вносити в неї елементи творчості. Тому викладачеві необхідно перед початком практичного заняття перевірити рівень готовності студентів до нього. Для цього він використовував такі форми роботи: міні-лекція для повторення, бесіда (евристичну, повторення, контрольну), бліц-опитування, виступ з повідомленням, диктант.

Творчі домашні завдання (вірш-мініатюра, есе, вірш) викладач перевіряв у позаурочний час і з коментарем виставляв оцінки наступного заняття. Наприклад, під час вивчення теми «Стилістичні норми» студенти/курсанти повинні були виконати таке завдання: Написати вірш-мініатюру в одному зі стилів сучасної української мови, дотримуючись усіх вимог; під час вивчення «Фонетичні (орфоепічні) норми» – скласти вірш, кожне слово якого починається на одну букву. Такі творчі завдання є вираженням почуттів, думок, відображення потреб, показником рівня культури особистості. Перевіряючи таке завдання, викладач має можливість виявити мовні помилки, стилістичні вади, недоліки у будові висловлення, а також на наступному занятті звернути увагу на найбільш поширені помилки.

Для налаштування на співпрацю викладач може запропонувати п'ятихвилинний перегляд відеороликів «Експрес-уроки від Олександра Авраменка» відповідно до тем. Наприклад, під час вивчення ономастичних норм відеоролик «У якому порядку пишуть ім'я та прізвище?», словотвірних – «Горяща путівка – як правильно сказати?», словотвірних – «Сто грам чи сто грамів?» та інші. Позитивне вбачаємо ще й у тому, що під час перегляду студенти та курсанти мають можливість брати участь в обговоренні мовних помилок. Наприклад, в експрес-уроці «Шукаємо помилки у мовленні DZIDZO» Олександр Авраменко пропонує знайти мовні помилки в інтерв'ю соліста сучасної музичної групи. Такі форми роботи на заняттях є цікавими та спонукають вихованців до осмислення,

саморозвитку та самодіяльності. Оскільки запропоновані теми мають на меті найперше розвивати культуру мовлення та культуру особистості загалом, вважаємо використання інформаційно-комунікаційних технологій на таких заняттях доцільним та ефективним.

Проте інтерактивні форми роботи з метою формування моральної культури майбутніх фахівців цивільного захисту не обмежується експрес-уроками від О. Авраменка. Кожен курсант і студент протягом семестру повинен створити презентацію у комп'ютерній програмі Power Point до відповідної теми та показати її аудиторії з коментарем. Це методичний прийом, що допомагає в цікавій формі відпрацьовувати, повторювати, систематизувати тощо. Така форма роботи розвиває інтелектуальні, творчі, комунікативні, полікультурні здібності; формує не тільки моральну культуру, а й естетичну, духовну, культуру мовлення тощо. Були запропоновані такі теми: «Поширення української мови у світі», «Білінгвізм як соціокультурне мовне явище», «Проблеми суспільно-політичної стабільності в країнах із кількома державними мовами», «Особливості розвитку української мови в інтернеті», «Суржик як соціокультурне мовне явище в Україні», «Діалект», «Жаргон. Арго. Койне», «Сленг як соціокультурне мовне явище», «Мовна ситуація мого міста», «Говірка мого села», «Особливості спілкування в соціальних мережах», «Нецензурна лексика (причини виникнення й використання)», «Культура телефонної ділової розмови», «Міжмовна омонімія», «Україномовні фільми: їх поширення серед молоді», «Мовленнєвий етикет у курсантсько-студентському середовищі», «Найпоширеніші імена 2016-2017 року у моєму селі / місті. Етимологія українських імен», «Культура мовлення у громадському транспорті».

Пропоновані теми, які стосуються української мови та мовлення її носіїв, є близькими сучасній молоді, оскільки взяті та сформульовані з її життя. Використання комп'ютерних технологій у навчально-виховному процесі допомагає розв'язати найголовнішу проблему: сприймання та переосмислення нової інформації у поєднанні з набуттям духовності та формування моральної

культури. Грамотне застосування ІКТ під час занять залежить від добре підібраної інформації та загальної культури викладача.

Завдання сучасного педагога – шукати нові шляхи та методики викладання дисциплін у ЗВО для того, щоб на заняттях були закладені великі можливості для навчання на якісно новому рівні. Проте організація проектної діяльності вихованців повинна бути під постійним контролем викладача, який має достатні навички у комп'ютерній техніці. Водночас варто зазначити, що позитивний результат такої взаємодії значною мірою залежить не тільки від технічної сторони, а й від того, чи володіє викладач психолого-педагогічними, культурологічними знаннями, вміннями та навичками. Слушною є думка Г. Васяновича: «Педагог-професіонал, грамотно використовуючи ІКТ, організовує свою діяльність на принципах: домінування духовно-морального компонента на всіх щаблях і напрямках педагогічного процесу; пріоритету виховання в освітньому процесі; поваги особистості у поєднанні з вимогливістю; зв'язку навчання й виховання з життям» [38, с. 76–80.].

Можемо стверджувати, що проаналізовані заняття української мови з використанням комп'ютерних технологій вирішують такі завдання: формування морально-духовної культури особистості; спонукання до моральних вчинків, самоосвіти і саморозвитку; переосмислення моральних цінностей; формування творчої особистості; формування інформаційної, мовно-комунікативної, полікультурної, соціальної компетентності; виховання особистості «інформаційного суспільства», економія часу тощо.

Вправа – це метод навчання, який передбачає цілеспрямоване, багаторазове повторення студентами певних дій чи операцій з метою формування умінь і навичок [177, с. 188].

Під час застосування системи вправ, на нашу думку, потрібно керуватися тим, яку роль виконує кожна з них у процесі сприймання та відтворення. Відповідно до цього доцільним є введення у навчання таких вправ: аналітичні (вибіркові, кваліфікаційні, які сприяють осмисленню певної частини тексту); аналітико-мовленнєві (ті, що пов'язані з аналізом, абстрагуванням,

узагальненням) і аналітико-синтетичні (трансформують й розширюють необхідні елементи тексту). Щоб підтримувати активність студентів, варто на заняттях з української мови використовувати підготовчі, пробні (попереджувальні, коментовані, пояснювальні); тренувальні (за зразком, за інструкцією, за завданням без докладних вказівок); творчі вправи. За допомогою різноманітних цікавих студентам і пізнавальних завдань активізується розумова діяльність студентів.

На практичних заняттях також були застосовані для експерименту такі форми роботи: дискусія, ділова гра, «мозковий штурм», діадна форма роботи студентів (виконання завдань для закріплення матеріалу парами, контролю знань, оцінювання виконаних дій і завдань), колоквиум тощо. В обговоренні практичних завдань усі студенти/курсанти можуть брати участь, висловлюючи свою думку, мотивуючи та аргументуючи її. Це формує у майбутніх спеціалістів, крім низки необхідних їм професійних рис, мисленнєвих та мовленнях здібностей, відповідальність за сказане, ввічливе спілкування у колективі.

У процесі формування моральної культури в майбутніх бакалаврів цивільного захисту під час вивчення української мови поступово в уяві об'єктів цього процесу (курсантів) вимальовується моральний ідеал фахівця цивільного захисту як кінцева мета, до якої спрямовано моральний розвиток. Моральний ідеал особистості бакалавра цивільного захисту постає у моральній свідомості майбутнього фахівця як критичне відкидання недосконалої дійсності сфери цивільного захисту та духовне перетворення її для морального розвитку і самовдосконалення суб'єктів цивільного захисту. Форми роботи на практичному занятті особливо сприяють розвитку індивідуальної моральної свідомості. Тому важливими були ті види роботи, які впливали на емоційно-почуттєвий рівень курсантів, наприклад, використання мультимедій, перегляд та обговорення експрес-уроків від Олександра Авраменка, створення презентацій, ділова гра тощо. Таким чином ефективно формувалися позитивні моральні риси: повага та самоповага, врівноваженість, тактовність, ввічливість, культура спілкування та інші.

Важливим у процесі формування моральної культури під час вивчення української мови є етикет, а точніше його моральний зміст, який зумовлений відповідністю і співвідношенням зовнішніх норм етикету й змісту моральної свідомості суспільства й особистості бакалавра цивільного захисту зокрема. Оскільки етикет у нашому випадку регламентує поведінку та стосунки курсантів і викладача на заняттях з української мови й мають специфічний кодекс необхідних норм, то можемо ствердно зауважити, що формуванню етично-моральної культури на практичних заняттях сприяли такі форми роботи як виступ з повідомленням, написання есе та його зачитування, робота біля дошки, виконання вправ та їх обговорення тощо, що допомагали розвивати і вдосконалювати стосунки між курсантами протягом заняття, а також усвідомити ними значущості колективної роботи та роботи окремої особистості, яка побудована на моральних принципах, у їх майбутніх професійній діяльності.

Велику увагу варто звернути на самостійну роботу студентів/курсантів, яка є необхідною формою організації навчального процесу. В. Володько і Т. Іванова стверджують, що «...самостійна навчально-пізнавальна діяльність студентів виявляється тим характерним видом навчання, який найповніше відображає загальні риси творчої діяльності. Вона детермінується метою, усвідомленою студентами, визначеними мотивами, реалізується за допомогою самостійних дій, які вимагають розумових, вольових або фізичних зусиль і завершується конкретними результатами» [54, с. 62].

Самостійну роботу студентів як вид навчальної діяльності під час вивчення української мови і культури можна умовно поділити на 2 частини: аудиторну (слухання лекцій, виконання вправ, робота біля дошки, робота з підручником, написання творчих завдань, виконання тестів та інші) та позааудиторну (підготовка до модульного контролю та іспитів, до виступу занятті, складання конспектів, створення мультимедійних презентацій, робота з літературою, опрацювання тем лекцій і семінарських занять, виконання практичних робіт та інші).

Цей вид роботи у нашому дисертаційному дослідженні має виняткове значення, оскільки відповідно до навчальних планів ЗВО, які є експериментальною базою, на самостійну роботу студентів відводиться близько 50% навчального часу. У процесі формування моральної культури варто звернути увагу на такий вид роботи, оскільки він сприяє формуванню інтересу до пізнавальної діяльності, розвитку піднавальних здібностей, реалізації набутих знань у процесі практичної діяльності та інше, що є основою до набуття моральної культури майбутніми бакалаврами цивільного захисту.

Самостійна робота сприятиме формуванню моральної культури, якщо її процес буде включати всі необхідні етапи: мотиваційний (оскільки залучається творчий потенціал студента), етап постановки пізнавальних задач (студент здійснює низку мисленнєвих операцій), етап виконання роботи (добір правильних методів, способів, прийомів виконання завдання), етап консультаційної допомоги викладача, етап оцінювання (включає якість і творчий підхід студента; саморефлексія), етап контролю (оцінювання з урахуванням індивідуальних особливостей студентів).

З метою безперервної роботи студентів і курсантів з курсом, можливості виконання тестових і творчих робіт, постійною взаємодією з викладачем, або ж у разі пропуску заняття чи переходу на індивідуальний план курсант має можливість ознайомитися з навчальними матеріалами дисципліни «Українська мова і культура» завдяки дистанційному курсу (Віртуальний університет ЛДУ БЖД), де розміщено теоретичний матеріал, практичні завдання, візуальний матеріал.

Для контролю успішності студентів/курсантів викладачі застосовували письмову форму роботи, яку проводили всередині та вкінці курсу. Ця робота розрахована на цілу пару (2 год.) і включала завдання з вивченого теоретичного матеріалу й практичні завдання з української мови та культури. Контрольна робота містила тести (відкриті і закриті), а також питання, які потребували розгорнуті відповіді.

Іспит студенти/курсанти складають за екзаменаційними білетами, затвердженими кафедрою українознавства. На консультаціях перед іспитом

викладач ознайомлює студентів з ними. Як експеримент викладачі проводили іспити за білетами у формі вільної бесіди, що сприяло створенню атмосфери довіри і взаєморозуміння.

Навчальну роботу викладачі поєднували із виховною з метою створення найкращих умов для формування моральної культури. Наприклад, піж час вивчення теми «Якби ми дожили до національного театру, тоді б ми стали нацією» (В.Шекспір). Українське театральне мистецтво: від народних ігор до сучасного перформенсу» викладачі організували зустріч з акторами театру ім. М. Заньковецької (м.Львів), «Візантизм як культурний феномен. Вплив Візантійської культури на культуру України-Руси» – екскурсію храмами Львова для ознайомлення з мистецтвом фрески, іконописання тощо.

Процес формування моральної культури не можна зводити до прищепленням людині певних норм і правил поведінки, він повинен бути справжнім залученням особистості до загальнокультурної цілісності на основі внутрішньо-духовного, творчо-вольового прагнення. Тому методика формування моральної культури передбачає використання різноманітних видів, методів і форм роботи на заняттях з української мови та культури, як-от: види роботи – семінари, лекції, практичні; методи – організації і здійснення навчально-виховної та пізнавальної діяльності, стимулювання й мотивації навчально-пізнавальної діяльності; форми – бесіда, розповідь, лекція, вправи, самостійна робота студентів, ілюстрація, демонстрація, практичні роботи, твори, реферати, конспектування, «мозковий штурм», діадна форма роботи студентів, колоквиум, бліц-опитування, прослуховування аудіозаписів, презентації, дискусія, робота з підручником, похід у театр, кінотеатр, екскурсії, перегляд навчальних телепередач, кінофільмів; індивідуальні консультації, залучення до наукових конференцій, культурно-мистецьких заходів; зустріч із відомими людьми; колективні, групові, парні, індивідуальні форми роботи та інші з метою формування найперше моральної суспільної та індивідуальної свідомості та її компонентів (моральних рис) у майбутніх бакалаврів цивільного захисту.

3.2. Аналіз ефективності експериментальної роботи з формування моральної культури у майбутніх бакалаврів цивільного захисту в процесі вивчення української мови

Для перевірки ефективності розробленої нами структурно-функціональної моделі формування моральної культури в майбутніх бакалаврів цивільного захисту в процесі вивчення української мови ми провели формувальний експеримент. Для цього були сформовані дві групи контрольна (КГ) та експериментальна (ЕГ) групи чисельністю відповідно 314 та 315 осіб, до яких увійшли курсанти 2, 3 та 5 курсів Львівського державного університету безпеки життєдіяльності, Черкаського інституту пожежної безпеки імені Героїв Чорнобиля, Національного університету цивільного захисту України. В обох групах здійснювалися діагностичні процедури, спрямовані на виявлення змін у рівнях сформованості моральної культури в майбутніх бакалаврів цивільного захисту в процесі вивчення української мови під впливом контрольованих і неконтрольованих факторів.

У попередніх підрозділах дисертаційного дослідження нами були обґрунтовані критерії, за якими можна оцінити стан сформованості моральної культури майбутніх бакалаврів цивільного захисту. За мотиваційно-ціннісним критерієм формування моральної культури передбачає наявність у майбутнього фахівця цивільного захисту мотивації (цілей, прагнень, установок, інтересу, мотивів професійної діяльності), яка спонукає його до формування власної моральної культури, а також ступінь його ініціативності, активності та зацікавленості в її формуванні, соціально значущих мотивів моральної поведінки та їх відповідності меті діяльності, особистісного сприйняття моральних норм як цінностей і мотивів цього сприйняття. Для виявлення стану сформованості моральної культури майбутніх бакалаврів цивільного захисту за мотиваційно-ціннісним критерієм була проведена діагностика стану сформованості в них прагнення до вдосконалення етичних знань, умінь і навичок морального виховання, свідомого ставлення до виконання своїх обов'язків, коли єдність слова та справи стає повсякденною нормою моральної поведінки, прагнення до

морального розвитку, ціннісного ставлення до професійних обов'язків (див. розділ 2).

Узагальнення даних, отриманих у процесі цієї діагностики, дало змогу розподілити майбутніх фахівців цивільного захисту за рівнями сформованості показників моральної культури за мотиваційно-ціннісним критерієм, що представлено у таблиці 3.1

Таблиця 3.1

**Розподіли майбутніх бакалаврів цивільного захисту
за рівнями сформованості показників моральної культури
за мотиваційно-ціннісним критерієм, у %**

Рівні	До експерименту		Після експерименту	
	КГ	ЕГ	КГ	ЕГ
Прагнення до вдосконалення етичних знань, умінь і навичок морального виховання				
<i>Низький</i>	29,6	36,2	23,2	10,8
<i>Середній</i>	39,9	35,4	36,5	20,6
<i>Достатній</i>	19,8	15,6	26,8	37,2
<i>Високий</i>	10,7	12,8	13,5	31,4
Свідоме ставлення до виконання своїх обов'язків				
<i>Низький</i>	33,8	32,9	29,8	11,9
<i>Середній</i>	36,1	29,9	30,1	12,3
<i>Достатній</i>	16,2	21,5	20,7	41,4
<i>Високий</i>	13,9	15,7	19,4	34,4
Прагнення до морального розвитку				
<i>Низький</i>	28,5	28,0	22,8	9,3
<i>Середній</i>	35,1	38,3	31,3	22,2
<i>Достатній</i>	20,8	19,2	25,6	36,9
<i>Високий</i>	15,6	14,5	20,3	31,6
Ціннісне ставлення до професійних обов'язків				
<i>Низький</i>	21,5	27,9	15,5	5,8
<i>Середній</i>	34,6	29,8	31,1	25,5
<i>Достатній</i>	29,0	24,7	32,3	35,3
<i>Високий</i>	14,9	17,6	21,1	33,4

Аналіз даних, які представлені в таблиці 3.1, дає змогу зробити певні висновки й узагальнення. Як ми вже зазначали, потреби є основним стимулом,

який спонукає особистість до активної діяльності, спрямованої на їх задоволення, відповідно, прагнення до вдосконалення етичних знань, умінь і навичок морального виховання виступає базисною умовою формування моральної культури майбутнього фахівця цивільного захисту. Аналіз динаміки змін у рівнях сформованості цього показника моральної культури показує, що впровадження розроблених підходів у практику підготовки майбутніх бакалаврів цивільного захисту є більш продуктивним шляхом у порівнянні з традиційною системою підготовки фахівців цієї галузі. Так, за результатами формувального експерименту, в ЕГ відбувся перерозподіл у бік зростання чисельності курсантів з достатнім та високим рівнями сформованості прагнення до вдосконалення етичних знань, умінь і навичок морального виховання (до експерименту частка респондентів з низьким та середнім рівнями складала 71,6 %, після експерименту таких курсантів виявилось 31,4 %). Відповідно 68,6 % курсантів ЕГ продемонстрували сформованість цього показника моральної культури на достатньому та високому рівнях. У КГ ці зміни є набагато менш виражені і складають близько 10%, причому після експерименту низький та середній рівень було зафіксовано у більш ніж половини респондентів цієї групи – 59,7 %. Потрібно також зазначити, що розроблені підходи є більш результативними і в якісному плані, адже в ЕГ за результатами експерименту ми зафіксували зростання на 21,6 % частки респондентів з високим рівнем сформованості прагнення до вдосконалення етичних знань, умінь та навичок морального виховання і в цілому цей рівень був виявлений у 31,4 % курсантів (у КГ ці зміни відбулися в межах статистичної похибки – 2,8 %).

Дієвими також виявилися впроваджені нами форми та методи роботи в плані формування свідомого ставлення майбутніх бакалаврів цивільного захисту до виконання своїх обов'язків. В ЕГ (див. таблицю 3.1) за результатами формувального експерименту відповідно на 21,0% та 17,6% зменшилося число курсантів з низьким та середнім рівнями сформованості цього показника і ця група складає в цілому 24,2 % (в КГ – на 4% і 6% відповідно). У решти – 75,8 % курсантів ЕГ був зафіксований достатній та високий рівень свідомого ставлення

до виконання своїх обов'язків, причому на 19,9 % та на 18,7 % зросло число майбутніх бакалаврів цивільного захисту з достатнім та високими рівнями здатності до усвідомленого сприйняття змістовного аспекту своїх обов'язків, які демонстрували уміння, вольову схильність дотримуватися обов'язків, готовність до відповідальної поведінки в конкретних ситуаціях, для яких єдність слова та справи є повсякденною нормою моральної поведінки.

У КГ, незважаючи на те, що також відбулося незначне зростання числа курсантів із середнім та високим рівнями сформованості свідомого ставлення до виконання своїх обов'язків (на 4,5 % та 5,5 % відповідно), чисельною ще залишилася група курсантів, у яких цей показник моральної культури сформований на недостатньому для успішної майбутньої професійної діяльності рівні (у 29,8 % – низький рівень та в 30,1 % – середній рівень).

Дуже важливим із позицій формування моральної культури особистості є її моральний розвиток, який виявляється у сповідуваній нею системі поглядів, уявлень, норм, оцінок, що регулюють її поведінку. Моральна особистість узгоджує свої дії з інтересами інших людей, керується в своїх помислах критеріями загальнолюдських цінностей, відповідає за свої вчинки не лише перед законом, людьми, а й перед власною совістю. Тому, при обґрунтуванні, розробці та впровадженні в практику професійної підготовки майбутніх бакалаврів цивільного захисту моделі формування їхньої моральної культури, ми приділяли значну увагу питанням формування в курсантів прагнення до морального розвитку. Вважаємо, що проведена робота дала хороші результати, оскільки в ЕГ за результатами формувального експерименту в 31,6 % курсантів був виявлений високий рівень сформованості прагнення до морального розвитку (до експерименту таких курсантів було 14,5 %), у 36,9 % – достатній (до експерименту – 19,2 %), 22,2 % – середній (до експерименту – 38,3 %). Частка майбутніх бакалаврів цивільного захисту ЕГ з низьким рівнем сформованості цього показника моральної культури складає 9,3 %, тоді як до експерименту таких було 28,0 % (див. таблицю 3.1).

У КГ зміни в рівнях сформованості у курсантів прагнення до морального розвитку істотно менш виражені: хоча на 9,5 % зменшилася частка курсантів з низьким та середнім рівнями сформованості цього показника (54,1 %), ця група ще переважає за чисельністю іншу частину курсантів КГ, у яких був виявлений достатній та високий рівні (45,9 %).

Схожа картина спостерігається в розподілах майбутніх бакалаврів цивільного захисту за рівнями сформованості ціннісного ставлення до професійних обов'язків. Як видно з таблиці 3.1, зміни в рівнях сформованості цього показника моральної культури в ЕГ більш виражені: після формувального експерименту зафіксоване зростання на 26,4 % частки курсантів із достатнім та високим рівнями сформованості (у КГ – на 9,5 %) та істотне зменшення частки курсантів із низьким рівнем сформованості – з 27,9 % до 5,8 % (у КГ – з 21,5 % до 15,5 %). Потрібно зазначити, що в КГ за цим показником моральної культури (на відміну від попередніх) спостерігаємо невелике переважання частки курсантів з достатнім та високим рівнем сформованості ціннісного ставлення до професійних обов'язків (53,4 %) у порівнянні з тими, в яких був зафіксований низький і середній рівні сформованості цього показника (46,6 %).

Виявлені тенденції змін у розподілах майбутніх бакалаврів цивільного захисту за рівнями сформованості в них окремих показників моральної культури проявилися і при узагальненні даних зі сформованості в них моральної культури за мотиваційно-ціннісним критерієм в цілому (див. рис. 3.1). На основі аналізу даних, поданих на рис. 3.1, можемо говорити, що реалізовані заходи в процесі проведення формувального експерименту є успішними, адже після експерименту в ЕГ частка курсантів, у яких сформованість вищеозначених показників моральної культури в цілому на достатньому та високому рівнях, складає 70,3 % (динаміка +34,9 %), тоді як у КГ – 44,9 % (динаміка +9,7 %). Також за результатами формувального експерименту в ЕГ виявилось істотно менше курсантів (9,5 %) з низьким рівнем сформованості моральної культури за мотиваційно-ціннісним критерієм (у КГ частка таких курсантів складає 22,7 %).

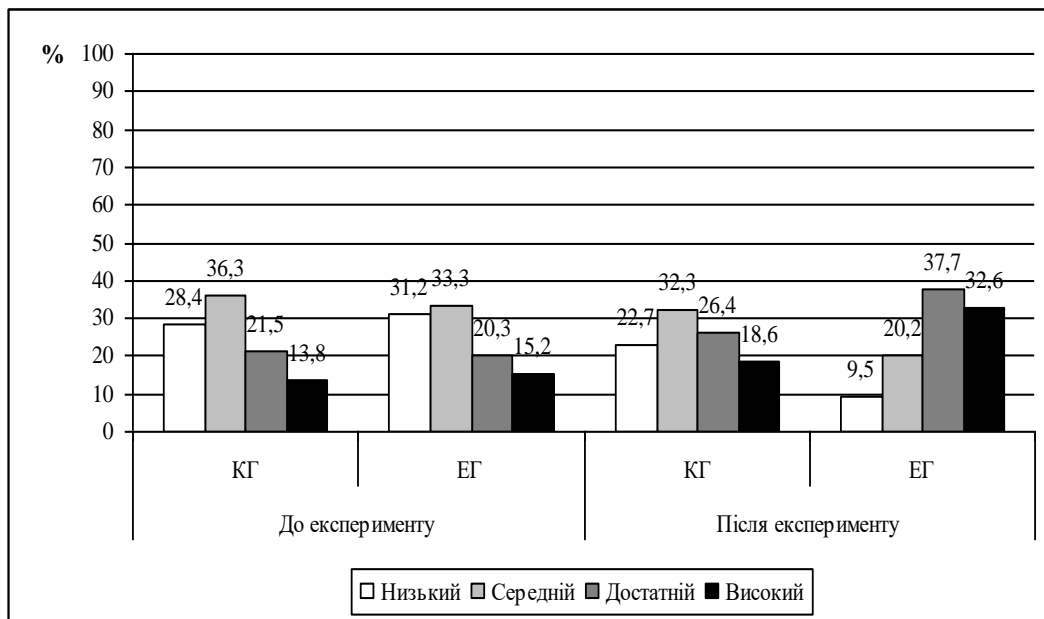

Рис. 3.1 Розподіли майбутніх бакалаврів цивільного захисту за рівнями сформованості моральної культури за мотиваційно-ціннісним критерієм (у %)

Таким чином, маємо підстави стверджувати, що впровадження розробленої та обґрунтованої моделі є більш ефективним (у порівнянні з традиційними) шляхом формування моральної культури майбутніх бакалаврів цивільного захисту в контексті формування в них прагнення до вдосконалення етичних знань, умінь і навичок морального виховання, розвитку, свідомого ставлення до виконання своїх обов'язків, ціннісного ставлення до професійних обов'язків.

Рівень моральної культури особистості великою мірою визначається наявністю в неї таких індивідуальних рис як оптимізм, сила волі, стресостійкість, доброзичливість, сумлінність, відповідальність, ввічливість, відкритість, справедливість, уважність, емпатія, навичок і способів здійснення спілкування та взаємодії з людьми, володіння принципами моралі та втілення їх у життя через призму особистості з погляду її культури, особливостей характеру, поведінки та інші. Виходячи з цього, ми виділили показники моральної культури за особистісним критерієм, до яких ми відносимо моральну зрілість, внутрішнє бажання працювати у сфері цивільного захисту, виховування позитивних індивідуальних рис, інтерес до формування власної моральної культури,

самодисципліну. Див. результати діагностики рівнів сформованості показників моральної культури у таблиці 3.2.

Таблиця 3.2

**Розподіли майбутніх бакалаврів цивільного захисту
за рівнями сформованості показників моральної культури
за особистісним критерієм, у %**

Рівні	До експерименту		Після експерименту	
	КГ	ЕГ	КГ	ЕГ
Моральна зрілість				
<i>Низький</i>	33,5	30,4	28,2	8,2
<i>Середній</i>	31,6	37,5	29,1	19,8
<i>Достатній</i>	25,6	20,5	27,2	35,6
<i>Високий</i>	9,3	11,6	15,5	36,4
Внутрішнє бажання працювати у сфері цивільного захисту				
<i>Низький</i>	29,6	33,9	23,7	15,1
<i>Середній</i>	33,8	35,5	29,5	20,3
<i>Достатній</i>	24,9	19,9	30,2	36,2
<i>Високий</i>	11,7	10,7	16,6	28,4
Виховування позитивних індивідуальних рис				
<i>Низький</i>	24,8	31,8	20,5	14,0
<i>Середній</i>	32,9	33,3	30,4	18,9
<i>Достатній</i>	25,6	21,1	29,9	34,4
<i>Високий</i>	16,7	13,8	19,2	32,7
Інтерес до формування власної моральної культури				
<i>Низький</i>	24,5	28,2	19,8	10,0
<i>Середній</i>	33,0	27,7	30,7	17,7
<i>Достатній</i>	23,6	28,6	27,6	36,3
<i>Високий</i>	18,9	15,5	21,9	36,0
Самодисципліна				
<i>Низький</i>	20,4	22,1	18,7	11,1
<i>Середній</i>	37,9	31,6	29,5	18,7
<i>Достатній</i>	19,9	25,6	26,1	34,4
<i>Високий</i>	21,8	20,7	25,7	35,8

На основі даних, які представлені в таблиці 3.2, можемо говорити, що традиційні підходи до формування моральної зрілості майбутніх бакалаврів

цивільного захисту не забезпечують потрібного для успішної професійної діяльності рівня її сформованості, адже в КГ після формувального експерименту відбулося незначне зростання частки курсантів з достатнім та високим рівнями (+1,6 % та +6,2 % відповідно). Поряд з цим, залишаються досить великими частки курсантів з низьким (28,2 %) і середнім (29,1 %) рівнями сформованості цього показника моральної культури. Також маємо підстави стверджувати, що проведена експериментальна робота була досить дієвою в плані формування моральної зрілості майбутніх бакалаврів цивільного захисту, адже в ЕГ відбулися істотні зрушення в бік зростання частки курсантів з достатнім (35,6 %) та високим (36,4 %) рівнями (до експерименту ці частки склали 20,5 % та 11,6 % відповідно), а також значно (з 30,4 % до 8,2 %) зменшилася частка курсантів з низьким рівнем сформованості цього показника. В цілому бачимо, що в ЕГ 72,0 % майбутніх бакалаврів цивільного захисту здатні на достатньому та високому рівнях оцінювати інших і себе, виходячи з критеріїв добра та зла, свідомо вироблених ними шляхом селективного засвоєння та використання визначених соціальних цінностей, співвідносити свою реальну (або заплановану) поведінку з цінностями референтних груп і осіб, їх фактичними (або очікуваними) оцінками вчинків, критично відбирати і творчо освоювати серед різноманітних моральних ідеалів, принципів, норм, які функціонують у цьому суспільстві, ті, які ближче до їхнього розуму і серця, співзвучні світоглядові, уявляються їм щирими і справедливими, які найбільше за все відповідають життєвим інтересам усіх та кожного, у тому числі – власним.

Важливою складовою моральної культури майбутніх бакалаврів цивільного захисту є наявність у них внутрішнього бажання працювати в цій сфері. Досліджуючи зміни в рівнях сформованості цього показника моральної культури, які відбулися під впливом проведеної експериментальної роботи, можемо констатувати (див. таблицю 3.2), що в ЕГ зросла частка курсантів (на 16,3 % та 17,7 %) відповідно з достатнім та високим рівнями, які зацікавлені майбутньою професійною діяльністю, бачать у ній можливість для реалізації своїх природних здібностей і схильностей, усвідомлюють її значимість для розвитку власних рис,

корисність цього виду діяльності для суспільства, відповідність цієї діяльності своїм переконанням та етичній орієнтації. В цілому частка цих курсантів в ЕГ складає 64,6 %, тоді як у КГ – 46,8 %. Істотними також є відмінності в частках курсантів КГ та ЕГ, у яких було зафіксований низький рівень сформованості внутрішнього бажання працювати в сфері цивільного захисту: в КГ – 23,7 %, в ЕГ – 15,1 %.

Кожній людині властиві притаманні лише ті риси, які визначають характер її взаємостосунків з оточуючими, ставлення до інших людей, самої себе, праці, до своєї справи. З огляду на це, обов'язковою умовою формування моральної культури в майбутніх бакалаврів цивільного захисту є виховування в них позитивних індивідуальних рис. За результатами впровадження розробленої системи заходів, спрямованих на формування цих рис, можемо констатувати, що в ЕГ зросла частка курсантів з достатнім та високим рівнями сформованості цього показника відповідно 34,4 % та 32,7 % (до експерименту – 21,1 % та 13,8 %) (див. таблицю 3.2). Після формувального експерименту в ЕГ майже наполовину зменшилася частка курсантів, у яких був виявлений низький рівень сформованості аналізованого показника: з 31,8% до 14,0%, також з 33,3% до 18,9% зменшилася частка курсантів зі середнім рівнем. У КГ також були зафіксовані певні зміни в розподілах курсантів за рівнями виховування позитивних індивідуальних рис, проте характер і динаміка цих змін істотно відрізняються від ЕГ. Так, на кінець проведення формувального експерименту в КГ відбувся такий перерозподіл: на 2,5 % зросла частка курсантів з високим рівнем сформованості цього показника моральної культури (за рахунок відповідного зменшення частки курсантів з середнім рівнем) та відбулося зростання на 4,3% частки курсантів з достатнім рівнем (за рахунок відповідного зменшення частки курсантів з низьким рівнем). У цілому, після проведення експерименту у половини курсантів КГ (50,9 %) був зафіксований низький та середній рівень сформованості цього показника.

На основі даних, представлених у таблиці 3.2, можемо також стверджувати, що запропоновані наукові підходи є досить продуктивними в плані розвитку

інтересу до формування власної моральної культури в майбутніх бакалаврів цивільного захисту. Порівняння розподілів, сформованих за результатами діагностики цього показника моральної культури в ЕГ до та після проведення формувального експерименту, показує суттєве зростання числа курсантів з достатнім (з 28,6 % до 36,3 %) та високим (15,5 % та 36,0 % після експерименту) рівнями вибіркової спрямованості психічних процесів на об'єкти та явища моральної культури, тенденцій, потягів, потреб у цій галузі, ставлення до навколишнього світу, до його об'єктів, явищ, процесів, яке наповнене активними помислами, яскравими емоціями, вольовими прагненнями. Потрібно відзначити значно вищу динаміку змін на високому рівні (+20,5 %) у порівнянні з достатнім (+7,7 %). Відповідно в ЕГ на 18,2 % зменшилася частка курсантів з низьким та на 10,0 % – зі середнім рівнями сформованості цього показника моральної культури. У КГ зміни в рівнях сформованості інтересу до формування власної моральної культури набагато менш виражені і варіюють в межах $\pm 2,3\% - 4\%$.

Велике значення для успішної професійної діяльності фахівців цивільного захисту має наявність у них сформованої на належному рівні риси особистості, що виражається в самоорганізації, самоконтролі, прояві відповідальності та здатності вибудовувати власну діяльність відповідно до прийнятого плану (режиму, регламенту, програми), а не на емоційному стані, який переважає у суб'єкта, тобто самодисципліни. Тому, розробляючи структурно-функціональну модель формування моральної культури у майбутніх бакалаврів цивільного захисту в процесі вивчення української мови, ми виділили самодисципліну як невід'ємну складову моральної культури та запропонували власні підходи до її формування. Впровадження їх у практику професійної підготовки фахівців галузі цивільного захисту показало, що показники самодисципліни курсантів ЕГ зросли: на 8,8 % та на 15,1 % зросли частки курсантів, у яких були виявлені достатній та високий рівні. Потрібно зазначити, що в КГ також відбулися перерозподіли в бік зростання частки курсантів з достатнім та високим рівнями сформованості самодисципліни і в цілому було виявлено 51,8 % таких курсантів. На нашу думку, це зумовлено специфічними умовами навчального закладу, в яких перебувають

майбутні бакалаври цивільного захисту (чітко регламентований режим дня, необхідність дотримання субординації та інші), що певною мірою самодисциплінує особистість. Також впливом цих умов ми пояснюємо дещо меншу динаміку в змінах у бік зростання показників самодисципліни курсантів ЕГ (у порівнянні з іншими показниками моральної культури за особистісним критерієм). Однак, зважаючи на те, що в ЕГ частка курсантів із достатнім та високим рівнями самодисципліни складає 70,2 % (у КГ – 51,8 %) (і при цьому курсанти КГ перебувають в аналогічних до ЕГ умовах), то це дає підстави стверджувати, що розроблені наукові підходи є більш ефективними в плані формування самодисципліни майбутніх бакалаврів цивільного захисту.

Узагальнення змін у розподілах майбутніх бакалаврів цивільного захисту за рівнями сформованості окремих показників моральної культури за особистісним критерієм дало змогу оцінити в цілому зміни за цим критерієм. Результати цього узагальнення представлені у вигляді діаграми, яка подана на рис. 3.2.

Як видно з рис. 3.2, у ЕГ після проведення формувального експерименту відбувся майже дзеркальний перерозподіл курсантів за рівнями сформованості моральної культури: коли до формувального експерименту частка курсантів з низьким та середнім рівнями складала 62,4 %, то після його проведення вона зменшилася до 30,8 % (причому низький рівень сформованості був виявлений лише в 11,7 %), а в решти курсантів (69,2 %) був зафіксований достатній та високий рівень.

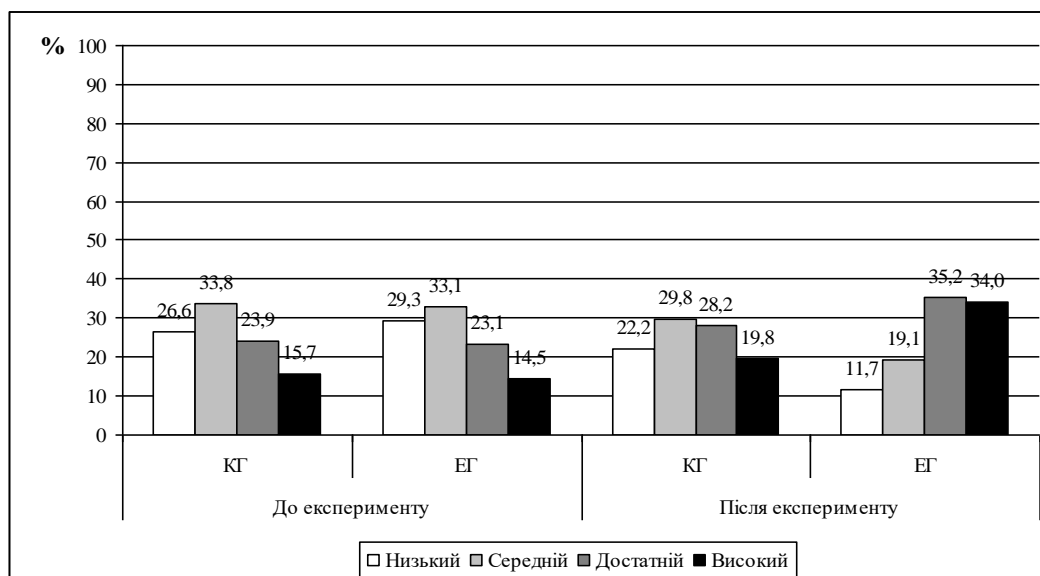

Рис. 3.2 Розподіли майбутніх бакалаврів цивільного захисту за рівнями сформованості моральної культури за особистісним критерієм (у %)

У КГ після формувального експерименту в 52,0 % курсантів був виявлений низький та середній рівні та 48,0 % – достатній та високий рівні сформованості моральної культури за особистісним критерієм. Виходячи з цього, можемо зробити висновок, що практична реалізація розроблених наукових підходів до формування моральної культури в майбутніх бакалаврів цивільного захисту є більш ефективним шляхом розвитку їхніх індивідуальних рис, навичок і способів здійснення спілкування та взаємодії з людьми, умінь встановлювати психологічний контакт, володіння ними нормами, принципами моралі та втілення їх у життя через призму особистості з погляду її культури, особливостей характеру, поведінки та інші.

Одним із завдань експериментальної роботи, яке ми розв’язували в процесі формування моральної культури майбутніх бакалаврів цивільного захисту, була перевірка ефективності розробленої моделі в контексті формування в курсантів професійно важливих знань про сутність моралі та моральності, здатності оцінювати моральні риси життєво та професійно необхідними, засвоєння ними вимог, які відображені в кодексі професійної етики фахових спеціальностей служби цивільного захисту. Після узагальнення даних, отриманих у процесі

діагностики стану сформованості цих показників моральної культури, ми сформуваємо розподіли, які подаємо в таблиці 3.3.

Таблиця 3.3

**Розподіли майбутніх бакалаврів цивільного захисту
за рівнями сформованості показників моральної культури
за змістовим критерієм, у %**

Рівні	До експерименту		Після експерименту	
	КГ	ЕГ	КГ	ЕГ
Володіння професійно-важливими знаннями про сутність моралі та моральності				
<i>Низький</i>	23,6	29,1	19,1	6,4
<i>Середній</i>	37,5	32,4	34,5	22,6
<i>Достатній</i>	20,5	17,9	24,1	32,4
<i>Високий</i>	18,4	20,6	22,3	38,6
Здатність оцінювати моральні риси життєво та професійно необхідними				
<i>Низький</i>	29,5	34,7	23,9	12,2
<i>Середній</i>	32,0	31,7	28,7	27,6
<i>Достатній</i>	20,4	17,4	24,8	28,7
<i>Високий</i>	18,1	16,2	22,6	31,5
Засвоєння вимог, які відображені у кодексі професійної етики фахових спеціальностей служби цивільного захисту				
<i>Низький</i>	24,3	29,9	17,8	8,2
<i>Середній</i>	33,8	30,2	30,2	24,0
<i>Достатній</i>	21,5	20,3	26,4	30,1
<i>Високий</i>	20,4	19,6	25,6	37,7

Аналіз даних, які представлені в таблиці 3.3, показує, що за результатами формування експерименту відбулися істотні якісні та кількісні зміни в розподілах курсантів ЕГ за рівнями знань про сутність моралі та моральності. Зокрема, з 20,6 % до 38,6 % (+18,0 %) зросла частка курсантів з високим рівнем цих знань (у КГ приріст таких курсантів складає 3,9 %), на 14,5 % збільшилася частка курсантів із достатнім рівнем (у КГ – на 3,6 %). На нашу думку, досить вагомим доказом ефективності запропонованих підходів до формування моральної культури в майбутніх фахівців цивільного захисту є суттєве зменшення

після формувального експерименту частки курсантів ЕГ (з 29,1 % до 6,4 %), у яких було виявлено низький рівень професійно важливих знань про сутність моралі та моральності (у КГ після експерименту частка курсантів із таким рівнем знань складає 19,1 %).

В цілому, після формувального експерименту в ЕГ для 71,0 % курсантів характерним є високий та достатній, ще для 22,6 % з них – середній рівень професійних знань про моральні вимоги, моральні цінності, що виражаються в моральних мотивах і ціннісних орієнтаціях, почуття сумління, честі, гідності, моральний обов'язок, індивідуально-масові прояви поведінки, діяльності, моральних відносин, орієнтованих на найвищі, універсальні вселюдські цінності, якими має володіти фахівець цивільного захисту. У КГ більшість (53,6 %) курсантів продемонстрували низький (19,1 %) та середній (34,5 %) рівень таких знань, що підтверджує наш висновок про ефективність запропонованих підходів до формування моральної культури у майбутніх фахівців цивільного захисту, а саме виховання професійно важливих знань про сутність моралі та моральної практики (моральності).

За результатами формувального експерименту можемо стверджувати, що простежується стійка позитивна динаміка змін у бік зростання в курсантів ЕГ здатності оцінювати моральні риси як життєво та професійно необхідні, оскільки (див. таблицю 3.3) на 15,3 % зросла частка курсантів з високим рівнем сформованості цієї здатності, на 11,3 % – із достатнім. Важливим, на нашу думку, є той факт, що ці прирости відбулися в основному за рахунок зменшення (на 22,5 %) частки курсантів, які продемонстрували низький рівень сформованості цього показника моральної культури. Динаміка зменшення частки курсантів із середнім рівнем сформованості є менш вираженою (–4,1 %). У КГ після формувального експерименту в 23,9 % курсантів був виявлений низький, ще у 28,7 % – середній рівень сформованості здатності оцінювати моральні риси як життєво та професійно необхідні. Тобто більшість (52,6%) курсантів КГ не усвідомлюють на належному рівні необхідності для фахівця цивільного захисту розуміння основних моральних понять (чесність, людяність, егоїзм, шляхетність,

самолюбство, відповідальність, користолюбство, зрадництво, совість та інші), відповідно вони не зможуть у професійній діяльності диференціювати події та вчинки за моральною сутністю цих понять, оперувати в міжособистісних взаєминах цими поняттями, у них відсутня можливість узгоджувати змістовний контекст різних моральних суджень та відображати їх моральний смисл.

Схожа картина проявилася і при аналізі змін, які відбулися за результатами формувального експерименту в розподілах курсантів КГ та ЕГ за рівнями засвоєння ними вимог, які відображені в кодексі професійної етики фахових спеціальностей служби цивільного захисту. Так, у КГ (див. таблицю 3.3) ці зміни є набагато меншими, і, порівняно з ЕГ, на різних рівнях варіюють в межах 3,6 % – 6,5 %. У ЕГ на 18,1 % відбулося зростання частки курсантів з високим та на 9,8 % – з достатнім рівнями засвоєння гуманістичних принципів, сформованості самостійного стилю мислення, власної етичної позиції, здатності робити власний моральний вибір та дотримуватись норм професійної етики в процесі фахової діяльності, володіння зразками поведінки фахівця цивільного захисту в специфічних умовах його професійної діяльності. Також, як було і у випадку з оцінкою здатності курсантів сприймати моральні риси як життєво та професійно необхідні, зростання часток курсантів з достатнім та високими рівнями засвоєння ними вимог, які відображені в кодексі професійної етики фахових спеціальностей служби цивільного захисту, відбулося за рахунок істотного зменшення (на 21,7 %) частки курсантів з низьким рівнем засвоєння цих вимог і станом на кінець експерименту у ЕГ було виявлено 8,2 % таких курсантів.

Узагальнення даних із розподілів майбутніх бакалаврів цивільного захисту за рівнями сформованості окремих показників моральної культури за змістовим критерієм дало змогу здійснити оцінку змін за цим критерієм моральної культури в цілому. Результати цього узагальнення наводимо на рис. 3.3. Аналіз даних, представлених на рис. 3.3, показує, що за результатами формувального експерименту в ЕГ відбулося значне зростання часток курсантів з достатнім та високим рівнями сформованості моральної культури за змістовим критерієм. У цілому частка таких курсантів складає 66,4 % (у КГ – 48,6 %).

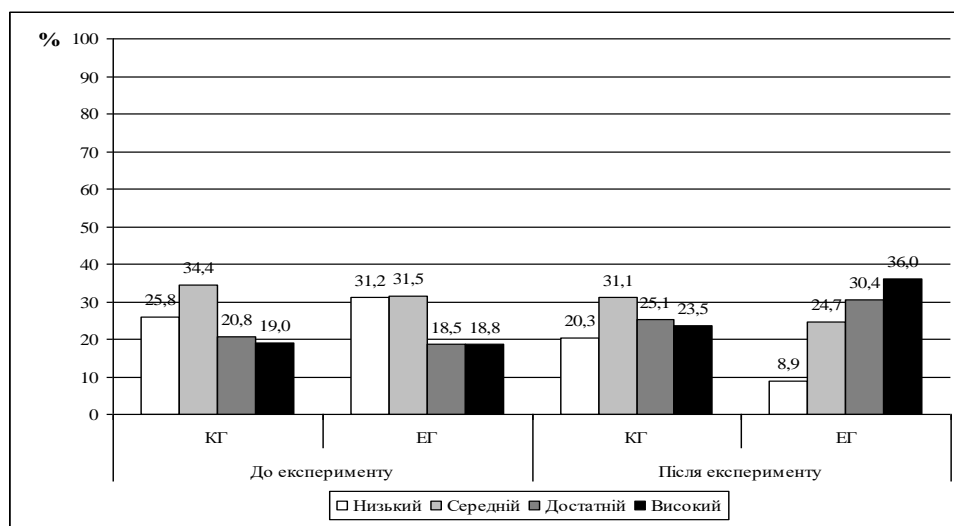

Рис. 3.3 Розподіли майбутніх бакалаврів цивільного захисту за рівнями сформованості моральної культури за змістовим критерієм (у %)

Частка курсантів ЕГ із низьким рівнем сформованості моральної культури за цим критерієм складає лише 8,9 %, тоді як у КГ – 20,3 %. Це дає підстави стверджувати, що розроблена структурно-функціональна модель формування моральної культури в майбутніх бакалаврів цивільного захисту є ефективнішими в порівнянні з чинною практикою професійної підготовки фахівців цієї галузі. Вони дають змогу на якісно вищому рівні формувати в майбутніх бакалаврів цивільного захисту сукупність знань у галузі моралі й моральності (основні норми, принципи, правила, цінності), впевненість у необхідності цих знань у професійній діяльності, здатність оцінювати їх соціально справедливими, гуманними, суспільно й професійно необхідними, досягати засвоєння курсантами вимог, які визначені в кодексах (правилах) професійної етики фахових спеціальностей органів та підрозділів служби цивільного захисту.

Важливим показником моральної культури майбутнього фахівця цивільного захисту є наявність у нього здатності аналізувати та синтезувати, конкретизувати загальні, абстрактні положення і відволікатись від конкретних даних, бачити в частковому загальне, пов'язувати в єдину систему знання з моралі різного рівня узагальненості, перебудовувати набуті моральні знання відповідно до вимог завдання, а також його здатність широко видозмінювати способи дій під час

розв'язання моральних завдань проблемного характеру. Усвідомлення цих детермінант спонукало нас до реалізації в процесі формувального експерименту системи заходів, спрямованих на формування в майбутніх бакалаврів цивільного захисту умінь застосовувати знання з моралі під час виконання професійних завдань. Проведена діагностика стану сформованості цих умінь дала змогу сформулювати відповідні розподіли, які подаємо у таблиці 3.4.

Таблиця 3.4

**Розподіли майбутніх бакалаврів цивільного захисту
за рівнями сформованості показників моральної культури
за практичним критерієм, у %**

Рівні	До експерименту		Після експерименту	
	КГ	ЕГ	КГ	ЕГ
Уміння застосовувати знання з моралі під час виконання професійних завдань				
<i>Низький</i>	33,9	32,4	28,7	13,1
<i>Середній</i>	41,5	38,5	37,8	25,9
<i>Достатній</i>	16,2	18,9	22,3	31,6
<i>Високий</i>	8,4	10,2	11,2	29,4
Відповідність проголошених цінностей вчинкам				
<i>Низький</i>	28,4	34,1	22,3	12,9
<i>Середній</i>	32,3	32,3	28,4	24,3
<i>Достатній</i>	25,8	22,3	32,4	35,7
<i>Високий</i>	13,5	11,3	16,9	27,1
Здатність до самовиховання та самовдосконалення				
<i>Низький</i>	32,5	31,4	27,1	10,2
<i>Середній</i>	30,7	32,3	28,4	25,7
<i>Достатній</i>	21,9	23,8	26,3	34,4
<i>Високий</i>	14,9	12,5	18,2	29,7
Здатність забезпечувати позитивну атмосферу в стосунках та спілкуванні з людьми				
<i>Низький</i>	29,6	27,9	25,2	11,4
<i>Середній</i>	31,8	34,2	27,4	21,1
<i>Достатній</i>	24,9	21,6	29,8	33,3
<i>Високий</i>	13,7	16,3	17,6	34,2

Уміння володіти собою і керувати своєю поведінкою				
<i>Низький</i>	27,5	31,8	24,3	12,2
<i>Середній</i>	34,6	37,2	29,1	26,8
<i>Достатній</i>	23,1	18,6	28,3	29,7
<i>Високий</i>	14,8	12,4	18,3	31,3
Уміння оцінювати моральний потенціал колективу, моральність стилю діяльності підлеглих, керівників				
<i>Низький</i>	30,9	36,1	26,7	18,0
<i>Середній</i>	37,8	40,2	33,9	28,7
<i>Достатній</i>	18,6	13,2	24,3	27,1
<i>Високий</i>	12,7	10,5	15,1	26,2
Уміння самостійно організувати процес морального виховання серед підлеглих				
<i>Низький</i>	32,1	33,0	27,7	16,2
<i>Середній</i>	41,3	43,5	37,6	30,3
<i>Достатній</i>	16,1	14,2	21,9	28,0
<i>Високий</i>	10,5	9,3	12,8	25,5

На основі даних, які подані в таблиці 3.4, можемо говорити, що проведена робота зумовила істотні зміни в бік зростання рівнів сформованості в курсантів ЕГ умінь застосовувати знання з моралі під час виконання професійних завдань. Так, якщо до формувального експерименту в ЕГ переважали курсанти з низьким (32,4 %) та середнім (38,5 %) рівнями сформованості цих умінь, то після його проведення частки курсантів з цими рівнями складають вже 13,1 % та 25,9 % відповідно. В цілому частка курсантів ЕГ з достатнім та високим рівнями сформованості умінь застосовувати знання з моралі під час виконання професійних завдань складає 61,0 %.

У КГ констатуємо незначні зміни: частка курсантів із достатнім і високим рівнями сформованості цих умінь зросла на 8,9 %. Потрібно зазначити, що в КГ після експерименту залишається значне число курсантів (66,5 %) з недостатнім для успішної професійної діяльності рівнем сформованості умінь застосовувати знання з моралі на практиці, причому майже третина курсантів (28,7 %) продемонструвала низький рівень сформованості цих умінь (у ЕГ після експерименту таких курсантів було виявлено тільки 13,1 %).

Аналізуючи зміни, які відбулися під впливом проведеної експериментальної роботи в діях майбутніх бакалаврів цивільного захисту і свідчать про їхнє свідоме ставлення до інших людей, норм суспільної моралі, маємо підстави стверджувати, що в курсантів ЕГ це ставлення сформоване на значно вищому рівні в порівнянні з курсантами КГ. Після формувального експерименту в ЕГ (див. таблицю 3.4) на 13,4 % зросла частка курсантів з достатнім та на 15,8 % – з високим рівнями, для яких моральні вчинки виступають усвідомленим обов'язком і водночас безпосередньою потребою – коли морально значуще стає для них особистісно цінним. У КГ частки курсантів з цими рівнями зросли лише на 6,6 % та 3,4 % відповідно. В цілому, після проведення експерименту, в ЕГ 62,8 % курсантів демонстрували відповідність проголошених цінностей вчинкам на достатньому та високому рівнях, а у КГ – 49,3 %. Показовим, на нашу думку, є той факт, що в ЕГ зростання числа курсантів з достатнім та високим рівнями відбулося за рахунок того, що істотно зменшилася (на 21,2 %) частка майбутніх бакалаврів цивільного захисту, які демонстрували відповідність проголошених цінностей вчинкам на низькому рівні, і на кінець формувального експерименту таких курсантів було виявлено 12,9 % (у КГ – 22,3 %).

Продуктивними виявилися розроблені наукові підходи до формування моральної культури у майбутніх бакалаврів цивільного захисту в контексті розвитку в них здатності до самовиховання та самовдосконалення. Після їх впровадження у процесі формувального експерименту в ЕГ на 10,6 % та 17,2 % (див. таблицю 3.4) зросло число курсантів, які проявляють на достатньому та високому рівнях знання самих себе, вміння оцінювати власні позитивні й негативні риси, в яких сформовані уявлення про особливості психічної діяльності людини, які демонструють володіння методами і прийомами роботи над собою, здатність до постійних вольових зусиль, уміння керувати собою, аналізувати свої вчинки, оцінювати поведінку, досягати поставленої мети, не занепадати духом від невдач. На кінець експерименту чисельність курсантів ЕГ з високим рівнем сформованості здатності до самовиховання та самовдосконалення складає 34,4 %, з достатнім – 29,7 %.

У КГ таких курсантів було виявлено значно менше – 26,3 %; 18,2 %. Також на кінець експерименту виявилось, що в КГ у цілому в 55,5 % курсантів здатність до самовиховання та самовдосконалення сформована на низькому та середньому рівнях, тоді як у ЕГ ця група складає 35,9 %. Важливим є той факт, що за рахунок проведеної роботи в ЕГ вдалося істотно зменшити групу курсантів з низьким рівнем сформованості цієї здатності і на кінець експерименту таких курсантів було 10,2 % (у КГ – 27,1 %).

Важливою рисою, яка свідчить про високий рівень моральної культури фахівця цивільного захисту, є його здатність забезпечувати позитивну атмосферу в стосунках та спілкуванні з людьми. За результатами формувального експерименту відзначаємо позитивні зміни в розподілах курсантів ЕГ за рівнями сформованості цієї важливої характеристики (див. таблицю 3.4). У 67,5 % курсантів ЕГ було виявлено достатній та високий рівень сформованості цієї риси, тоді як у КГ таких курсантів було 47,4 %. Істотно вищою в ЕГ, у порівнянні з КГ, є динаміка змін в розподілах за рівнями. В ЕГ на 11,7 % та на 17,9 % зросли частки курсантів з достатнім та високим рівнями сформованості цієї риси (у КГ – на 4,9 % та 3,9 %). Відповідно в ЕГ на 16,5 % та 13,1 % зменшилося число курсантів з низьким та середнім рівнями (у КГ – на 3,2 % та 5,5 %). Майже вдвічі більшою в КГ (25,2 %) є частка курсантів, у порівнянні з ЕГ (11,4 %), у яких здатність забезпечувати позитивну атмосферу в стосунках та спілкуванні з людьми сформована на низькому рівні.

Особливе значення для фахівця цивільного захисту має наявність у нього сформованих на належному рівні первинних рис особистості, зокрема умінь володіти собою і керувати своєю поведінкою. За результатами формувального експерименту ми виявили (див. таблицю 3.4), що у ЕГ з 31,8 % до 12,2 % та з 37,2 % до 26,8 % відповідно зменшилося число курсантів з низьким та середнім рівнями сформованості цих умінь. У КГ ці зміни набагато менш виражені і складають 3,2 % та 5,5 % відповідно. Після формувального експерименту виявилось, що в цілому в 61,0% курсантів ЕГ (у КГ – 46,6 %) на достатньому та високому рівнях сформовані техніка володіння своїм організмом, мовленням,

керування емоціями, настроєм, володіння умінням соціальної перцепції, здатність вольовим зусиллям швидко гальмувати (послаблювати, сповільнювати) дії, почуття та думки, що заважають здійсненню прийнятого рішення, здатність утримуватися від дій, які усвідомлюються як неадекватні з прагматичних, моральних чи якихось інших міркувань, здатність навіть в екстремальних умовах не втрачати присутності духу, зберігати холонокровність, уміти «взяти себе в руки».

Порівняння розподілів майбутніх бакалаврів цивільного захисту за рівнями сформованості в них умінь оцінювати моральний потенціал колективу, моральність стилю діяльності підлеглих, керівників показало, що зміни, які відбулися за результатами формувального експерименту, характеризуються менш вираженою динамікою, в порівнянні з іншими показниками (див. таблицю 3.4). Незважаючи на те, що після експерименту частка курсантів ЕГ з достатнім та високим рівнями сформованості цих умінь зроста відповідно на 13,9 % та 15,7 %, їх в цілому по ЕГ виявилось 53,3 % (за іншими показниками моральної культури за практичним критерієм частки таких курсантів складала від 61,0 % до 67,5 %). Також у ЕГ на кінець експерименту залишилося значне число курсантів з низьким рівнем сформованості таких умінь – 18,0 % (у КГ – 26,7 %). У КГ зміни в розподілах курсантів за рівнями сформованості цих умінь є незначними, варіюють у межах статистичної похибки. Тобто в обох групах після експерименту залишилося значне число курсантів, які не здатні адекватно оцінювати сукупність моральних рис співробітників і ступінь їхньої здатності діяти відповідно до громадянського обов'язку, норм професійної етики, стандартів професійної поведінки, вимог законів, рівень їхньої моральної стійкості до негативних соціальних і психологічних чинників, негативних впливів середовища функціонування в різних життєвих та службових ситуаціях, в тому числі і в екстремальних.

Схожа картина простежується при аналізі розподілів майбутніх бакалаврів цивільного захисту за рівнями сформованості умінь самостійно організувати процес морального виховання. Після формувального експерименту в ЕГ ми

виявили 28,0 % та 25,5 % курсантів (у цілому 53,5 %), які здатні на достатньому та високому рівнях здійснювати визначення сукупності моральних рис і властивостей (певного ідеалу), які слід сформувати в особистості, вивчення індивідуальних особливостей особистості (колективу), її позитивних рис, недоліків у характері й поведінці, а також рис, які перебувають на стадії зародження, прогнозувати їх розвиток, розробляти та реалізовувати програми морального виховання, залучати співробітників до різних видів діяльності, участь в яких сприяє формуванню досвіду поведінки відповідно до ідеалу, спонукати себе та ближніх до самостійної роботи з морального розвитку особистості. У КГ групи таких курсантів було виявлено лише близько третини (34,7 %). Також чисельними на кінець експерименту в обох групах виявилися частки курсантів з низьким рівнем сформованості цих умінь: 27,7 % в КГ та 16,2 % в ЕГ.

Зважаючи на дані, робимо висновок, що розроблені наукові підходи до формування у майбутніх бакалаврів цивільного захисту умінь оцінювати моральний потенціал колективу, моральність стилю діяльності підлеглих, керівників і вмінь самостійно організовувати процес морального виховання є дещо менш ефективними, що вимагає проведення додаткових наукових пошуків продуктивніших шляхів формування цих складових моральної культури.

Узагальнення даних із розподілів майбутніх фахівців у галузі цивільного захисту за рівнями сформованості в них окремих показників моральної культури дало змогу провести оцінку змін у рівнях сформованості моральної культури за практичним критерієм у цілому (див. рис. 3.4). На основі даних, представлених на рисунку 3.4, можемо констатувати, що в КГ на кінець експерименту для великої частини курсантів (57,8 %) (у ЕГ – 39,5 %) характерним є низький та середній рівень сформованості моральної культури за даним критерієм. Також майже вдвічі більшою в КГ (26,0 %), у порівнянні з ЕГ (13,4 %), є частка курсантів із низьким рівнем.

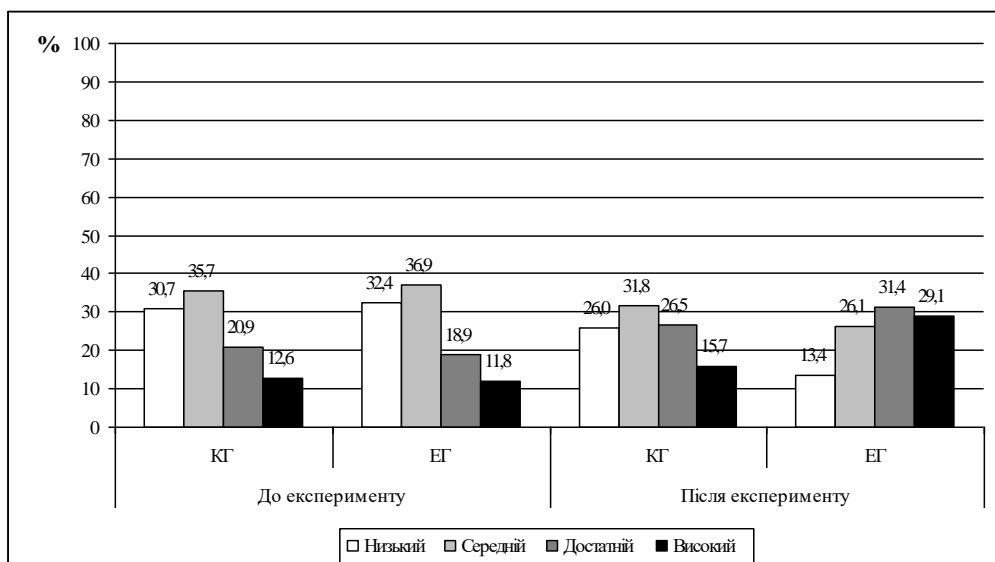

Рис. 3.4 Розподіли майбутніх бакалаврів цивільного захисту за рівнями сформованості моральної культури за практичним критерієм (у %)

У ЕГ після формувального експерименту виявилося 31,4 % та 29,1 % курсантів, які відповідно на достатньому та високому рівні здатні до перетворення набутих знань із галузі моралі в практичні дії, для яких характерною є відповідність моральних вчинків проголошеним цінностям, які володіють уміннями застосовувати набуті знання з галузі моралі для розв'язання фахових завдань, яким притаманні прагнення до морального саморозвитку, самовиховання і самовдосконалення, здатність забезпечувати моральні відносини з людьми (у КГ таких курсантів було виявлено значно менше – 26,5 % та 15,7 % відповідно).

Отже, можемо зробити висновок, що в цілому заходи, які були реалізовані в процесі формувального експерименту, доволі продуктивні та є більш ефективними шляхами формування моральної культури майбутніх бакалаврів цивільного захисту за практичним критерієм у порівнянні з чинними підходами до професійної підготовки фахівців цієї сфери.

Професійна підготовка конкурентоспроможного фахівця в галузі цивільного захисту передбачає формування рефлексивної особистості з позитивним психоенергетичним потенціалом, здатної організувати, планувати й адекватно оцінювати свою діяльність і поведінку в динамічних ситуаціях, яка володіє новим

стилем мислення, нетрадиційними підходами до розв'язання проблем, адекватним реагуванням у нестандартних ситуаціях. Зважаючи на це, розроблена структурно-функціональна модель формування моральної культури у майбутніх бакалаврів цивільного захисту в процесі вивчення української мови передбачала заходи, спрямовані на розвиток у них здатності адекватно оцінювати свою діяльність, вбачати свої позитивні і негативні сторони, розуміння значимості моральної культури у професійній діяльності та повсякденному житті, самокритичності та прагнення до вдосконалення, прогнозування можливих шляхів розвитку ситуації. Після формувального експерименту роботи була проведена діагностика, за результатами якої ми сформуваємо розподіли курсантів КГ та ЕГ за рівнями сформованості в них означених показників моральної культури (див. табл. 3.5)

Таблиця 3.5

**Розподіли майбутніх бакалаврів цивільного захисту
за рівнями сформованості показників моральної культури
за рефлексивним критерієм, у %**

Рівні	До експерименту		Після експерименту	
	КГ	ЕГ	КГ	ЕГ
Здатність адекватно оцінювати свою діяльність				
<i>Низький</i>	29,6	30,1	24,2	15,1
<i>Середній</i>	33,7	38,5	29,6	25,6
<i>Достатній</i>	21,2	17,5	27,6	28,6
<i>Високий</i>	15,5	13,9	18,6	30,7
Здатність вбачати свої позитивні і негативні сторони				
<i>Низький</i>	38,7	36,8	33,7	12,6
<i>Середній</i>	37,3	39,0	34,3	30,6
<i>Достатній</i>	15,5	13,6	19,6	28,1
<i>Високий</i>	8,5	10,6	12,4	28,7
Розуміння значущості моральної культури у професійній діяльності та повсякденному житті				
<i>Низький</i>	32,1	30,9	27,7	12,4
<i>Середній</i>	34,8	37,4	30,9	24,1
<i>Достатній</i>	23,3	20,4	27,6	34,1
<i>Високий</i>	9,8	11,3	13,8	29,4

Самокритичність та прагнення до вдосконалення				
<i>Низький</i>	32,6	31,8	29,9	11,9
<i>Середній</i>	32,1	33,2	26,7	21,0
<i>Достатній</i>	20,5	18,3	25,8	32,4
<i>Високий</i>	14,8	16,7	17,6	34,7
Прогнозування можливих шляхів розвитку ситуації				
<i>Низький</i>	30,7	36,2	26,6	11,1
<i>Середній</i>	33,4	34,0	28,7	25,9
<i>Достатній</i>	19,7	16,8	23,9	30,6
<i>Високий</i>	16,2	13,0	20,8	32,4

На основі даних, поданих у таблиці 3.5, можемо обґрунтовано стверджувати, що в ЕГ під впливом проведеної роботи відбулися істотні перерозподіли курсантів за рівнями сформованості в них здатності адекватно оцінювати свою діяльність. Так, у 28,6 % та у 30,7 % з них, відповідно на достатньому та високому рівнях сформовані об'єктивні критерії оцінки власної діяльності, наявне стійке прагнення досягти бажаної мети в умовах постійної зміни зовнішніх умов, наявне розуміння особливостей діяльності, чинників та причин, які впливають на її результати, сформована здатність адекватно оцінювати навколишню дійсність на основі повноти знань про неї, що дають змогу зрозуміти основні закономірності власної діяльності (до експерименту таких курсантів було 17,5 % та 13,9 % відповідно). Також на 15,0 % і 12,9 % зменшилася частка курсантів з низьким та середнім рівнем сформованості цієї здатності. У КГ динаміка цих змін набагато менша – в межах від 3,1 % до 6,4 %.

Певні особливості проявилися при аналізі змін, які відбулися після формульовального експерименту в розподілах майбутніх бакалаврів цивільного захисту за рівнями сформованості в них здатності вбачати свої позитивні і негативні сторони. У ЕГ (див. таблицю 3.5) поряд з зростанням на 14,5 % та 18,1 % чисельності курсантів відповідно з достатнім та високим рівнями сформованості цієї здатності, відзначаємо, що відбулося не досить істотне (на 8,4%) зменшення частки курсантів з середнім рівнем і ця група після експерименту залишається досить чисельною – 30,6 % (у КГ динаміка змін за цим

рівнем також є найменшою – 3,0 %). Тобто основні зміни в ЕГ відбулися за рахунок істотного зменшення (на 24,2 %) числа курсантів з низьким рівнем сформованості здатності вбачати свої позитивні і негативні сторони.

На основі даних, наведених у таблиці 3.5, можемо також говорити, що розроблена структурно-функціональна модель формування моральної культури у майбутніх бакалаврів цивільного захисту в процесі вивчення української мови є досить ефективною в плані розвитку в них усвідомлення на теоретичному рівні сукупності (системи) моральних цінностей (правил, норм, принципів, ідеалів), об'єктивації цих уявлень, поглядів, переконань, тобто моральної свідомості через поведінку, діяльність, вчинки, що оцінюються з позицій гуманізму, розуміння системи моральних відносин, що встановлюються внаслідок втілення моральних уявлень через моральні дії. За результатами формувального експерименту в ЕГ на 13,7 % та 18,1 % зросли частки курсантів відповідно з достатнім та високим рівнями сформованості розуміння значущості моральної культури у професійній діяльності та повсякденному житті (у КГ відповідно на 4,3 % та 4,0 %), частка курсантів з низьким рівнем складає 12,4 % (у КГ – 27,7 %).

Проведена робота в процесі формувального експерименту позитивно вплинула на розвиток у курсантів ЕГ самокритичності та прагнення до вдосконалення. На кінець експерименту в ЕГ (див. таблицю 3.5) було виявлено 32,4 % (+14,1 %) та 34,7 % (+18,0 %) курсантів, для яких характерним є відповідно достатній та високий рівень сформованості умінь відсторонено оцінити себе, свої думки, переконання, вчинки, поведінку, здатності до самостійного пошуку та виправлення власних помилок, здатності формувати і розвивати свої риси та здібності згідно із суб'єктивними цілями й інтересами (у КГ ці зміни складають 5,3 % та 2,8 % відповідно). У КГ на кінець експерименту було виявлено 56,6 % курсантів з низьким та середніми рівнями сформованості самокритичності та прагнення до вдосконалення (в ЕГ – 32,9 %), до того ж частка курсантів з низьким рівнем у КГ складає 29,9 % (в ЕГ – 11,9 %).

Важливим показником моральної культури особистості є наявність у неї сформованої на належному рівні здатності до прогнозування можливих шляхів

розвитку ситуації. Досліджуючи зміни в стані сформованості цього показника моральної культури, які відбулися за результатами впровадження розробленої моделі, ми встановили (див. таблицю 3.5), що зросло (відповідно на 13,8 % та 19,4 %) число курсантів ЕГ, які на достатньому та високому рівнях здатні передбачати майбутній стан предмета чи явища на основі аналізу його минулого і сучасного, систематично оцінювати інформацію про якісні й кількісні характеристики розвитку обраного предмета чи явища в перспективі (у КГ ці прирости відповідно складають 4,2 % та 4,6 %). Слід зазначити, що в ЕГ основні зміни відбулися за рахунок істотного зменшення числа курсантів з низьким рівнем сформованості здатності до прогнозування можливих шляхів розвитку ситуації (на 25,1 %), а зменшення чисельності курсантів з середнім рівнем є не досить істотним – 8,1 %. В ЕГ порівняно невеликою є група курсантів, для яких характерний низький рівень сформованості здатності до прогнозування можливих шляхів розвитку ситуації (11,1 %), тоді як у КГ на кінець експерименту таких курсантів залишилося (26,6 %).

Виявлені тенденції змін у розподілах курсантів ЕГ та КГ за рівнями сформованості окремих показників моральної культури простежуються і при узагальненні даних в цілому за рефлексивним критерієм (див. рис. 5.5). Як видно з рисунка 3.5, за результатами формувального експерименту в ЕГ на 13,4 % та 18,1 % зросло число майбутніх фахівців у галузі цивільного захисту, які на достатньому та високому рівнях володіють позитивним психоенергетичним потенціалом, здатні організовувати, планувати та адекватно оцінювати свою діяльність і поведінку в динамічних ситуаціях, володіють новим стилем мислення тощо. У цілому чисельність цих курсантів у ЕГ на кінець експерименту складає 61,9 % (в КГ – 41,5 %).

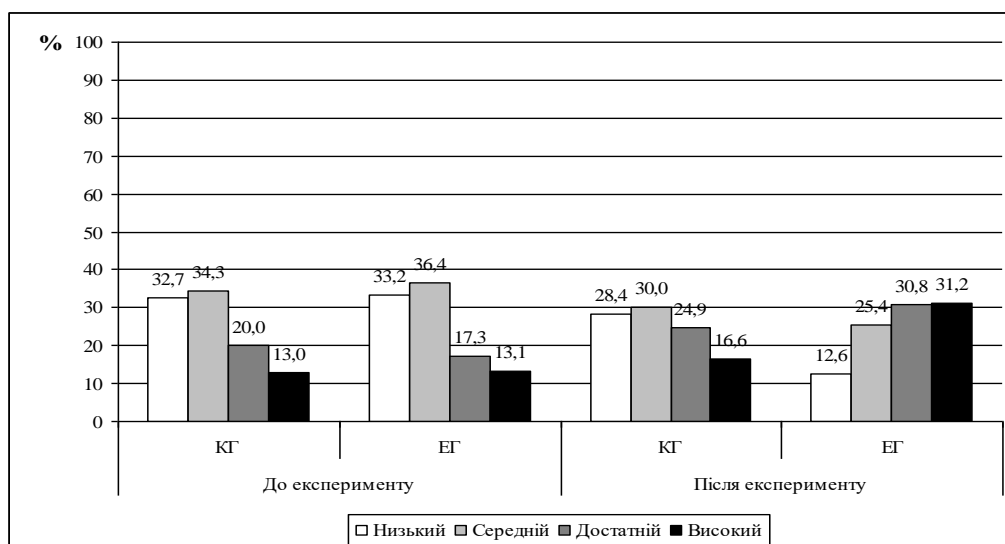

Рис. 3.5 Розподіли майбутніх бакалаврів цивільного захисту за рівнями сформованості моральної культури за рефлексивним критерієм (у %)

Також на 20,5 % в ЕГ зменшилось число курсантів із низьким рівнем сформованості цих рис і на кінець експерименту таких було виявлено 12,6 %, тоді як у КГ – 28,4 %. На основі цих даних, маємо підстави стверджувати, що впровадження розроблених наукових підходів у практику професійної підготовки майбутніх бакалаврів цивільного захисту є більш ефективним шляхом формування в них моральної культури в контексті розвитку сприйняття самого себе, своїх знань, умінь, навичок, ціннісних орієнтацій як факторів ефективності професійного впливу.

Узагальнення даних, отриманих у процесі діагностики рівнів сформованості окремих показників за мотиваційно-ціннісним, особистісним, змістовим, практичним та рефлексивним критеріями, дало нам змогу здійснити інтегративну оцінку сформованості моральної культури в майбутніх бакалаврів цивільного захисту. Результати цього узагальнення подаємо на рисунку 3.6. На рисунку 3.7 представлені дані, які характеризують динаміку змін в розподілах майбутніх фахівців у галузі цивільного захисту за рівнями сформованості у них моральної культури, які відбулися в процесі формувального експерименту.

На основі аналізу даних, поданих на рисунках 3.6 та 3.7, можемо зробити такі висновки:

1. Впровадження в практику професійної підготовки майбутніх фахівців у галузі цивільного захисту розроблену структурно-функціональну модель формування в них моральної культури є більш ефективним шляхом у порівнянні з чинною системою. Адже в ЕГ, де ці підходи були реалізовані, відбулося істотне зростання чисельності курсантів з достатнім (33,1 %) та високим (32,6 %) рівнями морального розвитку (свідомості та поведінки), що відображає рівень моральності індивіда в практичній поведінці (моральної культури). У КГ чисельність курсантів з цими рівнями моральної культури складає відповідно 26,2 % та 18,8 %.

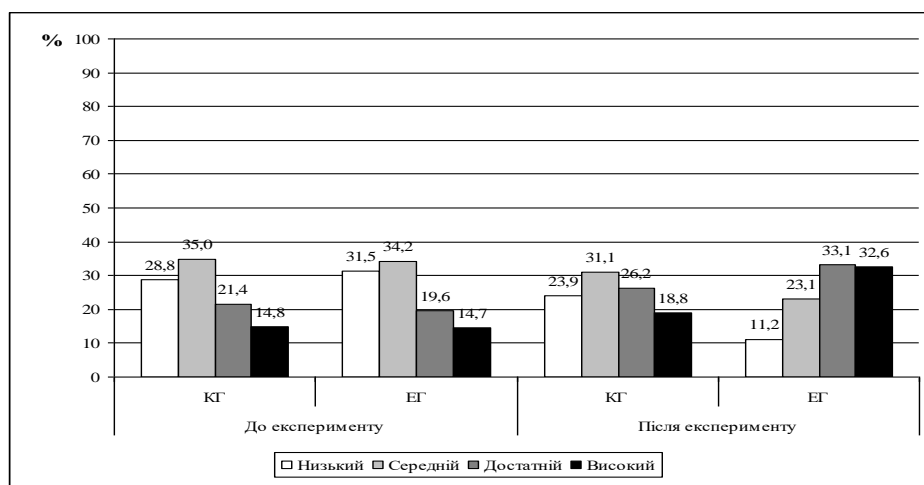

Рис. 3.6 Розподіли майбутніх бакалаврів цивільного захисту за рівнями сформованості моральної культури (у %)

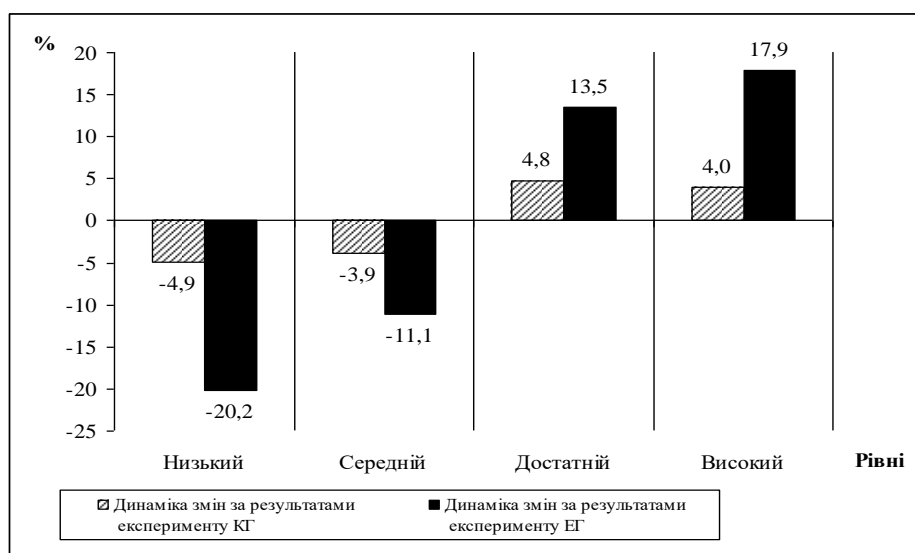

Рис. 3.7 Динаміка змін у розподілах майбутніх бакалаврів цивільного захисту за рівнями сформованості моральної культури (у %)

2. В ЕГ зміни в розподілах майбутніх бакалаврів цивільного захисту за рівнями сформованості моральної культури, які відбулися з результатами проведеного формувального експерименту, мають якісно інший характер, ніж у контрольній групі. Це проявляється, *по перше*, в значно вищій динаміці змін (див. рис. 3.7), адже за результатами проведеного експерименту на 17,9 % відбулося зростання чисельності курсантів з високим рівнем сформованості моральної культури та на 13,5 % – із достатнім. Істотно зменшилися за чисельністю групи курсантів з середнім та низьким рівнями – відповідно на 11,1 % та 20,2 %. У КГ динаміка змін у розподілах істотно нижча. *По друге*, в ЕГ частка майбутніх фахівців в галузі цивільного захисту із високим та достатнім рівнями моральної культури після проведення експерименту складає 65,7 %, відповідно з середнім та низьким – 34,3 %. У КГ це співвідношення значно гірше: 45,0 % та 55,0 %, відповідно.

3. Для майже четверті курсантів КГ (23,9%) на кінець експерименту характерним є низький рівень сформованості моральної культури (в ЕГ – 11,2 %).

4. За окремими показниками, а саме: ціннісне ставлення до професійних обов'язків (*мотиваційно-ціннісний критерій*), володіння професійно важливими знаннями про сутність моралі та моральності, здатність оцінювати моральні риси життєво та професійно необхідними, засвоєння вимог, які відображені в кодексі професійної етики фахових спеціальностей служби цивільного захисту (*змістовий критерій*), відповідність проголошених цінностей вчинкам, здатність до самовиховання та самовдосконалення (*практичний критерій*), здатність вбачати свої позитивні і негативні сторони, здатність до прогнозування можливих шляхів розвитку ситуації (*рефлексивний критерій*) за результатами формувального експерименту ми зафіксували дещо меншу динаміку змін у розподілах курсантів ЕГ з середнім рівнем сформованості цих рис, порівняно з іншими показниками моральної культури. Схожий характер (але вже на достатньому рівні) мають зміни в розподілах курсантів ЕГ за такими показниками моральної культури як інтерес до формування власної моральної культури, самодисципліна (*особистісний критерій*). На нашу думку, це обумовлено специфічними особливостями

механізмів формування цих показників моральної культури майбутніх бакалаврів цивільного захисту, які потрібно додатково вивчати.

5. Розроблені наукові підходи в контексті формування в майбутніх бакалаврів цивільного захисту таких показників моральної як уміння оцінювати моральний потенціал колективу, моральність стилю діяльності підлеглих, керівників та уміння самостійно організовувати процес морального виховання культури також не є достатньо ефективні. Це виявилось у тому, що поряд з хорошою динамікою зростання чисельності курсантів ЕГ з достатнім та високим рівнями сформованості цих показників, на кінець експерименту ще чисельними в ЕГ залишилися частки курсантів з низьким рівнем сформованості умінь (18,0 % та 16,2 %). Це вимагає проведення додаткових наукових досліджень з пошуку шляхів удосконалення процесу формування цих складових моральної культури майбутніх фахівців цієї галузі.

Правомірність цих висновків підтверджується результатами статистичного обґрунтування, зафіксованих у процесі формувального експерименту змін за допомогою відповідних статистичних методів. Зокрема, для статистичної оцінки достовірності виявлених змін у розподілах майбутніх бакалаврів цивільного захисту за рівнями сформованості як окремих показників, так і моральної культури в цілому був використаний статистичний критерій однорідності χ^2 Пірсона, що дало змогу зафіксувати суттєві відмінності показників курсантів і студентів ЕГ і КГ наприкінці експерименту з достатньою достовірністю (94 %). У додатку А наводимо алгоритм застосування цього методу для оцінки достовірності змін у розподілах курсантів КГ та ЕГ за рівнями сформованості такого показника моральної культури як прагнення до вдосконалення етичних знань, умінь і навичок морального виховання (за мотиваційно-ціннісним критерієм). За таким алгоритмом були проведені розрахунки емпіричних значень критерію і для всіх інших показників та сформованості моральної культури в цілому, результати яких представлені в таблиці додатку Б.

Рішення щодо істинності чи хибності сформульованих гіпотез ми приймали, виходячи з того, що:

– коли при порівнянні розподілів курсантів КГ і ЕГ після експерименту та ЕГ до експерименту і ЕГ після експерименту виконується співвідношення:

$$\chi_e^2 > \chi_k^2,$$

то це означає, що після експерименту проявляються статистично достовірні відмінності між курсантами контрольної та експериментальної груп за рівнями сформованості відповідного показника чи моральної культури в цілому та достовірне зростання рівня сформованості відповідного показника чи моральної культури в цілому в експериментальній групі;

– коли ж при порівнянні розподілів курсантів КГ і ЕГ до експерименту та КГ до експерименту і КГ після експерименту виконується співвідношення:

$$\chi_e^2 < \chi_k^2,$$

то це означає, що до експерименту курсанти контрольної та експериментальної груп статистично не відрізнялися за рівнями сформованості відповідного показника чи моральної культури в цілому і зміни в рівнях сформованості відповідного показника чи моральної культури в цілому курсантів КГ, які відбулися під впливом неконтрольованих факторів також є випадковими.

На основі порівняння емпіричних значень, наведених у таблиці додатку Б з критичними значеннями критерію:

$$\chi_k^2 = \begin{cases} 7,815, p \leq 0,05 \\ 11,345, p \leq 0,01 \end{cases},$$

можемо обґрунтовано стверджувати, що:

1. До проведення формувального експерименту курсанти контрольної та експериментальної груп істотно не відрізнялися за рівнями сформованості окремих показників та моральної культури в цілому: оцінка достовірності цих відмінностей між ЕГ та КГ показала, що вони мають випадковий характер.

2. Зміни в розподілах курсантів КГ за рівнями сформованості окремих показників та моральної культури в цілому, які відбулися протягом формувального експерименту під впливом неконтрольованих нами факторів є статистично недостовірними.

3. Після проведення експерименту проявилися статистично достовірні відмінності між курсантами КГ та ЕГ за рівнями сформованості окремих показників та моральної культури в цілому.

4. Виявлені зміни в рівнях сформованості окремих показників та моральної культури в цілому курсантів ЕГ, які відбулися за результатами проведення формувального експерименту, є статистично достовірними.

Це підтверджує наші висновки про те, що впровадження розроблених наукових підходів та структурно-функціональної моделі формування моральної культури у майбутніх бакалаврів цивільного захисту в процесі вивчення української мови у практику їхньої професійної підготовки дозволяє підвищити ефективність процесу формування в них як окремих показників, так і моральної культури в цілому.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ III

1. Основою для проведення експериментальної роботи з формування моральної культури у майбутніх бакалаврів цивільного захисту став курс «Українська мова і культура», спрямований на розвиток і саморозвиток у студентів реальної потреби формування моральної культури. На основі теоретичного аналізу наукової літератури, опитування, тривалого спостереження ми дійшли висновку, згідно з яким формування моральної культури у майбутніх бакалаврів цивільного захисту активно здійснюватиметься за умов: досконалої організації навчально-виховного процесу; застосування сучасних форм і методів навчання; активної пізнавальної діяльності суб'єктів навчання; усвідомлення суб'єктами навчання перспективи майбутньої діяльності; створення належного культурно-освітнього середовища тощо.

2. Здійснена експериментальна перевірка організаційно-структурної моделі формування моральної культури у майбутніх бакалаврів цивільного захисту відбувалася протягом таких етапів: формування контрольних (КГ) та експериментальних (ЕГ) груп і виявлення реального стану сформованості моральної культури в майбутніх бакалаврів цивільного захисту (констатувальний етап); організація цілеспрямованого впливу на бакалаврів ЕГ (формувальний етап); аналіз результатів експериментальної перевірки, впровадження запропонованих заходів; розроблення методичних вказівок щодо впровадження структурно-функціональної моделі формування моральної культури у майбутніх бакалаврів цивільного захисту.

3. Отримані дані щодо позитивної динаміки змін сформованості моральної культури у майбутніх бакалаврів цивільного захисту підтверджуються результатами статистичного обґрунтування, зафіксованих у процесі формувального експерименту. До проведення формувального експерименту курсанти контрольної та експериментальної груп істотно не відрізнялися за рівнями сформованості окремих показників та моральної культури в цілому: оцінка достовірності цих відмінностей між ЕГ та КГ засвідчила, що вони мають випадковий характер. Зміни в розподілах курсантів за рівнями сформованості

окремих показників та моральної культури в цілому, які відбулися протягом формувального експерименту під впливом неконтрольованих нами факторів, є статистично недостовірними. Після проведення експерименту проявилися статистично достовірні відмінності між курсантами КГ та ЕГ за рівнями сформованості окремих показників та моральної культури в цілому. Виявлені зміни в рівнях сформованості окремих показників та моральної культури в цілому курсантів ЕГ, які відбулися за результатами проведення формувального експерименту, є статистично достовірними.

Отже, комплексний аналіз результатів експериментальної роботи, впровадження у практику професійної підготовки майбутніх бакалаврів цивільного захисту обґрунтованої структурно-функціональної моделі дозволяє підвищити ефективність процесу формування в них як окремих показників, так і моральної культури в цілому.

Основні положення третього розділу висвітлено у праці автора [203].

ВИСНОВКИ

1. Теоретико-методологічними засадами дослідження є загальнонаукові підходи (системний, особистісно орієнтований, особистісно-діяльнісний, культурологічний, комунікативний, компетентнісний), педагогічні засади (гуманізація навчання, взаємодія викладача і курсанта, навчання та самонавчання, адаптація, ІКТ у навчально-виховному процесі, оптимізація процесу навчання), загальнодидактичні принципи (гуманізації, гуманітаризації, науковості, доступності й індивідуалізації навчання, безперервності, активізації міждисциплінарних зв'язків, наступності, практичної спрямованості та перспективності, наочності, єдності навчальної та науково-дослідної діяльності) та лінгводидактичні принципи (вивчення української мови як динамічної системи; навчання цієї дисципліни на основі психологічних та етичних знань; зв'язку української мови з риторикою; цілеспрямованого систематичного поповнення активного україномовного словника професійними термінами; діяльнісно-комунікативної, професійної спрямованості навчання цього предмета; стилістично-функціональний принцип вивчення мовних явищ; диференційованого навчання української мови).

На основі категоріально-компонентного аналізу професійної підготовки майбутніх бакалаврів цивільного захисту, здійсненого у філософсько-педагогічному, культурологічному та психологічному аспектах, запропоновано визначення поняття «моральна культура бакалавра цивільного захисту» як важливої особистісної складової їхньої професійної діяльності. Моральна культура бакалавра цивільного захисту – це результат цілісного морального розвитку (свідомості, культури спілкування, моральних відносин, сформованості моральних рис), що відображає рівень моральності (практична діяльність, яка ґрунтується на усвідомленій бакалавром моралі – сукупності поглядів, уявлень, норм, оцінок, створених і задекларованих суспільством, що позитивно регулюють поведінку з урахуванням особистісних, психологічних рис) майбутнього фахівця цивільного захисту під час виконання службових завдань та у стосунках з іншими суб'єктами діяльності.

2. Наукове застосування теоретико-методологічних засад дозволило встановити, що стан досліджуваної проблеми ще не набув належного осмислення. Значна кількість науковців розглядає сутність моральної культури на рівні: а) інтегративної риси; б) світоглядної гуманістичної позиції індивіда; в) духовної цінності особистості; г) вільного розвитку особистості.

На теоретичному та методичному рівнях наукового пошуку обґрунтовано місце, роль, функції української мови в процесі формування моральної культури у фахівців цивільного захисту. Виявлено соціально-виховні пріоритети вітчизняної педагогіки й українознавства щодо соціокультурного, морального виховання особистості в процесі становлення майбутнього бакалавра цивільного захисту.

За результатами наукового пошуку основними функціями української мови у формуванні моральної культури фахівців цивільного захисту визнано такі: комунікативну (засіб спілкування), виховну, когнітивну (пізнавальну), експресивну (засіб вираження почуттів, емоцій), естетичну (носій категорій потворного та прекрасного), культуротвірну та ін.

Результати констатувального етапу експерименту засвідчили недостатній рівень теоретичної та методичної готовності викладачів ЗВО до компетентного формування моральної культури в майбутніх бакалаврів цивільного захисту. Це негативно позначається на рівні сформованості моральної культури у курсантів, а також їхньої готовності до самовиховання.

У результаті моніторингу сформованості моральної культури в майбутніх бакалаврів цивільного захисту з'ясовано, що традиційні підходи до розв'язання цього складного педагогічного завдання не дають належного результату; разом із високими емоційно-вольовими показниками й емпатійними здібностями курсантів простежуються тенденції низької самооцінки, реактивної та особистісної тривожності тощо. Виявлено, що змістовий компонент програм формування моральної культури майбутніх бакалаврів цивільного захисту та його процесуальна реалізація в сучасному ЗВО ДСНС України не є достатньою та потребує значного вдосконалення. Для ефективного розв'язання досліджуваної проблеми запропоновано впровадження заходів із цілеспрямованого формування

моральної культури у майбутніх бакалаврів цивільного захисту в системі професійної підготовки фахівців.

3. Формуванню моральної культури в майбутніх бакалаврів цивільного захисту властива рівнева характеристика (низький, середній, достатній, високий рівні сформованості). Для її вивчення обґрунтовано критерії оцінювання та показники їх виявлення: мотиваційно-ціннісний (низка мотивів, які спонукають майбутнього бакалавра цивільного захисту до формування моральної культури; ставлення до розвитку моральних рис як до професійно значущих), змістовий (рівень знань основних норм і принципів моралі та моральності, правил, цінностей; засвоєння моральних вимог, які визначені в кодексі професійної етики фахівців цивільного захисту); практичний (наявність професійно важливих моральних рис, переконань, почуттів та їх вияв у процесі службової діяльності та поведінці через внутрішню потребу, волю; здатність фахівця цивільного захисту до співчуття та співпереживання; моральні стосунки); особистісний (вимоги й індивідуальні особливості у формуванні моральної культури); рефлексивний (уміння контролювати й адекватно оцінювати власну діяльність; самокритичність і саморозвиток).

4. У результаті проведеного теоретичного аналізу й експериментального пошуку розроблено структурно-функціональну модель формування моральної культури у майбутніх бакалаврів цивільного захисту в процесі вивчення української мови, що містить такі основні блоки: цільовий (мета, завдання, суб'єкт-суб'єктні вимоги, взаємини), змістово-діяльнісний (зміст навчальної дисципліни, педагогічні засади й умови, методи і засоби формування моральної культури, загальнодидактичні та лінгводидактичні принципи, загальнонаукові підходи), критеріально-рівневий (критерії, показники і рівні сформованості моральної культури), оцінно-результативний (оцінювання рівнів і результат сформованості моральної культури майбутніх бакалаврів цивільного захисту).

Структурно-функціональна модель формування моральної культури в майбутніх бакалаврів цивільного захисту ґрунтується на таких педагогічних засадах: гуманізація навчання; педагогічна взаємодія; єдність навчання та

самонавчання; професійна адаптація; упровадження інформаційно-комунікаційних технологій тощо. На основі реалізації виокремлених теоретико-методологічних підходів визначено загальнодидактичні та лінгводидактичні принципи, а також педагогічні умови (створення відповідного морально-культурного освітньо-виховного середовища; підготовка викладачів; рефлексивний саморозвиток і самовиховання; застосування інноваційних технологій, виховних методик тощо; зв'язок з іншими організаціями, закладами; врахування зовнішнього впливу на курсантів; розроблення та вдосконалення навчально-методичних матеріалів), які в єдності дають змогу активно та позитивно впливати на процес формування моральної культури в майбутніх бакалаврів цивільного захисту.

Внаслідок упровадження розробленої моделі на етапі формувального експерименту виявлено позитивну динаміку змін рівнів моральної культури курсантів у процесі вивчення української мови. В експериментальній групі ці зміни в розподілах майбутніх бакалаврів цивільного захисту за рівнями сформованості моральної культури мають якісно інший характер, ніж у контрольній. Це виявляється в значно вищій динаміці, адже за результатами проведеного експерименту на 17,9 % відбулося зростання чисельності курсантів із високим рівнем сформованості моральної культури та на 13,5 % – із достатнім. Істотно зменшилась кількість курсантів із середнім і низьким рівнями – відповідно на 11,1 % і 20,2 %. У КГ динаміка змін у розподілах істотно нижча. Також в ЕГ частка майбутніх фахівців цивільного захисту із високим і достатнім рівнями моральної культури після проведення експерименту становить 65,7 %, із середнім і низьким – 34,3 %. У КГ це співвідношення значно гірше: 45,0 % і 55,0 % відповідно. Отже, результати експерименту засвідчили ефективність упровадження авторської структурно-функціональної моделі. Репрезентативність вибірки і статистична достовірність отриманих даних підтверджено за допомогою критерію Пірсона.

5. Розроблені методичні засади формування моральної культури у майбутніх бакалаврів цивільного захисту в процесі вивчення української мови

знайшли відображення в комплексі навчально-методичного забезпечення. Удосконалено навчальну та робочу програми курсу «Українська мова і культура»; розроблено й апробовано методичні вказівки з дисципліни «Українська мова і культура» за напрямами підготовки 261 «Пожежна безпека», 275 «Транспортні технології» та ін.; перевірено ефективність запропонованих методів з урахуванням компоненту формування моральної культури на заняттях з української мови і культури. Подана методика передбачає використання різноманітних видів, методів і форм роботи, як-от: види роботи – семінари, лекції, практичні; методи – організації і здійснення навчально-виховної та пізнавальної діяльності, стимулювання й мотивації навчально-пізнавальної діяльності тощо; форми – бесіда, розповідь, лекція, вправи, самостійна робота, ілюстрація, демонстрація, практичні роботи, реферати, конспектування, «мозковий штурм», діадна форма роботи, колоквиум, бліц-опитування, прослуховування аудіозаписів, презентації, дискусія, робота з підручником, похід у театр, кінотеатр, екскурсії, перегляд навчальних телепередач, кінофільмів; індивідуальні консультації, залучення до наукових конференцій, культурно-мистецьких заходів; зустріч із відомими людьми; колективні, групові, парні, індивідуальні та інші форми роботи з метою формування моральної суспільної та індивідуальної свідомості та її компонентів (моральних рис) у майбутніх бакалаврів цивільного захисту.

Проведене дослідження не вичерпує всіх аспектів досліджуваної проблеми. Подальшого наукового пошуку потребує багатопланове вдосконалення діяльності всього викладацького складу ЗВО у руслі формування моральної культури в майбутніх бакалаврів цивільного захисту; моделювання соціокультурного, україномовного середовища, яке відповідає б потребам майбутніх фахівців цивільного захисту в їхньому духовному зростанні; використання виховного потенціалу громади, просвітницької діяльності в соціально-педагогічній сфері тощо.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Аболіна Г., Єфименко В., Лінчук О. та інші. Етика: Навчальний посібник. Київ: Либідь. 1992. 382 с.
2. Аврорин В. Проблемы изучения функциональной стороны языка. Львів: Наука. 1975. 276 с.
3. Адо А., Антипина Г., Аникеев Н. Философский словарь. М.: Политиздат. 1991. 560 с.
4. Алексюк А. Педагогіка вищої освіти України: Історія. Теорія: підручник для студентів, аспірантів та молодих викладачів. Київ, 1998. 302 с.
5. Алексюк А., Березняк Є., Білоусова В. та інші. Педагогіка: підручник. Київ: Вища школа. 1986. 544 с.
6. Анафієва Е. Дидактичні засади навчання української мови у школах з кримськотатарською мовою навчання. *Культура народів Причорномор'я*. 2013. № 264. С. 53–55.
7. Андреев В. Эвристическое программирование учебно-исследовательской деятельности. Москва: Высш. шк. 1981. 240 с.
8. Андрущенко В., Губерський Л., Михальченко М. Культура. Ідеологія. Особистість: методолого-світоглядний аналіз. Київ: Знання України. 2002. 578 с.
9. Анисимов С. О первоценности морали в структуре человеческой духовности. *Вест. Моск. ун-та. Сер.7. Философия*. 2001. №1. С. 28.
10. Арделян М., Терещенко В. Сучасний стан програмного забезпечення шкільного та вузівського курсу української мови. *Вестник ХГТУ*. 2003. № 2. С. 475–480.
11. Архангельский С. Учебный процесс в высшей школе и его закономерные основы и методы: учеб.-метод. пособие. Москва: Высшая школа. 1980. 368 с.
12. Архангельський Л. Методология этических исследований. Москва: Наука. 1982. 382 с.
13. Бабанский Ю. Оптимизация учебно-воспитательного процесса: метод. основы. Москва: Просвещение. 1982. 192 с.

14. Бабанский Ю. Проблемы повышения эффективности педагогических исследований. Москва: Педагогика. 1982. 192 с.
15. Бабій І. Технологія морального виховання старших дошкільників засобами народної педагогіки. *Психолого-педагогічні проблеми сільської школи*. 2013. № 45. С. 151–157.
16. Бахтин М. Эстетика словесного творчества. Москва: Искусство. 1979. 445 с.
17. Бацевич Ф. Духовна синергетика рідної мови: Лінгвофілософські нариси: монографія. Київ: ВЦ «Академія». 2009. 192 с.
18. Бачинин В., Сальников П. Философия права. Краткий словарь. Лань, 2000. 400 с.
19. Бердяев Н. О вечном и новом человеке. *Учительская газета*. 1990. №27. С. 128.
20. Бех И. Психологические основы нравственного развития личности: автореф. дисс. ... д-ра псих. наук. Київ, 1992. 43 с.
21. Бех І. Виховання особистості. *Сходження до духовності: наук. вид.* Київ: Либідь. 2006. 272 с.
22. Бех І. Виховання особистості. *Твори у 2 книгах*. Київ: Либідь, 2003. Кн. 1. 280 с.
23. Бех І. Особистісно-орієнтоване виховання: шляхи реалізації. *Рідна школа*. 1999. №12. С. 13–16.
24. Библер В. Бахтин и всеобщность гуманитарного мышления (в каком речевом жанре мыслил М. М. Бахтин). *Механизмы культуры*. Москва: Наука. 1990. С. 248–266.
25. Библер В. Наукоучения – к логике культуры: два философских введения в 21 век. Москва: Полииздат. 1990. 413 с.
26. Библер В. Нравственность. Культура. Современность (философские раздумья о жизненных проблемах). *Этическая мысль: научно-публицистическое чтения*. Москва: Политиздат. 1990. С. 16–57.

27. Білоцерковець Н. Сартр і наша сучасність: післямова. *Сартр Жан Поль. Нудота. Мур. Слова.* Київ: Основи. 1993. С. 459–463.
28. Бражнич О. Педагогічні умови диференційованого навчання учнів загальноосвітньої школи: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.07. Кривий Ріг, 2001. 238 с.
29. Бродовська В., Грушевський В., Патрик І. Тлумачний російсько-український словник психологічних термінів. Київ: ВД «Професіонал», 2007. 512 с.
30. Бугайски М. Язык коммуникации. Х.: Изд-во «Гуманитарный Центр». 2010. 544 с.
31. Бударина А. Использование принципа рефлексивности в профессиональной подготовке будущего лингвиста-переводчика. *Вестник РГУ им. И. Канта.* 2008. Вып. 5. С. 82–85.
32. Бурдейна Л. Формування моральної культури студентів вищих навчальних закладів торговельно-економічного профілю: автореф. дис. ... канд. пед. наук. Тернопіль, 2005. 20 с.
33. Бурдейна Л. Формування моральної культури студентів ЗВО торговельно-економічного профілю: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.07 / Наукова бібліотека ТНПУ. 2003. 235 с.
34. Вайсгербер Л. Родной язык и формирование духа. Москва: Эдиториал УРСС. 2004. 232 с.
35. Валюк О. Наукові концепції моралі й моральності. *Проблеми сучасної психології.* 2010. Вип. 7. С. 84–85.
36. Васянович Г. Вибрані твори: у 7 т. Львів: Норма. 2015. Т. 3. 420 с.
37. Васянович Г. Вибрані твори: у 7 т. Львів: Норма. 2015. Т. 7. 460 с.
38. Васянович Г. Духовна культура й антикультура: можливості ІКТ у вихованні студентської молоді. *Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання у підготовці фахівців: методологія, теорія, досвід проблеми:* Збірник наукових праць. 2014. Вип. 37. С. 76–80.

39. Васянович Г., Онищенко В. Ноологія особистості. Львів: Сполом. 2012. 212 с.
40. Ващенко Г. Виховний ідеал. Полтава: «Полтавський вісник». 1994. 191 с.
41. Великий тлумачний словник сучасної української мови. Ірпінь: ВТФ «Перун». 2005. 1728 с.
42. Вержиховська О. Формування моральних якостей у розумово відсталих молодших школярів у позакласній виховній роботі: автореф. дис. ... канд. пед. наук. Київ, 2001. 21 с.
43. Вихор В. Моделювання підготовки майбутніх учителів до управління навчальною діяльністю учнів. *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Педагогічні науки.* 2013. Вип. 108.2. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VchdpuP_2013_2_108_24
44. Вишневський О. Концепція демократизації українського виховання. *Концептуальні засади демократизації та реформування освіти в Україні. Педагогічні концепції.* Київ: Школяр. 1997. С. 78–122.
45. Вишневський О. Теоретичні основи педагогіки. Дрогобич: Вид. фірма «Відродження». 2001. 268 с.
46. Вишневський О. Теоретичні основи сучасної української педагогіки. Дрогобич: Коло. 2003. 528 с.
47. Вишнякова С. Профессиональное образование: Словарь. Ключевые понятия, термины, актуальная лексика. Москва: НМЦ СПО. 1999. 538 с.
48. Вітвицька С. Основи педагогіки вищої школи: підруч. за модул.-рейтинг. системою навчання. Київ: Центр навч. літ. 2011. 384 с.
49. Вітвицька С. Формування гностичних умінь у студентів в процесі вивчення педагогічних дисциплін як педагогічна проблема. *Формування виховних умінь майбутніх педагогів:* зб. наук. пр. Житомир: ЖДПШ. 1996. С. 87–99.
50. Вовк Н., Кришталь Т. Моральне самовдосконалення особистості фахівця служби цивільного захисту шляхом розвитку рефлексивних умінь під час навчання у ЗВО ДСНС України. *Збірник наукових праць Національної академії*

державної прикордонної служби України. Педагогічні та психологічні науки. Черкаси, 2015. № 1(74). С. 51–69.

51. Войціх І. Формування емоційної компетентності майбутніх психологів у процесі професійної підготовки: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.04 / Бібліотека Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії. Хмельницький, 2017. 332 с.

52. Волканова В. Понятійний словник організатора навчально-виховного процесу. *Директор школи*. 2010. № 9. С. 2–94.

53. Волкова Н. Теоретичні та методичні засади підготовки майбутніх учителів до професійно-педагогічної комунікації: автореф. дис. ... д-ра наук. Луганськ, 2006. 44 с.

54. Володько В., Іванова Т. Самостійна навчально-пізнавальна діяльність як один із методів розвитку творчих здібностей студентів. *Вища і середня педагогічна освіта*. 1993. № 16. С. 56–62.

55. Волченко Л. Гуманність, вежливості и етикет. Москва: Изд-во Моск. ун-та. 1992. 240 с.

56. Волченко Л. Культура поведіння, етикет, мораль. Москва: Знание. 1982. 64 с.

57. Волченко Л. Нравственность и етикет. Москва: Знание. 1976. 64 с.

58. Воля. URL: [https://uk.wikipedia.org/wiki/Воля_\(психологія\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/Воля_(психологія))

59. Гадамер Х.-Г. Истина и метод: Основы философской герменевтики. Москва: Прогресс. 1988. 704 с.

60. Гайдеггер М. Дорогою до мови. Львів: Літопис. 2007. 232 с.

61. Гегель Г. Сочинения: в 14 т. Москва: Соцекгиз. 1934. Т. 7. 384 с.

62. Гегель Г. Философия права. Москва: Просвещение. 1990. 524 с.

63. Гегель Г. Энциклопедия философских наук: в 3 т. Москва: Мысль. 1977. Т. 3. 437 с.

64. Герbart И. Общая педагогика, выведенная из цепи воспитания. *Хрестоматия по истории зарубежной педагогике*. Москва: Просвещение. 1981. С. 339.
65. Гессен С. Основы педагогики (введение в прикладную философию). Москва: Школа «Пресс». 1995. 448 с.
66. Гладуш В., Лисенко Г. Педагогика вищої школи: теорія, практика, історія. Дніпропетровськ: Акцент ПП. 2014. 416 с.
67. Глоссарий современного образования. Харьков: Изд-во НУА, 2014. 532 с.
68. Гнезділова К., Касярум С. Моделі та моделювання у професійній діяльності викладача вищої школи: навч. посіб. Черкаси: Видавець Чабаненко Ю. А. 2011. 124 с.
69. Гольберг М. Діалог. Розуміння. Інтерпретація. *Діалог культур. Україна у світовому контексті: Мистецтво і освіта*: зб. наук. праць. Львів: Каменярь. 1998. Вип. 3. С. 358–369.
70. Гончаренко С. Український педагогічний словник. Київ: Либідь, 1997. 374 с.
71. Гордійчук О. Моральне виховання молодших школярів засобами етнопедагогіки: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.07 / Бібл. Тернопіл. нац. пед. ун-т. ім. В. Гнатюка. Тернопіль. 2008. 280 с.
72. Горлач М., Кремень В., Ніколаєнко С., Требін М. та інші. Основи філософських знань: Підручник. Київ: Центр учбової літератури. 2008. 1028 с.
73. Городецкий Б. Компьютерная лингвистика: моделирование языкового общения. *Новое в зарубежной лингвистике*. Москва: Прогресс. 1989. Вып. XXIV. С. 5–31.
74. Гребеньков Г., Фіолевський Д. Юридична етика: Навч. посіб. для студ. вищих навч. закл. Київ: Алерта. 2004. 209 с.

75. Гриньова В. Формування педагогічної культури майбутнього вчителя (теоретичний і методичний аспекти): автореф. дис. ... д-ра пед. наук. К. 2001. 45 с.
76. Гриньова В. Формування педагогічної культури майбутнього вчителя (теоретичний та методичний аспекти): монографія. Харків: Основи, 1998. 300 с.
77. Гриценко Т. Розвиток мовної особистості у технічних ЗВО. *Гуманітарна освіта у технічних вищих навчальних закладах*: збірник наукових праць Національного авіаційного університету. 2009. Вип. 17. С. 162–172.
78. Груба Т., Лещенко Г. Реалізація функціонально-комунікативного підходу у процесі формування мовної особистості. *Нова педагогічна думка*: наук. журн. Рівне, 2011. №. 3. С. 15.
79. Грушевський М. Історія української літератури. Нью-Йорк: Вид. української друкарні Веселка. 1959. Т. 1. 354 с.
80. Грушевський М. Про українську мову і українську школу. Київ: Веселка. 1991. 46 с.
81. Грязнов І. Система морального виховання майбутніх офіцерів-прикордонників: монографія. Хмельницький: НАДПСУ. 2004. 370 с.
82. Гугнін О. Етика ділової людини: проблеми формування. Київ: ВІПОЛ, 1995. 42 с.
83. Гуманистический идеал и социальная практика: Межвузовский сборник научных трудов. Новосибирск, 1989. 478 с.
84. Гумбольдт В. фон. Избранные труды по языкознанию. Москва: Прогресс. 1984. 398 с.
85. Гумбольдт В. фон. Избранные труды по языкознанию. Москва: Прогресс. 2000. 400 с.
86. Гумбольдт В. фон. Язык и философия культуры. Москва: Наука, 1985. 368 с.
87. Гусейнов А. Золотое правило нравственности. Москва: Молодая гвардия, 1979. 223 с.

88. Гусейнов А. Этика и нравственная культура общества. *Нравственная культура*. Вильнюс: Наука, 1980. С. 112–128.
89. Гусейнов А. Этика и нравственная культура. *Нравственная культура: Сущность, содержание. Специфика*: Сб. статей. Вильнюс: Минтис. 1981. С. 190–200.
90. Давидова Ж. Педагогічні умови формування духовно-ціннісних орієнтацій студентської молоді: автореф. дис. ... канд. пед. наук. Харків: ХНУ ім. В. Н. Каразіна. 2013. 20 с.
91. Давыдов В. Проблемы развивающего обучения. Москва: Педагогика, 1986. 240 с.
92. Денищик О. Критерії та показники рівнів сформованості моральної культури майбутніх юристів. *Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України*. Хмельницький, 2014. Вип. 4. С. 54–66.
93. Денищик О. Організаційно-педагогічні умови реалізації моделі формування моральної культури як складової професійної підготовки майбутніх юристів. *Вісник Житомирського державного університету ім. І. Франка*. Житомир: ЖДУ. 2008. Вип. 41. С. 52–55.
94. Денищик О. Формування моральної культури як складової професійної підготовки майбутніх юристів: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.07 / Бібл. Терноп. нац. пед. ун-ту. ім. В. Гнатюка. Тернопіль, 2010. 251 с.
95. Дишкант О. Особливості самооцінки рятувальників в залежності від їх рівня схильності до ризику. *Науковий вісник Мукачівського державного університету*. Мукачево, 2015. Вип. 1. С. 143–147.
96. Діуліна В. Соціально-педагогічні умови формування морально-етичної культури майбутніх керівників у сфері управлінської діяльності: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.05 / Центральна наукова бібліотека Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Харків, 2002. 187 с.

97. Дроздова І. Професійний дискурс і мовна особистість студента ЗВО нефілологічного профілю. *Вісник Львівського університету*. 2010. Вип. 50. С. 212–221.
98. Дротянко Л. Трансформація комунікативної функції мови в добу інформатизації. *Вісник НАУ*. 2012. № 2 (16). С. 5–9.
99. Дубініна О. Дидактичні принципи виробничого навчання майбутніх автослюсарів у центрах професійно-технічної освіти. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології*. 2016. № 1 (55). С. 73–81.
100. Енгст Я. Некоторые проблемы научной этики. Москва: Изд-во иностранной литературы. 1960. 295 с.
101. Енциклопедія освіти. Київ: Юрінком Інтер. 2008. 1040 с.
102. Етика та естетика: навчальний посібник для підготовки до іспитів. Київ: Центр учбової літератури. 2014. 316 с.
103. Етика: Энциклопедический словарь. Москва: Гардарики. 2001. 670 с.
104. Єрмоленко С. Нариси з української словесності: стилістика та культура мови. Київ: Довіра. 1999. 214 с.
105. Жуковський В., Москальова Л. Теорія і методика викладання предметів духовно-морального спрямування у серед. навч. закладах: посіб. Остерог, 2014. 316 с.
106. Заячківська Н. Формування моральної культури учнів профтехучилищ на народних традиціях: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / Бібл. Інституту педагогіки і психології проф. освіти. Київ. 1995. 176 с.
107. Зеер З. Психология профессий. Москва: Академия. 2003. 336 с.
108. Зеленкова И., Беяева Е. Этика: Учебное пособие и практикум. Минск, 1998. 368 с.
109. Зелюк В. Формування культури майбутнього вчителя засобами етнопедагогіки: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. Київ, 1994. 164 с.
110. Зимбули А. Нравственная оценка: парадоксы и алгоритмы: Монография. Санкт-Петербург: Изд-во РГПУ им. А. И. Герцена. 2001. 169 с.

111. Зязюн І. Вузівська підготовка педагогів до профільного навчання учнів старших класів. *Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання у підготовці фахівців: методологія, теорія, досвід проблеми*: Зб. наук. праць. Вінниця, 2004. С. 5–11.
112. Зязюн І. Педагогічна психологія чи психологічна педагогіка? *Етика і естетика*: Збірник наукових праць. Київ-Полтава. 2012. Вип. 3. С. 20–37.
113. Иванов В., Рыбакова Н. Очерки марксистско-ленинской этики. Львів: Издательство ЛГУ. 1963. 232 с.
114. Иванов В., Рыбакова Н. Что такое этика. Москва: Госполитиздат. 1963. 48 с.
115. Ісаєнко Т. Виховання моральної культури курсантів у педагогічному навчальному процесі вищих військових закладів освіти: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.04 / Бібл. Харків. нац. пед. ун-ту ім. Г. Сковороди. Харків, 2005. 216 с.
116. Ісаєнко Т. Виховання моральної культури особистості засобами мови. *Витоки педагогічної майстерності*, 2013. Вип. 12. С. 101–106.
117. Казьмерчук А. Формування професійної культури майбутніх менеджерів туризму в поза аудиторній діяльності вищого навчального закладу: дис. ... канд. пед. н.: 13.00.04 / Бібліотека Житомирського державного університету імені Івана Франка. Житомир, 2017. 298 с.
118. Каленюк С. Мова як складова національної культури. *Українознавчий альманах*. 2012. Вип. 9. С. 87–90.
119. Кант И. Основы метафизики нравственности: собрание сочинений в 6 т. Москва: Мысль. 1965. Т. 4. Ч. 1. 499 с.
120. Кант И. Основы метафизики нравственности: собрание сочинений в 6 т. Москва: Мысль. 1965. Т. 4. Ч. 2. 320 с.
121. Капіган Н. Виховання почуття моральності як одного з аспектів безпеки життєдіяльності. *Проблеми та перспективи розвитку системи безпеки життєдіяльності*: зб. наук. праць XII Міжнар. наук.-практ. конф. молодих вчених, курсантів та студентів: в 2 ч. Львів: ЛДУ БЖД, 2017. Ч. 2. С. 273–275.

122. Капітан Н. Вплив позитивного слова на формування моральної культури. *Соціальна робота в Україні: становлення, перспективи, розвиток*: збірник матеріалів III Всеукраїнської науково-практичної конференції. Львів, 2016. С. 73–77.

123. Капітан Н. Вплив словесної позитивної оцінки на формування моральної культури студентів. *Вісник ЛДУБЖД*. 2016. №13. С. 175–180.

124. Капітан Н. Духовно-моральні засади підготовки фахівців цивільного захисту до професійної діяльності. *Особистість в екстремальних умовах*: збірник наукових праць VIII Всеукраїнської науково-практичної конференції. Львів: ФОП Корпан Б. І. 2017. С. 70–72.

125. Капітан Н. Меліоративна оцінка в процесі морального виховання. *Практична педагогіка та психологія: методи і технології*: матеріали Всеукраїнського науково-практичної конференції. м. Запоріжжя, 1–2 липня 2016 р. Запоріжжя: Класичний приватний університет. 2016. С. 16–18.

126. Капітан Н. Мова як засіб формування культури особистості: функціональний аспект. *Педагогічні науки: зб. наук. праць*. Херсон: ХДУ. 2017. №74. С. 41–45.

127. Капітан Н. Мовна культура як один з аспектів високоморального фахівця. *Нове та традиційне у дослідженнях сучасних представників психологічних та педагогічних наук*: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції. Львів, 24–25 березня 2017 року. С. 58–62.

128. Капітан Н. Моральна зрілість майбутніх фахівців пожежно-рятувальної служби. *Пожежна та техногенної безпека. Теорія, практика, інновації*: збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції. Львів, 2016. С. 541–544.

129. Капітан Н. Моральна культура: дослідження XXI століття. Гуманітарний всевіт: люди, ідеї, події: матеріали Інтернет-конференції, 2016. URL: http://virt.ldubgd.edu.ua/pluginfile.php/71893/mod_resource/content/1/

130. Капітан Н. Моральна культура: філософсько-педагогічний контент. *Естетика і етика педагогічної дії*. Полтава, 2017, С. 35–45.

131. Капітан Н. Поняття «виховання моральної культури» у педагогічній думці». *Вісник гуманітарного наукового товариства: наукові праці*. Черкаси, 2017. Вип. 17. С. 57–59.
132. Капітан Н. Поняття «моральна культура»: зміст та сутність дефініції. *Вісник ЛДУ БЖД*. 2016. №14. С. 223–229.
133. Капітан Н. Формування моральної культури на заняттях української мови із застосуванням комп'ютерних технологій. *Інформаційно-комунікативні технології в сучасному світі: досвід, проблеми, перспективи*: збірник наукових праць V Міжнародної науково-практичної конференції. Львів: ЛДУ БЖД. 2017. Вип. 5. С. 224–228.
134. Кашуба Е. Проблема развития нравственности и мораль в учебно-воспитательном процессе. *Педагогика, психология и медико-биологические проблемы физического воспитания и спорта*. Харків, 2009. Вип. 10. С. 80.
135. Кирсанов А., Спивакова В. Специфика педагогического общения в образовательном процессе. *Научный потенциал студенчества в XXI веке: материалы IV междунар. науч. конф. студентов, аспирантов и молодых ученых*. Ставрополь, 2010. Т. 2. 231 с.
136. Коваленко Д. Педагогічні основи етико-правової підготовки майбутнього офіцера в умовах вищого військового навчального закладу: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.04 / Бібл. Харків. нац. пед. ун-ту ім. Г. Сковороди. Харків, 2006. 220 с.
137. Коган Л. Социологический аспект изучения культуры. *Социологические исследования*. 1976. №1. С. 55.
138. Козяр М., Коваль М. Педагогіка вищої школи: навч. посіб. Київ: Знання. 2013. 327 с.
139. Колесов М. Человек и культура: Философские размышления. Київ: Знание. 1991. 48 с.
140. Кондрацька Г. Теоретичні та методичні засади формування професійно-мовленнєвої культури майбутніх фахівців фізичного виховання: дис. ... док. пед. н.: 13.00.04. Дрогобич, 2017. 549 с.

141. Кондрашов В., Чичина Е. Этика: учебное пособие для студентов вузов. Ростов н/Д: Феникс. 2000. 512 с.
142. Конституція України. URL:
<http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр>
143. Концепція національного виховання. *Початкова школа*. 1995. №2. С. 48.
144. Краевский В., Полонский В. Методология для педагога: теория и практика. Волгоград: Перемена. 2001. 324 с.
145. Краткий психологический словарь. Ростов н/Д: Феникс. 1998. 512 с.
146. Краткий словарь по социологии. Москва: Политиздат. 1989. 479 с.
147. Кривошеєва О. Формування професійної етики майстрів виробничого навчання в професійно-технічних навчальних закладах: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / Бібл. Вінницького держ. пед. ун-ту ім. М. Коцюбинського. Вінниця, 2007. 260 с.
148. Крук С. Формування моральної культури у курсантів-прикордонників: автореф. дис. ... канд. пед. наук. Хмельницький, 2003. 18 с.
149. Кузнєцова О. Адаптивність особистості як чинник професійної надійності у представників екстремальних видів діяльності. *Наука і освіта*. 2013. №7. С. 243–247.
150. Кузьмина Н. Методы исследования педагогической деятельности: учеб.-метод. пособие. Л.: Изд-во Ленингр. ун-та. 1970. 115 с.
151. Кузьмінський А., Омеляненко В. Педагогіка родинного виховання: Навч. посіб. Київ: Знання. 2006. 324 с.
152. Кульчицький В. Проблема рідномовної компетенції в структурі духовно-практичної діяльності особистості. *Вісник Житомирського державного університету*. 2011. Вип. 59. С. 68–71.
153. Курлянд З. Професійна усталеність вчителя – основа його педагогічної майстерності: навч. посіб. Одеса, 1995. 160 с.

154. Курлянд З., Хмелюк Р., Семенова А. Педагогіка вищої школи: навчальний посібник. Київ: Знання. 2007. 495 с.
155. Кух А. Принципи дидактики вищої школи в фаховій підготовці майбутнього вчителя фізики. *Зб. наук. праць. ХДУ. Херсон*, 2012. Вип. 62. С. 271–275.
156. Кушнір Г. Роль дидактичних принципів навчання у процесі засвоєння краєзнавчих знань студентами. *Наукові записки НДУ ім. м. Гоголя*. 2013. №5. С. 160–166.
157. Левина М. Культурообразующие основы профессионально-этической подготовки студентов медицинского университета: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.08 / Библи. Моск. гос. гуманит. ун-та им. М. Щолохова. Москва, 2012. 156 с.
158. Лингвистический энциклопедический словарь. М.: Сов. энцикл., 1990. 685 с.
159. Лихачёв Б. Школа и церковь: новые отношения? *Советская педагогика*. 1991. № 6. С. 33–36.
160. Лишин О. Педагогическая психология воспитания. М.: ИКЦ «Академкнига». 2003. 332 с.
161. Лодатко Є. Педагогічні моделі, педагогічне моделювання і педагогічні вимірювання: that is that? *Педагогіка вищої школи: методологія, теорія, технології*. 2011. Т. 1. Вип 3. С. 339–344.
162. Лозниця В. Психологія і педагогіка: основні положення. Київ: «ЕксОб». 1999. 304 с.
163. Лозова В. Стратегічні питання сучасної дидактики. *Розвиток педагогічної і психологічної науки в Україні*. Харків: ОВС. 2002. Ч. 1. С. 69–97.
164. Лозова В., Троцько Г. Теоретичні основи виховання і навчання: навч. посіб. для студ. пед. навч. закл. Харків: Друкарня № 16. 1997. 338 с.
165. Лозовой В. Моральна культура особистості як серцевина її духовності. *Духовно-моральні основи та відповідальність особистості у долі*

людської цивілізації: зб. наук. праць за матер. Міжнарод. наук.-практич. конференції, 5-6 листопада 2014 р. Х.: НТУ «ХП». 2016. Ч. 1. С. 20–24.

166. Лозовой В., Панов М., Стасевська О. та інші. Етика: навч. посіб. Київ: Юрінком Інтер. 2002. 224 с.

167. Локк Д. Мысли о воспитании. *Пед. наследие*. М., 1989. С. 157.

168. Мазін В. Критерії та показники сформованості культури професійної самореалізації педагога. *Педагогіка і психологія формування творчої особистості: проблеми і пошуки*: зб. наук. пр. Запоріжжя: ЗОППО. 2007. Вип. 41. С. 217–225.

169. Максимюк С. Педагогіка: Навчальний посібник. К.: Кондор. 2005. 667 с.

170. Малафійк І. Дидактика. Київ: Кондор. 2009. 406 с.

171. Малахов В. Етика: курс лекцій. Київ: Либідь, 2002. 382 с.

172. Маркарян Э. Очерки теории культуры. Ереван, 1969. 228 с.

173. Маркарян Э. Теория культуры и современная наука. М.: Мысль, 1983. 284 с.

174. Марченко І. Спеціальна методика розвитку мовлення: (логопед. робота з корекції порушень мовлення у дошкільників): навч. посіб. для студ. вищ. пед. навч. закл. Київ: Слово. 2015. 307 с.

175. Марчук І. Формування професійно-моральних якостей майбутніх працівників правоохоронних органів у вищих навчальних закладах МВС України: автореф. дис. ... канд. пед. наук. Кіровоград, 2005. 23 с.

176. Мацько Л. Формування культури мовлення: чинники лінгводидактичні та культурологічні. *Урок української мови*. 2004. №8–9. С. 34–35.

177. Мачинська Н., Стельмах С. Сучасні форми організації навчального процесу у вищій школі: навчально-методичний посібник. Львів, 2012. 180 с.

178. Мельничайко В. Мовний розвиток особистості: завдання і засоби. *Мовна освіта в контексті завдань української середньої і вищої школи*. Тернопіль, 1995. С. 3–11.

179. Мельничук І. Теорія і методика професійної підготовки майбутніх соціальних працівників засобами інтерактивних технологій: дис. ... док. пед. наук: 13.00.04 / Бібл. Терноп. нац. пед. ун-ту ім. В. Гнатюка. Тернопіль, 2011. 585 с.
180. Михеев В. Моделирование и методы теории измерений в педагогике. Москва: КомКнига. 2006. 200 с.
181. Мовчан В. Етика: Навч. посіб. Київ: Знання, 2007. 483 с.
182. Моль А. Социодинамика культуры. М.: Прогресс, 1973. 407 с.
183. Москаленко В. Проблема виховання в контексті соціалізації особистості. *Соціальна психологія*. 2005. №2 (10). С. 3–17.
184. Москальова Л. Виховання у майбутніх учителів морально-етичної культури: теоретичний та методичний аспекти: монографія. Мелітополь, 2009. 464 с.
185. Москальова Л. Моральне виховання особистості майбутнього вчителя музики і художньої культури засобами українського сакрального хорового мистецтва: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.04 / Бібл. Інституту педагогіки і психології професійної освіти АПН України. Київ, 2004. 229 с.
186. Москальова Л. Моральне виховання особистості майбутнього вчителя музики і художньої культури засобами українського сакрального хорового мистецтва: автореф. дис. ... канд. пед. наук. Київ, 2004. 22 с.
187. Москальова Л. Теоретико-методичні засади виховання у майбутніх учителів ... культури: автореф. дис. ... д-ра пед. наук. Київ, 2011. 40 с.
188. Мудрик А. Социализация в смутное время. М.: Знание. 1991. 80 с.
189. Надольний І. Людина і мораль: Соціологічні проблеми формування моралі особи соціалістичного суспільства. Москва: Політвидав України. 1972. 347 с.
190. Надольний І., Андрущенко В., Бойченко І. та інші. Філософія: Навч. посіб. Київ: Вікар. 1999. 624 с.

191. Непийвода Н., Чуріна В. Мовна підготовка у школі та вузі. *Українська мова та література*. 2000. №5. С. 9–11.
192. Нечепоренко Л. Педагогика личности. Харьков: ХГУ. 1992. 114 с.
193. Новейший философский словарь. Мн.: Эгвес. 2006. 488 с.
194. Нравственная культура личности. К: Вища школа. 1986. 190 с.
195. Овчаров С. Індивідуально-диференційований підхід у професійній підготовці майбутніх учителів інформатики: дис. ... канд. пед. н.: 13.00.04 / Бібл. Житомирського держ. ун-ту ім. І. Франка. Житомир, 2004. 228 с.
196. Огієнко І. Наука про рідномовні обов'язки. Львів: Українська академія друкарства. 1995. 46 с.
197. Огієнко І. Наука про рідномовні обов'язки: Рідномовний катехізис для вчителів. К.: АТ «Обереги». 1994. 72 с.
198. Огієнко І. Українська культура. К.: Заповіт. 1992. 276 с.
199. Огієнко І. Українська культура. Коротка історія культурного життя українського народу. К.: Фірма «Довіра», 1992. 141 с.
200. Одинцов С. Формирование у будущих офицеров готовности к принятию управленческих решений: дисс. ... канд. пед. наук: 13.00.08 / Зональная научная библиотека им. В. А. Артисевича. Саратов, 2006. 188 с.
201. Ойзерман Т. Существуют ли универсалии в сфере культуры. *Вопросы философии*. 1989. № 2. С. 53–54.
202. Оконь В. Введение в общую дидактику. М.: Высш. шк., 1990. 382 с.
203. Олексієнко Н. Методичні вказівки з дисципліни «Українська мова і культура» за напрямками підготовки 261 «Пожежна безпека», 275 «Транспортні технології», 101 «Екологія», 125 «Кібербезпека», 263 «Цивільна безпека», 053 «Психологія», 161 «Хімічні технології та інженерія», 231 «Соціальна робота», 081 «Право». Львів: ЛДУБЖД. 2017. 48 с.

204. Олексієнко Н. Сучасний стан та діагностика сформованості моральної культури у майбутніх бакалаврів цивільного захисту. *Science and Education a New Dimension. Pedagogy and Psychology*. 2018. VI (65). Issue: 155. С. 40–44.
205. Олексієнко Н., Васянович Г. Моральна культура особистості у вимірі творчої спадщини Івана Огієнка. *Вісник ЛДУ БЖД*, 2017. №16. С. 158–165.
206. Онишків З. Система підготовки майбутніх учителів початкових класів до роботи в загальноосвітніх навчальних закладах сільської місцевості: дис. ... д. пед. н.: 13.00.04. Тернопіль, 2016. 439 с.
207. Онишків З. Формування професійної компетентності майбутніх офіцерів професійної компетентності майбутніх офіцерів державної пенітенціарної служби України у процесі фахової підготовки: дис. ... к. пед. н.: 13.00.04. Чернігів, 2017. 270 с.
208. Ортинський В. Педагогіка вищої школи: Навч. посіб. К.: Центр учбової літератури. 2009. 472 с.
209. Павленко А. Формування загальнокультурної компетентності учнів професійно-технічних навчальних закладів у процесі вивчення предметів суспільно-гуманітарного циклу: автореф. дис. ... канд. наук. Житомир, 2015. 20 с.
210. Павловская О. Нравственность. Личность. Трудовой коллектив. Мн.: Наука и техника, 1991. 96 с.
211. Пархонюк Л. До проблеми сутності мови: деякі міркування і роздуми. *Дивослово*. 1999. № 11. С. 15–17.
212. Пашенко М., Красноштан І. Педагогіка: Навч. посіб. К.: Центр учбової літератури. 2014. 228 с.
213. Педагогическая энциклопедия: в 4 т. М.: Сов. энциклоп. 1968. Т. 4. 340 с.
214. Педагогічний словник. К.: Либідь. 1997. 376 с.
215. Пикельная В. Теория и методика моделирования управленческой деятельности (школоведческий аспект): дис. ... доктора пед. наук: 13.00.01. Кривой Рог, 1993. 374 с.

216. Платон. Собрание сочинений: в 4 т. М.: Просвещение. 1990. Т. 1. 632 с.
217. Подласый И. Педагогика. М.: Просвещение: ВЛАДОС. 1996. 432 с.
218. Потапова І. Моральне виховання старшокласників у процесі вивчення предметів природничо-математичного циклу: дис. канд. пед. наук: 13.00.07. Одеса, 2008. 271 с.
219. Потєбня А. Мысль и язык. К.: Синто. 1993. 192 с.
220. Потєбня А. Эстетика и поэтика. 1976. 613 с.
221. Практическая психодиагностика: методики и тесты: учеб. пособ. Самара: узд. Дом «БАХРАХ-М», 2002. 666 с.
222. Радченко О. Язык как мирозидание. Лингвофилософская концепция неогумбольдтианства. М.: Эдиториал УРСС. 2006. 312 с.
223. Рильський М. «Як парость виноградної лози». Київ: Видавництво «Наукова думка». 1973. 264 с.
224. Романенко М. Гуманізація освіти: концептуальні проблеми та практичний досвід: монографія. Дніпропетровськ: Видавництво «Промінь». 2001. 83 с.
225. Романишина О. Теоретичні і методичні основи формування професійної ідентичності майбутніх учителів засобами інформаційних технологій : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора пед. наук. Вінниця. 2016. С. 12–15.
226. Руденко Л. Формування комунікативної культури майбутніх фахівців сфери обслуговування у професійно-технічних навчальних закладах: монографія. Львів: Піраміда. 2015. 342 с.
227. Рябовол Л. Лекція та семінарське заняття як форми навчання правознавства в старшій школі. *Психолого-педагогічні проблеми сільської школи*. 2014. Вип. 49. С. 103–109.
228. Рьюз М. Эволюционная этика: здоровая перспектива или окончательное одряхление? *Вопросы философии*. 1989. №8. С. 46.

229. Савенкова Л. Теоретико-методичні основи підготовки майбутніх педагогів до професійного спілкування: автореферат дис. док. пед. наук. К.: КНЕУ, 1998. 27 с.
230. Савчин М. Здатності особистості: монографія. К.: ВЦ «Академія». 2016. 288 с.
231. Сагач Г. Вибрані твори: В 10 т. Рівне: ПП ДМ. 2006. Т. 4. 288 с.
232. Сагач Г. Вибрані твори: В 10 т. Рівне: ПП ДМ. 2015. Т. 7. 340 с.
233. Салко В. Формування моральної культури молодших школярів у художньо-творчій дозвілєвій діяльності: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.07 / Бібл. Інстит. проблем виховання АПН України. К., 2000. 222 с.
234. Самонов А. Психология для пожарных. Психологические основы подготовки пожарных деятельности в экстремальных условиях. Пермь: Звезда. 1999. 600 с.
235. Сартр Ж.-П. Бытие и ничто: опыт феноменологической онтологии. М.: Республика. 2000. 639 с.
236. Сартр Ж.-П. Проблемы метода. М.: Прогресс, 1994. 234 с.
237. Сембрат А. Моральне виховання старшокласників у навчально-виховному процесі гімназії: дис. канд. пед. наук: 13.00.07. Переяслав-Хмельницький, 2007. 211 с.
238. Сембрат А. Моральне виховання старшокласників у навчально-виховному процесі гімназії: автореф. дис. канд. пед. наук. Переяслав-Хмельницький, 2007. 18 с.
239. Семенов И., Степанов С. Проблема предмета и метода исследования психологического изучения рефлексии. *Исследование проблем психологи творчества*. М., 1983. С. 154–182.
240. Сергійчук О., Сембрат А. Педагогічні аспекти реалізації особистісно-орієнтованого підходу в навчальному процесі ЗВО. *Психолого-педагогічні проблеми сільської школи*. 2014. Вип. 48. С. 39–46.

241. Сисоєва С. Теоретичні і методичні основи підготовки вчителя до формування творчої особистості: дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.04. К., 1997. 428 с.
242. Ситникова М. Формирование культуры профессионально-педагогической самореализации преподавателя высшей школы: дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.08 / ГУО ВПО «Белгородский ун-т». Белгород, 2008. 406 с.
243. Сімович В. Рідна мова й інтелектуальний розвій дитини. *Праці: в 2 т.* Чернівці: Книги-XXI. 2005. Т.1. С. 291–299.
244. Скакун О. Юридическая деонтологія: учеб. для студ. высш. уч. завед. Харьков: Эспада.2002. 504 с.
245. Сковорода Г. Сад пісень. Вибрані твори: для ст. шкіл. віку. К.: Веселка. 1983. 190 с.
246. Сковорода Г. Твори у 2 т. К.: Вид-во АН УРСР. 1961. Т.1. 638 с.
247. Слостєнин В., Исаев И., Мищенко А., Шиянов Е. Педагогика: учебное пособие для студентов педагогических учебных заведений. М.: Школа, 2000. 512 с.
248. Слостєнин В., Исаев И., Шиянов Е. Педагогика. М.: Академия. 2006. 576 с.
249. Слєпкань З. Наукові засади педагогічного процесу у вищій школі: навч. посіб. К.: Вища школа, 2005. 239 с.
250. Слободчиков В. Психологические проблемы становления внутреннего мира человека. *Вопросы философии*. 1986. № 3. С. 14–22.
251. Словарь по этике. М.: Политиздат, 1989. 447 с.
252. Словарь по этике. М.: Политиздат. 1981. 430 с.
253. Словарь психолога-практика. М.: Харвест. 2003. 976 с.
254. Словник української мови: в 10 т. К.: Наук. думка, 1976. Т. 7. 723 с.
255. Словник української мови: в 11 т. К.: Наукова думка. 1970. Т. 1. 799 с.
256. Словник української мови: в 11 т. К.: Наукова думка. 1973. Т. 4. 840 с.
257. Словник української мови: в 11 томах. URL: <http://sum.in.ua>.

258. Словник-довідник з української лінгводидактики: навч. посібник. К.: Ленвіт, 2003. 149 с.
259. Снісаренко А. Самооцінка як чинник, що визначає успішність професійної діяльності начальника караулу оперативно-рятувальної служби цивільного захисту МНС України. *Успішність особистості: потенціал та обмеження*: тези доповідей Міжнар. наук.-практич. конференції. К.: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова. 2010. С. 230–233.
260. Снітко О. Поняття рідної мови в контексті проблем сучасної психо- та етнолінгвістики. *Наукові записки Київського національного університету ім. Т. Г. Шевченка*. К., 2004. Т. 13. С.15–18.
261. Современный словарь по педагогике. Мн.: Современное слово, 2001. 928 с.
262. Соссюр Ф. де. Курс загальної лінгвістики. К.: Основи. 1998. 324 с.
263. Соціолого-педагогічний словник. К.: ЕксОб. 2004. 304 с.
264. Степанов П. Словарь-справочник по теории воспитательных систем. *Научно-методический журнал зам. директора школы*. 2003. № 1. С. 89.
265. Степанов С. Рефлексивная практика творческого развития человека и организаций. М.: Наука. 2000. 174 с.
266. Столяренко О. Моделювання педагогічної діяльності у підготовці фахівця: навч.-метод. посіб. Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД». 2015. 196 с.
267. Сухомлинська О. Концептуальні засади формування духовності особистості на основі християнських моральних цінностей. *Шлях освіти*. 2002. №4. С. 45–47.
268. Сухомлинський В. Вибрані твори в 5 т. К. Рад. шк. 1976. Т. 2. 670 с.
269. Сухомлинський В. Вибрані твори в 5 т. К.: Рад. шк. 1977. Т. 3. 669 с.
270. Сухомлинський В. Слово рідної мови. *Укр. мова і літ. в школі*. 1968. 12 груд. С. 1–10.

271. Сучасний тлумачний словник української мови: 65 000 слів. Х.: Школа. 2006. 1008 с.
272. Тарський Ю. Методология моделирования в контексте исследования образовательных систем: материалы регион. науч.-практ. конф. Пермь, 2004. С. 22–29.
273. Тимченко Н. Формування професійно-етичних якостей майбутніх службовців-митників: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.04 / Центр ін-ту післядиплом. освіти АПН України. К., 2003. 239 с.
274. Титаренко А. Моральний вибор. М.: Изд-во МГУ, 1980. 343 с.
275. Тофтул М. Етика: Навчальний посібник. К.: Вид. центр «Академія». 2005. 416 с.
276. Український педагогічний словник. К.: Либідь. 1997. 376 с.
277. Уледов А. Духовная жизнь общества. М., 1980. 271 с.
278. Ушинський К. Вибрані педагогічні твори: у 2 т. К.: Рад. школа. 1983. Т. 1. 488 с.
279. Ушинський К. Педагогічні твори: У 6 т. М. : Педагогіка. 1998. Т. 1. 426 с.
280. Ушинський К. Рідне слово. *Вибр. пед. твори*: у 2 т.– К.: Рад. шк. 1983. Т. 2. 380 с.
281. Ушинський К. Твори в 6 т. К.: Рад. шк. Т. 1. 1954. 449 с.
282. Ушинський К. Твори в шести томах. К.: Джер. уч. пед. в-во «Вища школа». 1954. Т. 2. 456 с.
283. Философский энциклопедический словарь. М.: ИНФРА-М. 2009. 568 с.
284. Фіцула М. Педагогіка вищої школи: Навч. посіб. К.: Академвидав. 2006. 352 с.
285. Фіцула М. Педагогіка: навч. посіб. К.: Академвидав. 2009. 560 с.
286. Фіцула М. Педагогіка: Навч. посібник для студентів вищих педагогічних закладів освіти. К.: Академвидав. 2003. 528 с.

287. Форись Н. Від культури мовлення – до загальної культури людини. *Укр. мова й літ. в середніх школах, гімназіях, ліцеях та колегіумах.* –2004. №1. С. 79–85.
288. Франкл В. Человек в поисках смысла: сборник. М.: Прогресс, 1990. 368 с.
289. Франко І. Педагогічні статті і висловлювання. К.: Рад. школа. 1960. 299 с.
290. Фромм Э. Гуманистический психоанализ. М.: Питер. 2002. 544 с.
291. Фромм Э. Иметь или быть? М.: Прогресс. 1990. 336 с.
292. Херханс Г. Личность как мотивированный рассказчик: теория валюаций и метод самоконфронтации. *Постнеклассическая психология.* – 2006. №1 (3). С. 7–53.
293. Хилман Дж. Исцеляющий вымысел. СПб. 1997. 278 с.
294. Хорошайло О. Виховання духовно-моральних цінностей у студентів з обмеженими фізичними можливостями: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.07 / Східноукр. нац. ун-т ім. В. Даля. Луганськ, 2008. 203 с.
295. Хоружа Л. Етичний розвиток педагога: Навч. посіб. К.: Академвидав. 2012. 208 с.
296. Хрупало М. Формування професійної компетентності майбутніх офіцерів тилу засобами проектної діяльності: дис. ... канд. пед. н.: 13.00.04. Хмельницький, 2016. 337 с.
297. Цар І. Педагогічні технології формування індивідуального стилю професійної діяльності у майбутнього вчителя гуманітарного профілю: автореф. дис. ... канд. пед. наук. Тернопіль, 2011. С. 13.
298. Цивільне право України. Загальна частина. К.: Юрінком Інтер. 2010. 976 с.
299. Чайка В. Основи дидактики: тексти лекцій і завдання самоконтролю: навч. посіб. Тернопіль, 2002. С. 92–97.

300. Чепелева Н. Розуміння та інтерпретація життєвого досвіду як чинник розвитку особистості. *Педагогічні і психологічні науки в Україні*: зб. наук. праць: в 5 т. К.: Педагогічна думка. 2012. Т. 2. С. 300–311.
301. Чистіліна Т. Етика та естетика: Навч. посібник. К.: Центр учбової літератури. 2013. 304 с.
302. Чистовська І. Гуманізація та гуманітаризація навчально-виховного процесу у вищих технічних навчальних закладах. *Вісник національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут»*. 2008. №1. С. 191–195.
303. Чмут Т., Чайка Г. Етика ділового спілкування: Навч. посіб. К.: Вікар. 2006. 233 с.
304. Шапран Ю. Педагогічне моделювання у процесі формування професійної компетентності майбутнього вчителя біології. *Рідна школа*. 2012. № 12. С. 39–43.
305. Шевченко А. Формування фахової компетентності майбутніх офіцерів тилу в процесі професійної підготовки: дис. ... канд. пед. н : 13.00.04 / Хмельницький, 2017. 281 с.
306. Шемшурина А. Основы этической культуры. Книга для учителя. М.: Гунит. изд. Центр ВЛАДОС. 1999. 112 с.
307. Шпенглер О. Занепад Європи: Нариси морфології світової культури: в 2 т. М.: Думка. 1993. Т. 1. 666 с.
308. Штефанич Г. Формування професійно-моральної стійкості у майбутніх офіцерів МВС України: автореф. дис. ... канд. пед. наук. Хмельницький, 2003. 18 с.
309. Штоф В. Моделирование и философия. Л.: Наука, 1966. 301 с.
310. Шулінова Л. Методика викладання мови у вищій школі як модель формування лінгвістичного мислення. *Актуальні проблеми української лінгвістики: теорія і практика*. 2003. Вип. 8. С. 100–105.
311. Щерба Л. О взаимоотношениях родного и иностранного языков. *Языковая система и речевая деятельность*. Ленинград: Наука. 1974. 428 с.

312. Юсупов И. Вчувствование, проникновение, понимание. Казань: Изд-во Казан. ун-та. 1993. 214 с.
313. Якиманская И. Личностно-ориентированное обучение в современной школе. М.: Наука. 1996. 95 с.
314. Януш Я. Роль української мови у вихованні студентів. *Дивослово*. 2005. № 4. С. 37–39.
315. Ярема Я. Українська духовність у її культурно-історичних виявах. Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка. 2003. С. 39–110.
316. Яременко В., Сліпушко О. Новий тлумачний словник української мови: у 3 т. К.: Аконі. 2007. Т. 2. 926 с.
317. Ясперс К. Комунікація. *Першоджерела комунікації філософії*. – К.: Либідь. 1996. С. 132–149.
318. Marvan J. Brana jazykem otvirana. Praha: Academia. 2004. 434 s.
319. Oleksiienko N. The notion of personal moral culture and its impact on Ukrainian language formation. *Journal of Vasyl Stefanyk Precarpathian National University*. Vol. 5, No. 1 (2018). P. 150–156.

Алгоритм статистичної оцінки достовірності змін у розподілах курсантів КГ та ЕГ за рівнями сформованості в них прагнення до вдосконалення етичних знань, умінь і навичок морального виховання (за мотиваційно-ціннісним критерієм)

1. Сформулюємо статистичні гіпотези.

H_0 : Емпіричні розподіли курсантів КГ (ЕГ) за рівнями сформованості в них прагнення до вдосконалення етичних знань, умінь і навичок морального виховання до і після експерименту не відрізняються.

H_1 : Емпіричні розподіли курсантів КГ (ЕГ) за рівнями сформованості в них прагнення до вдосконалення етичних знань, умінь і навичок морального виховання до і після експерименту відрізняються.

2. Розрахуємо емпіричні значення критерію за формулою:

$$\chi_e^2 = N \cdot M \cdot \sum_{i=1}^L \frac{\left(\frac{n_i}{N} - \frac{m_i}{M}\right)^2}{\frac{n_i + m_i}{N + M}}, \quad (5.1)$$

де N – загальне число спостережень у 1-му вимірюванні;

M – загальне число спостережень у 2-му вимірюванні;

n_i – число спостережень на L рівні градації ознаки у 1-му вимірюванні;

m_i – число спостережень на L рівні градації ознаки у 2-му вимірюванні;

L – число рівнів градації ознаки.

Результати розрахунків за цією формулою емпіричного значення критерію для випадків, коли порівнюються розподіли курсантів: КГ і ЕГ до експерименту, КГ і ЕГ після експерименту, КГ до експерименту і КГ після експерименту, ЕГ до експерименту і ЕГ після експерименту за рівнями сформованості в них прагнення до вдосконалення етичних знань, умінь і навичок морального виховання подані в табл.1.

Емпіричні значення критерію χ^2

Показник	КГ і ЕГ до експерименту	КГ і ЕГ після експерименту	КГ до та після експерименту	ЕГ до та після експерименту
Прагнення до вдосконалення етичних знань, умінь і навичок морального виховання	5,085	55,904	7,230	108,051

3. Знайдемо з відповідної таблиці критичні значення критерію для $\nu = L - 1 = 4 - 1 = 3$ ступенів свободи:

$$\chi_{\kappa}^2 = \begin{cases} 7,815, p \leq 0,05 \\ 11,345, p \leq 0,01 \end{cases}$$

Порівняння емпіричних значень критерію χ_e^2 (див. табл. 1) з критичними значенням χ_{κ}^2 показує, що у випадках, коли порівнюються розподіли курсантів КГ і ЕГ після експерименту та ЕГ до та після експерименту, виконується співвідношення:

$$\chi_e^2 > \chi_{\kappa}^2$$

Це означає, що в цих випадках потрібно прийняти альтернативну гіпотезу, а відхилити нульову. Тобто, після експерименту проявляються статистично достовірні відмінності між курсантами контрольної та експериментальної груп за рівнями сформованості в них прагнення до вдосконалення етичних знань, умінь і навичок морального виховання і достовірне зростання рівня сформованості цієї риси курсантів в експериментальній групі.

При порівнянні розподілів КГ і ЕГ до експерименту та КГ до та після експерименту виконується співвідношення:

$$\chi_e^2 < \chi_{\kappa}^2,$$

тобто до експерименту курсанти контрольної та експериментальної груп статистично не відрізнялися за рівнями сформованості в них прагнення до вдосконалення етичних знань, умінь і навичок морального виховання і зміни в

рівнях сформованості цієї риси курсантів КГ, які відбулися протягом експерименту під впливом неконтрольованих факторів, також є випадковими.

Це дає підстави стверджувати, що підвищення рівня сформованості в курсантів ЕГ прагнення до вдосконалення етичних знань, умінь і навичок морального виховання зумовлене впровадженням розробленої нами моделі.

Емпіричні значення критерію χ^2 Пірсона

Критерії та показники	КГ і ЕГ до експерименту	КГ і ЕГ після експерименту	КГ до та після експерименту	ЕГ до та після експерименту
Мотиваційно-ціннісний	1,150	44,383	6,528	83,488
Прагнення до вдосконалення етичних знань, умінь і навичок морального виховання	5,085	55,904	7,230	108,051
Свідоме ставлення до виконання своїх обов'язків	4,557	82,535	7,073	95,948
Прагнення до морального розвитку	0,780	36,896	6,163	80,599
Ціннісне ставлення до професійних обов'язків	5,521	24,791	7,551	68,024
Особистісний	0,637	31,941	4,617	68,389
Моральна зрілість	4,628	70,140	6,772	110,606
Внутрішнє бажання працювати у сфері цивільного захисту	2,943	22,776	7,233	75,922
Виховування позитивних індивідуальних рис	4,961	24,322	3,184	68,542
Інтерес до формування власної моральної культури	4,836	35,646	3,500	62,835
Самодисципліна	4,345	22,507	7,149	38,679
Змістовий	2,451	25,997	5,393	67,634
Володіння професійно-важливими знаннями про сутність моралі та моральності	3,919	45,259	3,967	81,630
Здатність оцінювати моральні риси життєво та професійно необхідними	2,409	17,497	5,315	59,079
Засвоєння вимог, які відображені у кодексі професійної етики фахових спеціальностей служби цивільного захисту	2,615	21,419	7,207	65,178
Практичний	0,611	28,157	5,014	63,227
Уміння застосовувати знання з моралі під час виконання професійних завдань	1,661	56,000	6,189	72,938
Відповідність проголошених цінностей вчинкам	3,050	16,838	6,636	63,914
Здатність до самовиховання та самовдосконалення	1,097	36,601	4,112	64,562
Здатність забезпечувати позитивну атмосферу у стосунках та спілкуванні з людьми	1,878	36,281	5,040	59,437
Уміння володіти собою і керувати своєю поведінкою	3,470	23,737	4,926	66,610
Уміння оцінювати моральний потенціал колективу, моральність стилю діяльності підлеглих, керівників	5,042	16,544	4,656	61,380
Уміння самостійно організовувати процес морального виховання серед підлеглих	0,822	27,529	5,054	63,478

Рефлексивний	0,841	36,179	4,915	70,257
Здатність адекватно оцінювати свою діяльність	2,403	16,933	6,056	52,211
Здатність вбачати свої позитивні і негативні сторони	1,386	56,007	5,268	82,678
Розуміння значущості моральної культури у професійній діяльності та повсякденному житті	1,307	40,875	5,013	70,162
Самокритичність та прагнення до вдосконалення	0,842	46,465	4,588	69,404
Прогнозування можливих шляхів розвитку ситуації	3,267	31,049	5,104	84,175
Сформованість моральної культури в цілому	0,627	32,138	5,200	69,253

Критичні значення критерію для числа ступенів свободи $\nu = 3$ дорівнюють:

$$\chi^2_{\text{к}} = \begin{cases} 7,815, p \leq 0,05 \\ 11,345, p \leq 0,01 \end{cases}$$

АВТОРСЬКИЙ ОПИТУВАЛЬНИК
для викладачів

1. *Робота у ЗВО на посаді викладача для Вас це в першу чергу:*
 - спосіб матеріального забезпечення;
 - професійне вдосконалення;
 - професійне та особистісне (культурне) зростання

2. *Чи використовуєте на заняттях триєдинумету?*
 - так;
 - ні

3. *Вивчення яких дисциплін, на Вашу думку, є надважливими для формування моральної культури фахівців цивільного захисту?*

4. *Чи обговорюєте Ви моральні проблеми зі своїми вихованцями на заняттях?*
 - так;
 - ні;
 - іноді

5. *Які форми аудиторної та позааудиторної виховної роботи з метою формування моральної культури Ви можете назвати?*

6. *Назвіть труднощі, які перешкоджають формуванню моральної культури в курсантів у сучасних закладах вищої освіти ДСНС України.*

7. *Чи є необхідним у професійній діяльності фахівців цивільного захисту високий рівень сформованості моральної культури?*
 - так;
 - ні;
 - важко сказати

8. *Як Ви вважаєте, які наслідки для суспільства спричиняє брак моралі серед фахівців цивільного захисту?*

ОПИТУВАЛЬНИК*для студентів/курсантів*

як майбутніх фахівців цивільного захисту

для визначення самооцінки особистості

(за С. А. Будасі)

Навчальний заклад _____

Курс _____

Просимо Вас надати допомогу Львівському державному університету безпеки життєдіяльності у розв'язанні проблем формування моральної культури у майбутніх бакалаврів цивільного захисту.

1. Ви повинні з нижче наведених рис особистості вибрати 20, які, на Вашу думку, притаманні ідеалові і вписати у перелік «Мій ідеал» (табл. «Мій ідеал»). Природно, що в цьому переліку можуть знайти місце і негативні риси.

Будьте уважні: виписуєте риси, які притаманні не Вам, а ідеалу за Вашим баченням!

Перелік рис особистості:

1. Акуратність	17. Легковір'я	33. Педантичність
2. Безпечність	18. Повільність	34. Привітність
3. Вдумливість	19. Мрійливість	35. Розв'язність
4. Сприйнятливність	20. Недовірливість	36. Розсудливість
5. Запальність	21. Мстивість	37. Самокритичність
6. Гордість	22. Надійність	38. Стриманість
7. Грубість	23. Наполегливість	39. Справедливість
8. Гуманність	24. Ніжність	40. Співчуття
9. Доброта	25. Нерішучість	41. Сором'язливість

10. Життєрадісність	26. Нестриманість	42. Практичність
11. Турботливість	27. Чарівність	43. Працелюбство
12. Заздрість	28. Образливість	44. Боягузливість
13. Сором'язливість	29. Обережність	45. Переконливість
14. Злопам'ятство	30. Чуйність	46. Захопленість
15. Щирість	31. Підозрілість	47. Холодність
16. Вередливість	32. Принциповість	48. Егоїзм

	<i>«Мій ідеал»</i>
1	
2	
3	
4	
5	
6	
7	
8	
9	
10	
11	
12	
13	
14	
15	
16	
17	
18	
19	
20	

2. З двадцяти відібраних рис особистості Вам необхідно побудувати еталонний ряд d 1 в Протоколі дослідження (табл. «Протокол дослідження»). На перших позиціях Ви повинні розташувати найбільш важливі позитивні риси особистості, а останніми – найменш бажані, негативні. Наприклад:

Номер рангу еталону d_1	Риса особистості	Номер рангу суб'єкта d_2	Різниця рангів D	Квадрат рівності рангів d^2
20	Доброта (найбільш приваблива риса)			
...				
1	Принциповість (найменш приваблива риса).			

Будьте уважні: жодна оцінка-ранг не повинна повторюватися двічі!

Протокол дослідження

Номер рангу еталону d_1	Риса особистості	Номер рангу суб'єкта d_2	Різниця рангів D	Квадрат рівності рангів d^2
				$\Sigma d^2 =$

3. З відібраних Вами раніше рис особистості (табл. «Мій ідеал») побудуйте суб'єктивний ряд d_2 у Протоколі дослідження, в якому розташуйте риси у напрямку зниження їх вираженості у Вас особисто. Наприклад:

Номер рангу еталону d_1	Риса особистості	Номер рангу суб'єкта d_2	Різниця рангів D	Квадрат рівності рангів d^2
20	Доброта (найбільш приваблива риса)	1. Принциповість (риса, яка властива Вам найбільше)		
...		...		
1	Принциповість (найменш приваблива риса).	17. Щирість (риса, яка властива Вам найменше)		

Результат занесіть у Протокол дослідження.

4. Обробка результатів

Мета оброблення результатів – визначення зв'язку між ранговими оцінками рис особистості, що входять в уявлення «Я ідеальне» і «Я реальне». Ступінь

зв'язку встановлюється за допомогою коефіцієнта рангової кореляції. Щоб вирахувати коефіцієнт, необхідно спочатку знайти різницю рангів $d_1 - d_2$ з кожної риси особистості і занести отриманий результат в колонку d до Протоколу дослідження. Наприклад:

Номер рангу еталону d_1	Риса особистості	Номер рангу суб'єкта d_2	Різниця рангів D	Квадрат рівності рангів d^2
20	Доброта (найбільш приваблива риса)	1. Принциповість (риса, яка властива Вам найбільше)	20-1= 19	
...		
1	Принциповість (найменш приваблива риса).	17. Щирість (риса, яка властива Вам найменше)	1-17= -16	

5. Потім кожне отримане значення різниці рангів d звести в квадрат $(d_1 - d_2)^2$ і записати результат в колонці d^2 . Наприклад:

Номер рангу еталону d_1	Риса особистості	Номер рангу суб'єкта d_2	Різниця рангів D	Квадрат рівності рангів d^2
20	Доброта (найбільш приваблива риса)	1. Принциповість (риса, яка властива Вам найбільше)	20-1=19	19*19= 361
...	
1	Принциповість (найменш приваблива риса).	17. Щирість (риса, яка властива Вам найменше)	1-17=-16	-16*-16= 256

6. Підрахуйте загальну суму квадратів різниці рангів Σd^2 . Наприклад:

Номер рангу еталону d_1	Риса особистості	Номер рангу суб'єкта d_2	Різниця рангів D	Квадрат рівності рангів d^2
20	Доброта (найбільш приваблива риса)	1. Принциповість (риса, яка властива Вам найбільше);	20-1=19	19*19=361
...

1	Принциповість (найменш приваблива риси).	17. Щирість (риси, яка властива Вам найменше)	1-17=- 16	-16*-16=256
				$\Sigma d^2 =$ 361+...+256=...

7. Внесіть Σd^2 у формулу:

$$r = 1 - 0,00075 \times \Sigma d^2,$$

де r – коефіцієнт кореляції (показник рівня самооцінки особистості).

Інтерпретація даних:

Значення r будуть знаходитись в межах $[-1;+1]$.

Якщо r знаходиться в межах $[-1;0,3]$, то це свідчить про занижену самооцінку.

Якщо r в межах $[0,3-0,7]$ - адекватна самооцінка;

Якщо r від 0,8 і більше – патологічно завищена самооцінка.

Таким чином, чим ближче коефіцієнт до 1 (від 0.7 до 1), тим вище самооцінка, і навпаки.

ОПИТУВАЛЬНИК*для студентів/курсантів*

як майбутніх фахівців цивільного захисту

для визначення рівня реактивної та особистісної тривожності.

Опитувальник Спілбергера-Ханіна.

Навчальний заклад _____

Курс _____

Просимо Вас надати допомогу Львівському державному університету безпеки життєдіяльності у вирішенні проблем формування моральної культури у майбутніх бакалаврів цивільного захисту.

Прочитайте уважно кожне з наведених нижче речень і закресліть відповідну цифру праворуч залежно від того, як ви себе відчуваєте в цей момент.

Над питаннями довго не задумуйтесь, оскільки правильних або неправильних відповідей немає.

	Ні, це не так	Напевно, так	Правильно	Цілком правильно
1. Я спокійний	1	2	3	4
2. Мені ніщо не загрожує	1	2	3	4
3. Я напружений	1	2	3	4
4. Я відчуваю жаль	1	2	3	4
5. Я відчуваю себе вільно	1	2	3	4
6. Я розчарований	1	2	3	4
7. Мене хвилюють невдачі	1	2	3	4
8. Я відчуваю себе відпочившим	1	2	3	4
9. Я стривожений	1	2	3	4
10. Я відчуваю внутрішнє задоволення	1	2	3	4
11. Я впевнений у собі	1	2	3	4
12. Я нервую	1	2	3	4
13. Я не знаходжу собі місця	1	2	3	4
14. Я збуджений	1	2	3	4
15. Я не відчуваю скутості, напруженості	1	2	3	4
16. Я задоволений	1	2	3	4

17. Я заклопотаний	1	2	3	4
18. Я занадто збуджений і мені не по собі	1	2	3	4
19. Мені радісно	1	2	3	4
20. Мені приємно	1	2	3	4
21. Я відчуваю задоволення	1	2	3	4
22. Я дуже швидко втомлююся	1	2	3	4
23. Я легко можу заплакати	1	2	3	4
24. Я хотів би бути таким же щасливим, як і інші	1	2	3	4
25. Нерідко я програю через те, що недостатньо швидко приймаю рішення	1	2	3	4
26. Як правило, я почуваю себе бадьорим	1	2	3	4
27. Я спокійний, холонокровний і зібраний	1	2	3	4
28. Очікувані труднощі дуже тривожать мене	1	2	3	4
29. Я надто сильно переживаю через дрібниці	1	2	3	4
30. Я цілком щасливий	1	2	3	4
31. Я все приймаю занадто близько до серця	1	2	3	4
32. Мені не вистачає впевненості в собі	1	2	3	4
33. Як правило, я відчуваю себе в безпеці	1	2	3	4
34. Я намагаюся уникати критичних ситуацій і труднощів	1	2	3	4
35. В мене буває хандра	1	2	3	4
36. Я задоволений	1	2	3	4
37. Всілякі дрібниці відволікають і хвилюють мене	1	2	3	4
38. Я так сильно переживаю свої розчарування, що потім довго не можу про них забути	1	2	3	4
39. Я врівноважена людина	1	2	3	4
40. Мене охоплює сильний неспокій, коли я думаю про свої справи і турботи	1	2	3	4
	ніколи	іноді	часто	завжди

Оброблення даних

Шкала самооцінки складається з 2-х частин, роздільно оцінюючих реактивну (РТ, висловлювання № 1-20) і особистісну (ОТ, висловлювання № 21-40) тривожність. Показники РТ і ОТ підраховуються за формулами:

$$PT = \Sigma_1 - \Sigma_2 + 35,$$

де Σ_1 — сума закреслених цифр на бланку по пунктах шкали 3, 4, 6, 7, 9, 12, 13, 14, 17, 18;

Σ_2 — сума решти закреслених цифр (за пунктами 1, 2, 5, 8, 10, 11, 15, 16, 19, 20).

$$OT = \Sigma_1 - \Sigma_2 + 35,$$

де Σ_1 — сума закреслених цифр на бланку по пунктах шкали 22, 23, 24, 25, 28, 29, 31, 32, 34, 35, 37, 38, 40;

Σ_2 — сума решти закреслених цифр по пунктах 21, 26, 27, 30, 33, 36, 39.

При інтерпретації результат оцінювати так: до 30 – низька тривожність; 31–45 – помірна тривожність; 46 і більше – висока тривожність.

ОПИТУВАЛЬНИК

для студентів/курсантів

як майбутніх фахівців цивільного захисту

для діагностики рівня емпатії.

Опитувальник І. М. Юсупова.

Навчальний заклад _____

Курс _____

Просимо Вас надати допомогу Львівському державному університету безпеки життєдіяльності у розв'язанні проблем формування моральної культури у майбутніх бакалаврів цивільного захисту.

Ви повинні, відповідаючи на кожне з 36 тверджень, приписувати відповідям наступні цифри:

0 – не знаю;

1 – ні, ніколи;

2 – іноді;

3 – часто;

4 – майже завжди;

5 – так, завжди.

Тестовий матеріал

1. Мені більше подобаються книги про подорожі, ніж книги із серії «Життя чудових людей»

2. Дорослих дітей дратує турбота батьків.

3. Мені подобається роздумувати про причини успіхів та невдач інших людей.

4. Серед усіх музичних напрямів надаю перевагу сучасній музиці.

5. Надмірну дратівливість і несправедливі докори хворого треба терпіти, навіть якщо вони тривають роками.
6. Хворій людині можна допомогти навіть словом.
7. Стороннім людям не варто втручатися в конфлікт між двома особами.
8. Старі люди, як правило, образливі без причин.
9. Коли в дитинстві слухав сумну історію, на мої очі самі по собі наверталися сльози.
10. Роздратований стан моїх батьків впливає на мій настрій.
11. Я байдужий до критики.
12. Мені більше подобається розглядати портрети, ніж картини з пейзажами.
13. Я завжди прощав все батькам, навіть якщо був не згоден з їхньою думкою.
14. Якщо кінь погано пересувається, його потрібно шмагати.
15. Коли я читаю про драматичні події в житті людей, то відчуваю, ніби це відбувається зі мною.
16. Батьки ставляться до своїх дітей справедливо.
17. Я втручаюся у суперечку підлітків та дорослих.
18. Я не звертаю уваги на поганий настрій своїх батьків.
19. Я можу довго спостерігати за поведінкою тварин, відкладаючи інші справи.
20. Фільми і книги можуть викликати сльози тільки у несерйозних людей.
21. Мені подобається спостерігати за виразом облич і поведінкою незнайомих людей.
22. У дитинстві я приносив додому бездомних кішок і собак.
23. Всі люди необгрунтовано озлоблені.
24. Дивлячись на сторонню людину, мені хочеться вгадати, як складеться її життя.
25. У дитинстві молодші за віком ходили за мною.
26. Коли бачу покалічену тварину, то обов'язково допомагаю.

27. Людині стане легше, якщо уважно вислухати її скарги.
28. Побачивши вуличну пригоду, я намагаюся уникати участі як свідок.
29. Молодшим подобається, коли я пропоную їм свою ідею, справу або розвагу.
30. Люди перебільшують, коли говорять, що тварини відчують настрій свого господаря.
31. Зі скрутної конфліктної ситуації людина повинна виходити самотійно.
32. Якщо дитина плаче, на те є свої причини.
33. Молодь повинна завжди виконувати прохання старших людей.
34. Я хотів би розібратися, чому деякі мої однокласники замислені.
35. Безпритульних домашніх тварин треба знищувати.
36. Якщо мої друзі починають обговорювати зі мною свої особисті проблеми, я намагаюся перевести розмову на іншу тему.

Інтерпретація результатів

Підсумуйте всі бали, приписані відповідям на пункти №2, 5, 8, 9, 10, 12, 13, 15, 16, 19, 21, 22, 24, 25, 26, 27, 29 і 32. Зіставте результат з наведеною нижче шкалою розвиненості емпатійних тенденцій.

82 – 90 балів – дуже високий рівень емпатійності.

63 – 81 бали – висока емпатійність.

37 – 62 бали – нормальний рівень емпатійності, властивий переважній більшості людей.

12 – 36 балів – низький рівень емпатійності.

11 балів і менше – дуже низький рівень.

ОПИТУВАЛЬНИК

для студентів/курсантів

як майбутніх фахівців цивільного захисту
для визначення рівня сформованості волі

Навчальний заклад _____

Курс _____

Просимо Вас взяти участь у дослідженні з вирішення проблеми формування моральної культури у майбутніх бакалаврів цивільного захисту.

Спробуйте максимально відверто відповісти на питання.

Варіанти відповідей «так», «не знаю», «ні» фіксуйте знаком «+» у відповідному стовпчику бланку відповідей.

Бланк опитувальника

1. Ви можете завершити розпочату справу, якщо вона нецікава, незважаючи, що час і обставини дозволяють залишити роботу, а потім знову повернутися до неї?
2. Ви можете без особливих зусиль подолати внутрішній опір, коли необхідно зробити щось неприємне?
3. Потрапивши на роботі або в побуті у конфліктну ситуацію, Ви можете взяти себе в руки і критично оцінити ситуацію?
4. Якщо Вам приписана дієта, Ви можете подолати всі кулінарні спокуси?
5. Ви знайдете в собі сили, щоб встати зазвичай раніше, як було звечора заплановано?
6. Ви залишитеся на місці пригоди, щоб дати свідчення?
7. Ви швидко відповідаєте на листи?

8. Якщо Ви боїтеся подорожувати на літаку або відвідувати стоматологічний кабінет, то зможете без особливих зусиль подолати це відчуття і в останній момент не відмовитися від свого наміру?

9. Ви будете ретельно, за порадою Вашого лікаря, приймати неприємні ліки?

10. Ви стримаєте необдуману обіцянку, навіть якщо це завдасть Вам багато клопоту?

11. Ви без вагань виїжджаєте у відрядження в незнайоме місто?

12. Ви дотримуєтеся розпорядку дня?

13. Ви засуджуєте бібліотечних боржників?

14. Ви відкладете виконання термінової та важливої роботи, щоб подивитися цікаву передачу?

15. Ви можете припинити сварку, якими б неприємними не були слова Вашого опонента?

Бланк відповідей

	Варіанти відповідей				Варіанти відповідей		
	Так x 2	Не знаю x 1	Ні x 0		Так x 2	Не знаю x 1	Ні X 0
1				9			
2				10			
3				11			
4				12			
5				13			
6				14			
7				15			
8							

Загальна сума балів =

Оброблення результатів

Відповідь «так» – 2 бали, «не знаю» – 1 бал, «ні» – 0 балів. Визначається сумарний бал за отриманими варіантами відповідей.

Інтерпретація результатів

0 – 12 балів: діагностується слабкість волі. Людина, як правило, виконує те, що легше і цікавіше. Часте невиконання обов'язків спричиняє непорозуміння з оточенням, що можна пояснити не лише слабкістю волі, а також егоїзмом.

13 – 21 бал: середній рівень розвитку волі. Здебільшого, людина схильна до подолання перешкод, проте є ситуації уникнення труднощів. Відсутня ініціативність у роботі, хоча, якщо необхідно, то доручена справа буде виконана.

22 – 30 балів: високий рівень розвитку волі. Робота виконується відповідально, ініціативно, сміливо.

ОПИТУВАЛЬНИК*для студентів/курсантів*

як майбутніх фахівців цивільного захисту

Навчальний заклад _____

Курс _____

Просимо Вас надати допомогу у розв'язанні проблем формування моральної культури у майбутніх бакалаврів цивільного захисту.

Спробуйте оцінити, якими професійно значущими рисами повинні володіти майбутні бакалаври цивільного захисту: 3 бали – вкрай необхідні; 2 бали – необхідні; 1 бал – частково необхідні; 0 балів – немає значення.

№	Професійно значущі риси особистості	Вкрай необхідні	Необхідні	Частково необхідні	Немає значення
		3 бали	2 бали	1 бал	0 балів
1	2	3	4	5	6
1	Інтерес до професії				
2	Відповідальність				
3	Професійна самодостатність				
4	Організованість				
5	Готовність до ризику				
6	Готовність до прийняття нестандартних рішень				
7	Здатність до творчого підходу в новій ситуації				
8	Почуття особистої гідності				
9	Повага				
10	Зібраність				
11	Старанність				
12	Швидке орієнтування в ситуації				
13	Професійна цілеспрямованість				
14	Врівноваженість				
15	Оперативне мислення				
16	Логічне мислення				
17	Безкорисливість				
18	Принциповість				
19	Професійний досвід				
20	Рішучість				
21	Самокритичність				
22	Сміливість				

23	Культуровідповідність				
24	Професійна грамотність				
25	Громадянськість				
26	Гуманізм				
27	Товариськість				
28	Вимогливість до себе й інших				
29	Здатність до творчого діалогу, взаємодії				
30	Витривалість				
31	Професійна самореалізація				
32	Дисциплінованість				
33	Компетентність				
34	Системність мислення				
35	Вміння викликати довіру				
36	Ввічливість				
37	Здатність брати на себе відповідальність				
38	Самовпевненість				
39	Домінування				
40	Лідерство				
41	Орієнтація на думку співрозмовника				
42	Спостережливість				
43	Терплячість				
44	Волелюбність				
45	Усвідомлення вчинків, їх наслідків				
46	Честь				
47	Доброчинність				
48	Вміння зберігати таємниці				
49	Наявність об'єктивної самооцінки своєї професійної діяльності				
50	Скромність, тактовність				
51	Милосердя				
52	Розвинений контроль над емоціями				
53	Послідовність у діях				
54	Ініціативність				
55	Незалежність				
56	Пам'ять				
57	Совість				
58	Доброта				
59	Інтелект				
60	Потреба в знаннях				
61	Здатність до самопізнання				
62	Здатність до проявів волі та характеру				
63	Здатність мобілізувати досвід				
64	Бажання підвищувати професійні навички.				
65	Установка на професійну діяльність				

Якими новими професійно значущими рисами, на Ваш погляд, повинні володіти майбутні фахівці цивільного захисту?

АВТОРСЬКИЙ ТЕСТ-ОПИТУВАЛЬНИК

для студентів/курсантів

для діагностування психологічних чинників,
які впливають на формування моральної культури
в майбутніх фахівців цивільного захисту

Навчальний заклад _____

Курс _____

Цей опитувальник спрямований на дослідження Вашої особистості в аспекті моральної культури. Відповідайте, по можливості, швидко, не міркуючи довго над кожним питанням. Пам'ятайте, що позитивних чи негативних відповідей немає, є лише Ваша думка. Відповідати варто «так» або «ні».

Питання

1. Чи впливають мотиви на Ваше бажання збагачуватися моральною культурою?
2. Чи стала внутрішньою потребою для Вас моральна культура?
3. Чи достатньо Ви користуєтеся пошуковою активністю для набуття моральної культури?
4. Чи впливає на набуття Вами моральної культури міжособистісна взаємодія?
5. Чи докладаете Ви вольових зусиль з метою підвищення рівня моральної культури?
6. Яку роль у Вашому становленні як морально-культурної особистості відіграє уява?
7. Чи впливає на набуття Вами моральної культури групова динаміка?
8. Чи вважаєте Ви себе ізольованим в колективі, і як це відбивається на Вашому морально-психологічному стані?
9. Чи впливає на рівень Вашої моральної культури групова поведінка?

10. Чи вступаєте Ви в дискусію з питань сутності і змісту моральної культури особистості?
11. Чи відчуваєте Ви внутрішнє незадоволення в ситуаціях вияву низького рівня моральної культури своїх однокурсників?
12. Чи відчуваєте Ви належні здатності до набуття моральної культури?
13. Чи завжди Ви виявляєте спрямованість у набутті моральної культури?
14. Чи допомагає Вам інтуїція у набутті моральної культури?
15. Чи послідовним є Ваш пізнавальний інтерес до здобуття знань із проблеми моральної культури?
16. Чи користуєтеся Ви засобами комунікації для підвищення рівня моральної культури?
17. Чи вважаєте Ви, що гуманність є однією із провідних складових моральної культури?
18. Чи завжди негативну роль виконують конфлікти в межах моральної культури?
19. Чи є моральна культура Вашим життєвим смислом?
20. Чи можна віднести до моральної культури явище маніпуляції між груповими відносинами?
21. Чи вважаєте Ви, що світогляд є в основі моральної культури особистості?
22. Чи завжди Ви відчуваєте розуміння у поглядах на роль і місце моральної культури в життєдіяльності особистості?
23. Чи вважаєте Ви вчинок виявом моральної культури особистості?
24. Чи приносить Вам задоволення самозростання у моральній культурі?
25. Чи може допомогти моральна культура у процесі подолання ризиків?
26. Чи сприяє моральна культура Вашій самоактуалізації?
27. Чи сприяє моральна культура подоланню страху у надзвичайних ситуаціях?
28. Чи володієте Ви постійною установкою на вияв моральної культури?

ОПИТУВАЛЬНИК*для студентів/курсантів*

як майбутніх фахівців цивільного захисту

для визначення важливості знань у галузі моральної культури особистості у
їхній професійній діяльності

Навчальний заклад _____

Курс _____

Просимо Вас взяти участь у дослідженні з вирішення проблеми формування моральної культури у майбутніх бакалаврів цивільного захисту.

Визначтесь, будь ласка, якою мірою потрібні будуть у Вашій професійній діяльності знання у галузі моральної культури особистості.

3 бали – вкрай необхідні;

2 бали – необхідні;

1 бал – частково необхідні;

0 балів – немає значення.

№	Знання у галузі моральної культури	Вкрай необхідні	Необхідні	Частково необхідні	Немає значення
		3 бали	2 бали	1 бал	0 балів
1	Сутність культури				
2	Діалог культур				
3	Культуротворчість				
4	Культура професійної діяльності				
5	Культурний досвід				
6	Сутність поняття «духовна культура»				
7	Сутність поняття «мораль»				
8	Сутність поняття «матеріальна культура»				
9	Моральна самосвідомість				
10	Правова культура				
11	Мотиви моральної дії				
12	Політична культура				
13	Моральна ціль				
14	Духовні цінності				
15	Моральні орієнтації				
16	Екологічна культура				

17	Повага				
18	Елітарна культура				
19	Добро і зло				
20	Етична культура				
21	Моральний досвід				
22	Світова культура				
23	Моральні норми				
24	Культурна компетенція				
25	Моральні принципи				
26	Креативність				
27	Егоїзм				
28	Національна культура				
29	Альтруїзм				
30	Культура управління				
31	Емпатія				
32	Культурна самосвідомість				
33	Моральна компетенція				
34	Культурні традиції				
35	Моральне виховання				
36	Культурні цінності				
37	Любов				
38	Культура спілкування				
39	Культура особистості				
40	Моральні вади				
41	Моральна пам'ять				
42	Культура суспільства				
43	Чесць і гідність				
44	Справедливість				
45	Відповідальність				
46	Обов'язок				
47	Чесність				
48	Совість				
49	Сором				
50	Моральний вчинок				
51	Моральний вибір				
52	Щастя				
53	Свобода				
54	Добродія				
55	Доброслово				
56	Доброзустріч				
57	Милосердя				
58	Гуманізм				
59	Смисл життя				
60	Добра воля				
61	Зла воля				
62	Страх				
63	Моральна поведінка				
64	Моральні відносини				
65	Моральна оцінка				

**Приклади рекомендацій до проходження курсу
«Українська мова і культура»**

(з авторських методичних вказівок до дисципліни)

Тема 1. (лекція)

Культура: сутність, структура, функції.

Мова як феномен культури.

Культура мовлення як вияв високоморальної особистості.

Поняття «культура». Культура як суспільне явище. Етимологія та зміст терміна. Структура та функції культури в суспільстві. Культура особистості, її види; шляхи її формування. Типологія культур. Історичні передумови виникнення та джерела формування української культури. Періодизація розвитку української культури. Менталітет як константа культури. Роль мови у суспільному житті. «Мова – сорочка духу народного» (Панас Мирний). Мовна політика в Україні. Матеріальна та духовна культура. Форми духовної культури. Етапи її розвитку.

Питання для самоперевірки:

1. Який основний предмет культурології?
2. Назвіть головні категорії культурології.
3. Які структурні елементи культури?
4. Що означає поняття «національна культура», «культура особистості»?
5. Назвати основні концепції культури і розкрити їх суть.
6. Які головні функції культури?
7. З'ясувати походження поняття «культура».
8. Назвати функції мови.
9. Що означає поняття «мовна свідомість»?
10. На основі якого діалекту сформувалася українська літературна мова?
11. Яка найголовніша функція мови і чому?
12. Охарактеризувати сучасну мовну політику в Україні.
13. Чому українська мова є кордоном нашої національної безпеки?
14. Яка роль мови в суспільному житті?
15. Мова – вияв культури людини. Так чи ні? Обґрунтувати.

Література:

1. Гордер Юстейн. Світ Софії. Роман про історію філософії. Львів: Літопис, 2007. 548 с.
2. Гриценко Валентина. Людина і культура. К.: Либідь, 2000. 368 с.
3. Грушевський М. Історія України. К.: Либідь, 1991. 228 с.
4. Ентоні Д. Сміт. Культурні основи націй. Ієрархія, заповіт і республіка. К. 2009. 312 с.
5. Кримський Сергій. Ранкові роздуми. К.: Майстерня Білецьких, 2009. 120 с.

6. Огієнко Іван. Українська культура. Коротка історія культурного життя українського народу. З малюнками і портретами українських культурних діячів: курс, читаний в Українському Народнім Університеті. К.: Абрис, 1991. 272 с.
7. Плачинда Сергій. Словник давньоукраїнської міфології. К.: Велес, 2009. 237 с.
8. Селігей Пилип. Мовна свідомість: структура, типологія, виховання. К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2012. 118 с.
9. Смолій В. А., Гуржій О. І. Як і коли почала формуватися українська нація. К.: Наукова думка, 1991. 112 с.
10. Історія української культури. Нью-Йорк, 1990. 718 с.

Рекомендовано:

1. Іван Огієнко. Українська культура (Аудіокнига)
<https://www.youtube.com/watch?v=h8Rn6Twjpcshhttps://www.youtube.com/watch?v=h8Rn6Twjpcsh>
2. Ліна Костенко «Гуманітарна аура нації або Дефект головного дзеркала» (текст)
http://library.lnu.edu.ua/bibl/images/Vudanna_WEB_pdf/6Dribna/3_kostenko.pdf
3. Василь Іванишин, Ярослав Радевич-Винницький «Мова і нація»
<http://www.ukrlit.vn.ua/lib/ivanishin/2.html>

Тема 9. (семінарське заняття)

*«Якби ми дожили до національного театру, тоді б ми стали нацією»
 (В.Шекспір). Українське театральне мистецтво:
 Формування естетичної культури.*

План:

1. Античні витоки театру.
2. Початки українського театру: інтермедія, інтерлюдія, вертепна й шкільна драма.
3. Український театр корифеїв. Його видатні діячі.
4. Модерний театр Леся Курбаса і його естетичні засади.
5. Український театр у ХХІ столітті.

Література:

1. Богуцький Ю. П. Українська культура в європейському контексті. К.: Знання, 2007. 679 с.
2. Веселовська Г. І. Дванадцять вистав Леся Курбаса. К.: Держ. центр театр. мистецтва ім. Л.Курбаса, 2004. 316 с.
3. Історія української культури. К.: Либідь, 2000. 656 с.
4. Теорія та історія світової і вітчизняної культури: підручник.: Каменяр. 1992. 166 с.
5. Панченко В. І. Мистецтво в контексті культури. К. 1998. 191 с.
6. Попович М. В. Нарис історії культури України. К.: АртЕк, 1998.
7. Софронова Л. Старовинний український театр. Львів: Львів. нац. у-тет, 2004. 331 с.

Рекомендовано:

Похід у театр на перегляд вистави з попередньою екскурсією (за квитками звертатися у каси міста або на кафедру українознавства ЛДУ БЖД).
Додатково (з оцінюванням): написати рецензію-відгук на виставу.

Тема 11. (практичне заняття)

Термінологія сфери цивільного захисту. Фразеологічні норми.

План:

1. «Термінологія» та «Фразеологія» як розділи мовознавства.
2. Найпоширеніші проблеми щодо вживання науково-технічних термінів та фразеологічних зворотів.
3. Термінологія сфери цивільного захисту, її походження.
4. Правила вживання фразеологізмів у професійному мовленні.

Література:

1. Головащук С. І. Російсько-український словник сталих словосполучень. К., 2001.
2. Коломієць М. П., Регушевський С. С. Словник фразеологічних синонімів. К., 1988.
3. Мацюк З. Українська мова професійного спілкування: навч. посіб. К.: Каравела, 2005. 352 с.
4. Олійник І. С., Сидоренко М. М. Українсько-російський і російсько-український фразеологічний словник. К., 1971.
5. Практикум з української мови за професійним спрямуванням: збірник вправ і завдань для самостійної роботи студентів технічних спеціальностей освітньо-кваліфікаційного рівня «бакалавр». Київ. 2014. 61 с. URL: <http://ela.kpi.ua/handle/123456789/9133>.
6. Українсько-російський і російсько-український фразеологічний словник. К., 1993.
7. Фразеологічний словник української мови: В 2 т. К., 1993.
8. Шевчук С. В. Українська мова за професійним спрямуванням. К.: Алерта, 2011. 696 с. URL: http://pidruchniki.ws/1584072040598/dokumentoznavstvo/ukrayinska_mova_za_profesijnim_spryamuvannyam_-_shevchuk_sv

Практичне завдання:

1. Доберіть синоніми-фразеологізми до крилатих висловів.

Викинути коника, працювати не покладаючи рук, накивати п'ятами, бити байдики, стріляний горобець.

2. *Складіть текст на будь-яку тему, що стосується вашої професії, з використанням фразеологізмів (стиль тексту на вибір).*
3. *Дайте визначення таким термінам: аварійно-рятувальна служба, епіфітотія, небезпечна подія.*

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ
Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати
дисертації:

1. Капітан Н. Вплив словесної позитивної оцінки на формування моральної культури студентів. *Вісник Львівського державного університету безпеки життєдіяльності*. 2016. № 13. С. 175–180.
2. Капітан Н. Поняття «моральна культура»: зміст та сутність дефініції. *Вісник Львівського державного університету безпеки життєдіяльності*. 2016. № 14. С. 223–229.
3. Капітан Н. Мова як засіб формування культури особистості: функціональний аспект. *Педагогічні науки: зб. наук. праць*. Херсон, 2017. № 74. С. 41–45.
4. Капітан Н. Поняття «виховання моральної культури» у педагогічній думці». *Вісник гуманітарного наукового товариства: наукові праці*. Черкаси, 2017. Вип. 17. С. 57–59.
5. Капітан Н. Моральна культура: філософсько-педагогічний контент. *Естетика і етика педагогічної дії*. 2017. С. 35–45.
6. Олексієнко Н., Васянович Г. Моральна культура особистості у вимірі творчої спадщини Івана Огієнка. *Вісник Львівського державного університету безпеки життєдіяльності*. 2017. № 16. С. 158–165.
7. Олексієнко Н. Сучасний стан та діагностика сформованості моральної культури у майбутніх бакалаврів цивільного захисту. *Science and Educationa New Dimension. Pedagogy and Psychology*. 2018. VI (65). Issue: 155. С. 40–44.
8. Oleksiienko N. The notion of personal moral culture and its impact on Ukrainian language formation. *Journal of Vasyl Stefanyk Precarpathian National University*. Vol. 5, No. 1 (2018). P. 150–156.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

9. Капітан Н. Моральна культура: дослідження XXI століття. *Гуманітарний всесвіт: люди, ідеї, події*: матеріали Інтернет-конф., м. Львів, 24–30 квітня 2017 р. URL: http://ldubgd.edu.ua/sites/default/files/3_nauka/grantu/sekciya_4.pdf. (дата звернення: 20.12.2017).
10. Капітан Н. Вплив позитивного слова на формування моральної культури. *Соціальна робота в Україні: становлення, перспективи, розвиток*: зб. матеріалів III Всеукр. наук.-практ. конф., м. Львів, 26–27 травня 2016 р. Львів, 2016. С. 73–77.
11. Капітан Н. Меліоративна оцінка в процесі морального виховання. *Практична педагогіка та психологія: методи і технології*: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., м. Запоріжжя, 1–2 липня 2016 р. Запоріжжя, 2016. С. 16–18.
12. Капітан Н. Моральна зрілість майбутніх фахівців пожежно-рятувальної служби. *Пожежна та техногенна безпека. Теорія, практика, інновації*: зб. матеріалів Міжнар. наук.-практ. конф., м. Львів, 20–21 жовтня 2016 р. Львів, 2016. С. 541–544.
13. Капітан Н. Виховання почуття моральності як одного з аспектів безпеки життєдіяльності. *Проблеми та перспективи розвитку системи безпеки життєдіяльності*: зб. наук. праць XII Міжнар. наук.-практ. конф. молодих вчених, курсантів та студентів: у 2 ч., м. Львів, 23–24 березня 2017 р. Львів, 2017. Ч. 2. С. 273–275.
14. Капітан Н. Мовна культура як один з аспектів високоморального фахівця. *Нове та традиційне у дослідженнях сучасних представників психологічних та педагогічних наук*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. м. Львів, 24–25 березня 2017 р. Львів, 2017. С. 58–62.
15. Капітан Н. Духовно-моральні засади підготовки фахівців цивільного захисту до професійної діяльності. *Особистість в екстремальних умовах*: зб.

наук. праць VIII Всеукр. наук.-практ. конф., м. Львів, 12 травня 2017 р. Львів, 2017. С. 70–72.

16. Капітан Н. Формування моральної культури на заняттях української мови із застосуванням комп'ютерних технологій. *Інформаційно-комунікативні технології в сучасному світі: досвід, проблеми, перспективи*: зб. наук. праць V Міжнар. наук.-практ. конф., м. Львів, 18–20 жовтня 2017 р. Львів, 2017. Вип. 5. С. 224–228.

Опубліковані праці, які додатково відображають наукові результати дисертації:

17. Олексієнко Н. Методичні вказівки з дисципліни «Українська мова і культура» за напрямами підготовки 261 «Пожежна безпека», 275 «Транспортні технології» та інші. Львів: Львівський державний університет безпеки життєдіяльності, 2017. 48 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АПРОБАЦІЮ РЕЗУЛЬТАТІВ ДИСЕРТАЦІЇ

№ з/п	Назва конференції	Місце та дата проведення	Форма участі
Міжнародні науково-практичні конференції			
1.	«Пожежна та техногенна безпека. Теорія, практика, інновації»	Львів, 20–21 жовтня 2016 року	Очна
2.	«Нове та традиційне у дослідженнях сучасних представників психологічних та педагогічних наук»	Львів, 24–25 березня 2017 року	Очна
3.	«Проблеми та перспективи розвитку системи безпеки життєдіяльності»	Львів, 23–24 березня 2017 року	Очна
4.	«Інформаційно-комунікаційні технології в сучасному світі: досвід, проблеми, перспективи»	Львів, 18–20 жовтня 2017 року	Очна
Всеукраїнські науково-практичні конференції			
5.	«Практична педагогіка та психологія: методи і технології»	Запоріжжя, 1–2 липня 2016 року	Заочна
6.	«Соціальна робота в Україні: становлення, перспективи, розвиток»	Львів, 26–27 травня 2016 року	Очна
7.	«Особистість в екстремальних умовах»	Львів, 12 травня 2017 року	Очна
8.	Гуманітарний всесвіт: люди, ідеї, події»	Львів, 24–30 квітня 2017 року	Заочна
Науково-методологічні семінари			
9.	«Мова – кордон національної	Львів, 23 лютого	Очна

	безпеки»	2016 року	
10.	«Мова – кордон національної безпеки»	Львів, 21 лютого 2018 року	Очна
11.	«Нам пора для України жить!»	Львів, 30 листопада 2016 року	Очна